

ק ש ת

ק ש ת

העורך:

אהרן אמיר

סגן העורך:

יהושע קנז

קשת מופיע אחת לרבע-שנה בהוצאת עס־הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל-אביב, טל. 611244. דמי חתימה לשנה: 12 ל"י; בחוץ-לארץ. \$6.00. חוברת בודדת: 3.50 ל"י; בחוץ-לארץ: \$1.75. מחיר המודעות: 200 ל"י לעמוד שלם; 120 ל"י לחצי עמוד; 75 ל"י לרבע עמוד. כתבייד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבייד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עס־הספר בע"מ.

שנה שמינית, חוברת ב, חורף 1966

נסדר ונדפס בדפוס דבר בע"מ, תל-אביב

ה ת ו כ ן

אהרן אמיר : כיצד מדליקים (שיר)	4
אברהם ב. יהושע : שתיקה הולכת ונמשכת של משורר	5
ע. הלל : עוף־לילה (שיר)	33
ראובן מירן : מעליית לקומת המרתף	34
איתן איתן : מעבר לנהר (שירים)	42
בועז עברון : מכתב מפונדק־הדרכים	44
אורה באומגרטן : הלואיז (שיר)	49
פאול נוימרקט : סוד העיגול (שלושה סיפורים)	50
יהונתן גפן : נמוש (שיר)	63
בן־עמי שרפשטיין : מדען, אמן, מיסטיקן	64
ורדה דואר : אני מכירה (שירים)	82
אלפרד פריש : עתידם של הטכנוקרטים	84
אלקס זהבי : שני שירים	99
נחמן ליסט : צדק הקומינטרן (ו)	100
יעקב בסר : שיר	112
ע. ג. חורון : עולם בהשקפה עברית (ב)	113
סרו' גאנטנר : התנועה הלאומית הכורדית — ראשיתה, החפתחותה ההיסטורית וסיכוייה (א)	137
מתתיהו פלד : "השליו והסתיו" לנגיב מחפוז	156
נסים רוז'ואן : רוב מהומה על־לא־מאומה	168
בקרית קצרות	175
המשתתפים בחוברת	192

אהרן אמיר: כיצד מדליקים

יש גורס: להדליק פעמים
יש גורס: לחכות עוד מעט...
עד אם תאמר הפתילה: הנני
ושלהבה תאמר: נכונתי לבער...

אך צריך להדליק שבועים פעם
ולשפות קיסם אחר קיסם...
ולחתות גחלת מגל רמץ
ובארץ־רוח לחכות עד בוש...

עד אם תאחז האש בערוכיה
עד אם תלהט האש למועדה
ובראש־הרים תבער לעין כל חי—
עד אם תאחז האש בכל הארץ
עד אם תטהר באש מלוא הארץ
עד אם צרפו ארץ ויושבה!

אברהם ב. יהושע: שתיקה הולכת ונמשכת של נושור

אמש שוב איחר לשוב, וכשנכנס לא טרח כלל להסות את כניסתו. כאילו שנתי היא מיותרת. שעה ארוכה הידהו צעדיו בדירה הריקה, במסדרון דלקו כל האורות, והוא פישפש בלי סוף בניירות. לבסוף נדם. אני גיששתי שוב אל עבר תרדמה זו של זיקנה, קלה, רופפת. נוסף לכך, הגשם. זה שלושה שבועות השמיים נוטפים עלינו בעקשנות, מפלים של מים לוטשים את השמשות, עד־דק.

היכן הוא מסתובב בלילות? איני יכול לדעת. פעם הצלחתי לעקוב אחריו לאורך רחובות אחדים. אולם ידיד ישן, פרוזאיקן עקשן, תפס אותי בקרן אחד הרחובות ואחז מיד בכנף בגדי, ובינתיים נעלם הנער.

מחמת הגשמים הופכת שפלה זו בציה של אספלט, חול ומים. תל־אביב של עונת־הגשמים, ללא ניקוז, ללא מוצא, אגמים פורחים בה. והים מרחוק, אפלולי כלשהו, מזוהם, נוהם, כאילו נסוג מן העיר הענקית והפך רקע.

עדיין לא חמש וכבר מאפירים החלונות. מה היה? הוא הופיע בחלומי, עמד בבירור לפני, כמדומה לא הרחק מחוף־הים, בחיקו היו טמונים עופות כהים, והוא כבש את פירפורם. הדעים אותי חיוכו. עמד לפני, הישיר אלי מבטו, וחייך קלושות.

עתה עולה מחדרו קול רפה של נחרה. ואני יודע, להמשיך בשנתי כבר לא אוכל. מחר או מחרתיים שוב מפליגה אניה, וקרוב לוודאי שסוף־סוף אעלה עליה. מצוקה זו שפי סופה להיעלם. בזאת אני בטוח. רק צריך אני לשמור על כבודי עד לרגע הפרידה. אין זה אלא ענין של כמה עשרות שעות.

אף־על־פי שאיני רואה אותו עכשיו, אני בטוח: הוא שקוע בשינה, ידיו על לבו, עיניו עצומות, פיו פעור, נשימותיו ברורות.

ב

עלי לתאר אותו תחילה. לשרטט את חזותו. רשאי אני לעשות כן משום שדומה כי צורתו נשלמה, אפילו לא מלאו לו שבע־עשרה שנה. מכבר אני רואה אותו כלא־משתנה, כמי שלא ישתנה.

כפיפות קלה זו בגוו, קומתו האלימה הנטויה בהכנעה. גולגלתו הפחוסה, פניו הגסים, העבים והמטומטמים קימעה. פצעי־הבגרות הפורחים במצחו, המשוקעים בלחיו. החותם השחרחר של פלומת־זקן. שערותיו הקדודות. משקפיו.

יודע אני בבירור, ואף מכריז זאת מראש: סבורים הבריות שרפה־שכל הוא. דעה כללית היא זו, ואף בנותי שותפות לה. ואני, נכון אני להודות בכך, שהרי סוף־

סוף אין בו כדי להסגיר אותי, ועל צלילות-דעתי שלי אינו מעיד. הרביתי לקרוא ספרות מקצועית בנידון, ואני נשבע לכם: אין זו אלא תאונה. ובכלל, אין הוא דומה לי, וביני לבינו לא נמתח אלא קו דק ומשותף של אלימות. והנה, אף-על-פי שאיני מתירא כלל, אני חוזר וטוען: מקרה-גבול הוא. על הגבול הוא נע. והרצאה: עיניו. שכן רק לי מזדמן להציץ תכופות בעיניו. ואני אומר: לעתים (אמנם רחוקות, מודה אני) גדלק משהו במבטו, חיות כהה וחודרת.

ולא רק עיניו —

ואף-על-פי-כן —

בן-זקונים הוא לי. נולד שלא-במתכוון, בטעות, במין נס ארוך, שכן כבר היינו שנינו, אמו ואני, דורכים על סף הזיקנה.

ימים אלה קודם לידתו שמורים היטב בזכרוני. אביב רך, ארוך מאד, נפלא במיוחד. ואני, משורר שפבר פירסם חמישה קבצי שירה, המחליט להפסיק לכתוב; וזאת מתוך ודאות נמרצת, בלתי ניתנת לשינוי, מתוך ייאוש גמור. שכן רק באותו אביב הודיתי בפני עצמי שמן הראוי לי לשתוק.

הניגון אבד לי —

ידידי הקרובים החלו ליאש אותי מפבר, להטיל עלי אימה. לפסול את הכל. השירים החדשים של המשוררים הצעירים בילבלו את דעתי, הטריפו אותי. בסתר ניסיתי לכתוב ברוחם, ועלה בידי לכתוב את הגרוע מכל אשר כתבתי. אמרתי: "ובכן, מכאן והלאה אני שותק... וכי מה בכך?" אלא שבעקבות השתיקה הזאת נשתבש הסדר הטוב. יש והיינו עולים על משכבנו בשעות הראשונות של הערב, יש והיינו יוצאים לבלות לילות שלמים בבתי-קפה דחוסים, בהרצאות של הבל, בכינוסי אמנים קשישים, אכולי תאנת-כבוד, גוססים.

אותו אביב נפלא, מתמשך, מלא רוחות קלות, שטוף-פריחה. ואני, המרבה לשוטט בעיר, אנה-ושוב, אחוז התרגשות וייאוש כאילו נגזר עלי כליון. מבקש להשתפר, אך ללא הצלחה. מכריז ברבים על שתיקתי, מבטל אפשרות של שירה, מתבדח על מכוונות שכותבות שירים, מתגרה, מרבה לצחוק, לפטפט, להתוודות. ובלילות כותב מכתבים למערכות עתונים על נושאים של הבל (תחבורה ציבורית וכו'), ואת הסגנון מלטש בקפידה ובייסורים.

ולפתע, ההריון הלא-צפוי —

הפזיון הזה —

בימי-הקיץ הראשונים נודע לנו הדבר. תחילה הרבינו לטייל, אחר החילוננו להסתגר בבית, לבסוף היינו מתנצלים; תחילה לפני הבנות, שהביטו באימה באם הקשישה התופחת והולכת, אחר לפני קרובי-המשפחה הרחוקים, אשר באו להביט בשתיקה ברך הנולד.

(הלידה חלה בעיצומו של חורף, ביום-סגריר קופא. רסיסים של כפור זרקו שיבה בחתימת-הדשא אשר בגינתנו).

עתה היינו כלואים בבית עם התינוק. (הבנות לא נקפו אצבע למענו, הירבו

במיוחד לצאת מן הבית). מבקשים היינו לומר זה לזו: כמה נפלאה הלידה הזאת. אלא שחסרה היתה ההתלהבות, בפירוש חסרה. שוב הקימה הסהרורית בלילות, ליד שירטוטי צל העץ על הקירות, בין החיתולים הלחים והכבדים שהיו מתנוססים על חבל לאורך החדרים. הכל הילך דיכאון. ברפינו כשלו.

חרש צמח העולל. באטיות לא-מורגשת, בכבודות. מפגר היה בארחותיו, שרוי כבתוך רפיון. הנה עתה, כשאני משקיף לאחור, זוכר אני אותו כגוזל של עוף אפור, רוחש בגפיו החלושים בתוך המיטה הקטנה הסמוכה למיטתי.

רק בשנה השלישית לחייו עלה החשד לראשונה. לא אני חשדתי אלא הבנות. משום שהיה מפגר בתנועותיו, מגמגם עד למאד, חסר-חן, צמח כבד, אמרו הבנות: הרי הוא רפה-שכל. וידידינו היו בוחנים בדקדקנות את קלסתר-פניו, מבקשים למצוא סימנים ברורים לאשר לא העזנו לבטא.

תקופה זו בחייו איני זוכר היטב. טרוד הייתי במחלותיה של אמו, שהיתה דועכת והולכת במהירות. שפן לא היא עצמה נותרה אחר הלידה המאוחרת אלא שרידיה. גאלצים היינו לצפות בה, מתרחקת מאתנו אל תוך מדבר, אנוסה להלך לבדה אל בין גבעות צחיחות ושוממות, להיעלם באור-דימדומים, באפלולית. מיום ליום ניכר השינוי.

כבן שש שנים היה הילד כשמתה אמו. כבד-הליכות, לא כרוך אחרי איש מאנשי הבית, שרוי עם עצמו ואף-על-פי-כן לא חולם, בשום-פנים-ואופן לא חולמני. תמיד דרוך, חסר-שלנה, מלא אימות. אם אני מעביר ידי בשערו, הוא רועד.

רוצה הייתי לומר בחמלה: יתום. אלא שלשוני נהפכת. הסתלקותה של האם לא הניחה בו כל רושם, על אף שנגרר עמנו לקבורה עצמה בשל פיזור-דעת שלי. מעולם לא שאל עליה, כאילו הבין שהסתלקותה מוחלטת. יתירה מזאת, כמה חדשים לאחר מותה נעלמו כל תמונותיה שהיו פזורות בבית, וכשגילינו לאחר כמה ימים את החסר לנו לא שיערנו שאליו צריכים אנו לפנות. כשפנינו, כבר היה מאוחר. בטרם-חושך הוליד אותנו אל מקום הקבורה; בפאת הגינה, מתחת לעץ-הצפצפה, בתוך שרידי בור-סיד נושן, כרוכים במטלית ישנה, גזרי התמונות.

שעה ארוכה עמד לפנינו, מתחת לענפים, גימגם בלהט ועיניו הקטנות מתרוצצות. אף-על-פי-כן לא הוסבר דבר —

בפעם הראשונה פקחנו עיניים וראינו לפנינו אנוש קטן.

אני לא התאפקתי והכיתי בו, בפעם הראשונה מאז נולד. תפסתי בחזקה בפרק-ידו והפיתי ישר על פניו. אחר היפו אותו הבנות (למה היכו אותו?).

הוא לא הבין —

בתדהמה קיבל את המכות. אחר החל לבכות, נפל לאדמה. הקמנו אותו וגררנוהו בחזרה.

לראשונה התברר לי שהילד מכיר היטב את הבית, שולט בכל הפינות. אסף את תמונות אמו מאלבומים ישנים, חדר למעטפות עתיקות. אפילו בגינה מצא לו מקום-סתר שלא הכרתי. זה עשרים שנה שאנו גרים בבית הזה, ובגינה הקטנה הזו

פסעתי במצוקת-נפש לילות רבים, לאַרכה ולרחבה, אך מעולם לא הכחנתי שמבצבץ כאן סיד עתיק וכבוי—חיוור, מזוקן באיזוב אפרפר. ההיו אלה סימנים ראשונים? עדיין איני יודע. אנחנו, אני ושתי הבנות, לא היינו מוכנים להבין באותה שעה. פחדנו רק מפני בזיון או שערוריה שימיט עלינו. אי-אפשר היה להטמין אותו, אולם לפחות ביקשנו לסוכך עליו. הנה תבינו—הבנות עדיין לא נישאו—

בראשית השנה הכנסתי אותו לפיתה הראשונה בבית-ספר בפרוור העיר; ובשבוע הראשון ללימודיו הקדמתי את שובי מהעבודה על-מנת להמתין לו בשער בית-הספר. חושש הייתי שמא יתנכלו לו הילדים.

הנה הוא מהלך לידי בכבוד, כפו בכפי, תחת שמי-אלול לוחטים, בצהרי היום. ילקוטו החדש דבוק אל שכמו, קדקדו תחוב עמוק בכובעו, פיו פשוק מעט, הנהמה הקלה של נשימותיו, עיניו המתבוננות בעולם בלא מרחק, בלא חציצה, בלא זווית פנימית.

מכרים מנופפים לי בכובעיהם, ניגשים אלי, לוחצים את ידי, רוכנים אליו, נוטלים את כפו הקטנה, לוחצים אותה. מבקשים לחייך. המבט העכור שהיה מרים אליהם, שהיה מקפיא אותם. אידיוט, אידיוט גמור.

לאחר שבוע ימים הנחתי לו לשוב הביתה בעצמו. חששותי היו לשווא. הילדים לא הוצרכו לטרוח לבודד אותו, הוא היה מבודד מראש.

באותה שנה נישאו הבנות. ביום אחד, בבהילות, כאילו דחקו בהן, כאילו ביקשו לנטוש את הבית; והרי עדיין צעירות היו.

שנה של מהומה. לא עבר שבוע שלא היתה נערכת בביתנו מסיבת-הילולה, קטנה או גדולה. בדמעות בעיניהן היו הבנות דורשות ממני להסתיר אותן, ואני בחולשת נענית להן. הייתי נוטל עמי, משוטט עמו ברחובות, בשדות, מהלך לאורך חוף-הים.

שותקים היינו. מתבוננים בשקיעת השמש, בפוכבים הראשונים; כלומר, אני בלבד מתבונן ואילו הוא עומד לידי ללא תנועה, פניו כבושים בקרקע. אך משהחלו הגשמים לרדת והשדות היו לבוץ, נאלצנו להישאר בבית. החתנים נסתמנו באופק כחשרת-עבים, ואחריהם חבריהם, וחברי-חבריהם, והבית כולו עלה בעמוד עשן וצחוק. תחילה החבאנו אותו בקיטון המשרתות, אך משהיתה שנתו נודדת עליו הגנבנו אותו אל המטבח. היה יושב בפיג'מה שלו ומביט ביוצאים ובבאים, אחר נעמד לנגב את הכלים: תחילה את הפפיות בלבד, אחר נתנו בידיו את הסכינים.

אט-אט חדר לו אל חדר-האורחים, אל מוקד ההמולה. תחילה בנושא פנכות של ממתקים או קיסמים מלוחים, אחר כמוזג בכוסיות קטנות, כמושיט גפרורים בוערים. לראשונה היו האורחים נרתעים למראהו. שתיקה קלה היתה משתררת בחדר. מין אימה מתוקה. אחד החתנים היה ננער בזעף ממקומו, נעמד ליד החלון החשוך, מחפש מפלט באפלה. בדממה המשתררת בחדר לא היה נשמע אלא קול נשימותיו הנרגשות של הילד, שהיה הולך מאיש לאיש, בחגיגות קשה, פנכתו מושטת לפניו. לא היה איש שסירב ליטול סוכריה או קיסם מלוח.

עם הזמן החלו להתרגל אליו. הבנות גילו חולשה וסלחנות כלפי נוכחותו. שירותיו הקטנים היו להכרחיים. הנה, בשעה מאוחרת בלילה, שעה שרפיון משתלט על כולם, היו פניו שלו אוספים להם אור חדש. מישהו מן המסובים, שנתבסם, היה מגלה לפתע ענין בילד, מושך אותו אליו, לופתו בחזקה, מדבר אליו ארוכות. הילד היה קופא בזרועות הלופתות אותו, בעיניו מבט דומם. אחר הולך להריק את המאפרות.

בסוף הקיץ, באותה שנה, כבר נותרנו שנינו לבדנו בבית. הבנות נישאו להן ביום אחד, באמצע חודש אב. בשעות אחר-הצהריים, מתחת לשמיים כחולים ועמוקים, עמדה חופה גדולה בגינת ביתנו. קוצים קמלים רישרשו תחת רגליהם של עשרות הידידים שנאספו. אני, משום-מה, מרוגש הייתי עד למחנק. משהו נשבר בקרבי. מתחבק עם כולם, מתנשק, דומע בלי הרף. הילד לא היה נוכח בחתונה. מישהו, אפשר אחד החתנים, דאג להרחיק אותו. רק בשעות הערב המאוחרות החזירו אותו. שעה שהייתי נתלה על אחרוני ידידי שעזבו את המקום, צדה עיני לפתע את דמותו. ישב ליד אחד השולחנות הארוכים המוצבים בגינה, בגדיו בגדי-חול, פרט לעניבה אדומה שפרכו על צווארו. בכפו פרוסה ענקית של עוגה שנתחבה לידו, המפה המלוכלכה שמוטה על ברכיו. לועס בלא חמדה, ועיניו תלויות בירח הצהוב שהסתבך בתוך ענפי העץ שלנו.

ניגשתי אליו חרש והחלקתי קלות על קדקדו.

הוא התבלבל, הפרוסה נשמטה מכפו.

אמרתי—הירח הזה... מה נאמר? ירח יפה...

הוא חזר והביט בירח כאילו לא ראהו קודם.

כך החלו חיינו המשותפים, זה ליד זה, בבית שלי, שבקבוקי תמרוקים וממחטות קרועות מתגוללים בפינותיו. אני—משורר ששתק, והוא—ילד רפה-שכל, בודד.

הנה, מתוך בדידות עמד לפני.

עתה אני מבין זאת בתכלית.

שהרי על בדידותו בכיתה אין אני צריך להרחיב את הדיבור. כבר מן השבוע הראשון נדחף-נסוג אל הספסל האחרון, אל פאתי החדר, שם עתיד היה למצוא את מקומו הסופי, פרוש משאר התלמידים. והמורים כבר רואים אותו כמי שאין לו תקנה.

על תעודותיו היה כתוב תמיד: לא ניתן להערכה. וחתימה מרושלת של היסוס נסרחת בקצה הגליון. עד היום אני תמה איך התירו לו לטפס בסולם הכיתות. שפן אף-על-פי שהיה נשאר כפעם-בפעם ללמוד שנה שניה או שלישית באותה כיתה, הרי מתקדם היה באותה אטיות בה הניחו לו להתקדם. תוהה אני שמא חסד ביקשו לעשות עמי. הרי אפשר שהיו מורים אשר אהבו את שירי הישנים.

על-הרוב הייתי מתחמק מהם—

אף הם היו טורחים להתחמק מפני—

אינני מאשים אותם.

שעה שהיינו נאלצים להיפגש, ביום פגישת ההורים, ביפרתי תמיד להגיע לבית-הספר במאוחר, אחרון האחרונים, שעה שחשיכה משתלטת על הבנין והמורים העייפים מוטלים בלא כוח על כיסאותיהם לנוכח כיתות ריקות ופרועות כשדה-קטל, מתחת לגורות ערומות המשתלשלות ברפיון מן התקרה.

אז הייתי מופיע בפתחים כמתגנב, מגבעת-הלבד מעוכה בידי. רעמת-שיבתי (שהרי את הרעמה השארתי) היתה מקימה ממקומותיהם את אחרון ההורים, אב או אם צעירים. המורים היו נושאים אלי את עיניהם, מחייכים אלי קלושות, ומושיטים לי יד רכה.

מתישב הייתי לפניהם.

וכי מה יכלו לחדש לי ?

אירע ששכחו את זהותי.

"אדוני, אבא של מי ?"

ואני הייתי אומר את השם וחזי גלחץ לפתע.

היו מעלעלים בניירותיהם, שולפים את כרטיסו החלק, הנקי, תומכים ראש על כפות-ידיהם, עוצמים עיניים ושואלים בחומרה:

"עד מתי ?"

כלומר, עד מתי יחזיקו בו, והרי לא נותרה עוד תקוה.

אני שותק.

רוגזה היתה משתלטת עליהם. אפשר והחשיכה בחוץ היתה מגבירה את קוצר-רוחם. מבקשים הם במפגיע שאטול אותו מהם. לאן ? אינם יודעים. למקום אחר. אולי צריך לכלוא אותו במוסד...

אבל אט-אט חמתם מתפוגגת. הם מודים בעצמם שאין בו סכנה. אף אינו מפריע להם כלל. אדרבה, תמיד הוא דרוך, מקשיב ברצינות מופלאה. עיניו קשורות בעיני המורה. אף דומה שמנסה להכין את שיעוריו.

אני ממולל את כובעי עד שהוא הופך עיסה רכה. מעיף בהגנב מבט על חדר-הכיתה הזרוע שיירי קליפות, דפים קרועים, נסורת עפרונות. על הלוח—ציורי משוגעים. דמעות קטנות פוצעות את עיני. במלים פשוטות אני מבטיח לעזור לבן. ערב-ערב ללמוד עמו. וכי מותר לנו לומר נואש, הרי אינו אלא ילד-גבול.

אך בבית, לעת ערב, אני נתקף ייאוש. לפני הספר הפתוח אני יושב עמו שעות תמימות ואיני מעלה דבר. הוא קופא לצדי, אינו זז ממקומו, אך מלותי צפות כשמן על מים רבים. לאחר שאני מניחו סוף-סוף הוא חוזר לחדרו, יושב כמחצית השעה ומכין בעצמו את שיעוריו. אחר סוגר מחברותיו, מניחן בילקוטו ונועל.

יש ובפקרים, בעודו ישן, אני פותח את ילקוטו ומפשפש במחברותיו. גדהם למראה התשובות שהיה משיב, מיני הזיות רחוקות, גבהל למראה תרגילי החשבון, סימנים זרים המשורטטים בשקדנות, מעבר לכל הגיון.

אך אני שותק. איני קובל עליו. דיי שהוא קם בכל בוקר על-מנת ללכת בשתיקה לבית-הספר, לשבת על הספסל האחרון.

על יומו בבית-הספר לא היה מספר דבר. אף אני איני שואלו. בדממה הוא הולך ובדממה הוא שב. היתה תקופה קצרה, כמדומה בשנה החמישית או הששית ללימודיו, בה התנכלו לו הילדים. לפתע כאילו גילו אותו והחלו להכות בו. כל ילדי הכיתה, והילדות בכללם, היו ניגשים אליו בהפסקה וצובטים בבשרו, כאילו ביקשו לבדוק אל-נכון שאכן קיים הוא, בשר-ודם ולא צל-רפאים. אף-על-פי-כן התמיד ללכת לבית-הספר, אף אני עמדתי על כך.

לאחר כמה שבועות חדלו. שוב הניחוהו לנפשו.

יום אחד שב נרגש מבית-הספר. ידיו היו מאופקות בגיר. סבור הייתי שנקרא אל הלוח, אבל הוא השיב בשלילה. בערב ניגש אלי ביזמתו וסיפר שנתמנה תורן הכיתה.

עברו כמה ימים. שאלתי אותו אם עדיין תורן הכיתה הוא. ענה בחיוב. עברו שבועיים-שלושה והוא עדיין מחזיק בתורנותו. שאלתי אם מחבב הוא את התורנות, אם אינה קשה לו. הוא היה מרוצה בהחלט. בעיניו נדלק ניצוץ. פניו הוסיפו ריכוז. בילקוטו, לעת בוקר, הייתי מוצא בנוסף לשיעורים התמהוניים גם גזרי גיר ושתי מטליות.

נדמה לי שמאז ועד יומו האחרון בבית-הספר שימש תורן הכיתה, ויחסים הדוקים נקשרו בינו לבין השמש. בשנים האחרונות אף התיידדו כלשהו. כפעם-בפעם היה השמש קורא אותו אל קיטונו ומזכה אותו בכוס תה אשר הותיר אחד המורים. ספק רב אם שוחחו שיחה של ממש. אף-על-פי-כן, מיני קשרים נקשרו ביניהם.

ערב-קיץ אחד נודמנתי בסמוך לבית-הספר ואיזו רוח דחפתי לבוא ולהתוודע אל אותו שמש. מפיון שהשער היה נעול, חדרתי אל בית-הספר בדרך פירצה שבגדר. שוטטתי במסדרונות הריקים, האפלוליים, עד שנקלעתי אל קיטונו של השמש, קיטון הטמון מתחת לגרם-המעלות. ירדתי שתיים-שלוש מדרגות וראיתי אותו.

הוא היה יושב על דרגש, רגליו כנוסות תחתיו, אפלה סביבו. איש נמוך-קומה, שחרחר עד למאד, מצחצח בזריזות טס-נחושת המונח על ברכיו.

הסרתי את מגבעתי, נדחקתי אל הקיטון, גימגמתי את שמו של הילד. הוא לא זע ממקומו. לא נראה מופתע. כאילו שיער שצריך הייתי לפקוד אותו באחד הערבים. הוא נשא פניו אלי, ולפתע, בלא שיאמר מלה, החל חיוך לפרוח על פניו. כל פניו נשתפכו בחיוך חרישי.

אמרתי לו: "אתה מכיר את בני".

הוא הינהן בראשו, עדיין החיוך מרקד על פניו. ידיו לא עמדו מלצחצח את טס-הנחושת שעל ברכיו.

שאלתי אותו: "איך הוא? ילד טוב..."

חיוכו קפא. ידיו נשמטו ברפיון. מילמל משהו, אחר הורה על קדקדו.

"ילד מסכן... משוגע..."

ושוב חזר למנוחתו ועיניו בוחנות אותי בדקדקנות.

עמדתי לפניו בשתיקה. צינה בלבי. מעולם לא הייתי כך מאוכזב. מעולם לא איבדתי כך תקוה. הוא שב לצחצח את טס־הנחושת שעל ברכיו. נסוגותי לאחור, בלא לומר שלום.

אין ללמוד מכך שכבר באותה תקופה היתה דעתי משועבדת לילד, שכבר היינו מסובכים זה בזה. אפשר ההיפך הוא הנכון. נוהג הייתי עמו בריחוק, בפיזור־דעת, הוגה בדברים אחרים.

הוגה הייתי בעצמי—

מעולם לא הייתי עסוק כך בעצמי—

ראשית, שתיקתי. זו שתיקתי הסופית. הנה, עמדתי בה. כה קל היה לי לעמוד בה. שורה אחת לא כתבתי. אמת, לפעמים עולים בי מיני געגועים סמויים. מתעורר רצון. אני לוחש לעצמי למשל: סתיו. ושוב סתיו. אך זה הכל.

כמה ידידים ניסו לגשש. אמרו, לא ייתכן... משהו נרקם אצלך בסתר... מבקש אתה להפתיע.

ואני הייתי נתקף התרגשות לא־מובנת, חוזר ואומר בבת־צחוק: "לא, בפירוש לא. אני את שלי כתבתי".

בתחילה פיקפקו, לבסוף האמינו. והשתיקה שלי נתקבלה בשתיקה. פעם אחת בלבד הזכירו אותה. מישוהו (אדם צעיר) פירסם בעתון מעין סיכום. הזכיר אותי כבדרך־אגב, בזילזול. קרא לשתיקתי—עקרות. פעמיים באותה פיסקה חזר וכינה אותי עקר—

אחר הניח לי.

אבל לי לא איכפת. שליו הייתי.

השממה הזאת מסביבי—

המדבר היבש—

גלי אבנים ואשפה—

שנית, זיקנה החלה ליפול עלי. מעולם לא שיערתי שלידי כך יגיעו הדברים. כל עוד אני מתהלך ברחובות—נוח לי. אך עם ערב, לאחר הארוחה, אני משתקע בכורסה, חובק ספר או עתון, ולאחר שעה קלה והנה אני מוטל כמשותק, מת־למחצה, אני קם, פושט בייסורים את בגדי, נדהם מחדש למראה זיקנת הרגלים, גורר עצמי למיטה, מתכרבל בשמיכה ובחיקי ספרי־בלשים, שהחילותי לקרוא בלהיטות.

בבית דממה שלמה. מן הראדיו בוקעת מנגינה חלשה, אבודה. אט־אט, תוך קריאה, בהיסח־הדעת, הופך אני להיות במיטתי אבן גדולה מכוסה איזוב דק.

בחצות הליל מדמים הראדיו, ולאחר חצות נושרים הספרים מחיקי. צריך אני לכבות את הראדיו השותק ולהסיר ממני את האור הדולק בחדר. אז באה שעת הנוראה. אני צונח מהמיטה כגוף מת; מעוות, אחוז־כאבים, אני מדדה, נוגע בשארית כוחותי בפפתורים.

לילה אחד, בשעת הצות, שמעתני את קול צעדיו במסדרון. כאן צריך אני לספר ששנתו מוטרדת היתה. מרבה היה לחלום חלומות קשים שמעולם לא השכיל לספר אותם. לפיכך היתה נורה קטנה בוערת כנר-תמיד מעל מיטתו, וכשהיה ניעור היה מישיר צעדיו אל ברו המים שבמטבח וגומע בשקיקה כמויות עצומות של מים, שהיו משקיטות את פחדיו.

אותו לילה, לאחר ששתה ואמר לחזור אל מיטתו, קראתי לו אלי והוריתיו לכבות את האור ואת הראדיו. עדיין אני זוכר את צלליתו בפתח החדר שנתכסה באפלה. לפתע נראה לי שצמח מאד, בשרו שמן. בקו המפריד בין האור והחושך נראה פיו הפעור מעט.

הודיתי לו—

בלילה הבא, בשעת הצות, שוב החל להסתובב בבית. ארבתי לצעדיו וקראתי לו שנית לכבות את האור.

וכך לילה אחר לילה—

כך החלו שירותיו להקיף אותי. נעשיתי תלוי בהם. תחילתם באור וקול שהיה מסיר ממני בחצות לילה, והמשכם בדברים אחרים. בן-כמה היה? בן שלש-עשרה, נדמה לי... כן, אני זוכר בבירור. בעת ההיא מלאו לו שלש-עשרה שנים ואני החלטתי לחוג את יום-הולדתו, שכן עד אז הייתי פוסח על ימי-הולדתו בשתיקה גמורה. תיכונתי לחוג כיאה, ביד רחבה, בשמחה, אם תימצא לנו. טילפנתי בעצמי למחנכת כיתתו, ואף התקשרתי אל שאר המורים. את כולם הזמנתי. לכל חברי כיתתו שלחתי בשמו הזמנות.

אמת, כל ילדי כיתתו צעירים ממנו. בני אחת-עשרה שנה בדווקא. ביום השבת המיועד, בשעות הבוקר המאוחרות, אחרי ציפיה ארוכה ונרגזת, הופיעה בביתנו, בבת-אחת, עדה קטנה של עשרה ילדים מגחכים, מנופפים בידיהם חבילות קטנות ארוזות בנייר לבן. אף מורה אחד לא הטריח עצמו לבוא. אף אחת מן הילדות לא העזה לבוא אלינו.

כולם לחצו את ידי במבוכה גדולה, השתאו מאד למראה שיבתי (מישהו אף לחש: האם זה סבא שלו?), נכנסו בהיסוס לבית שמעולם לא ביקרו בו. בחנו אותי בדקדקנות. עד-מהרה נחה דעתם משראו שמתנהג אני כאדם השפוי בדעתו.

קישורי המתנות הותרו—

התברר שכולם הביאו אותה מתנה: קלמר שווה-פרוטות. מלבד ילד אחד, מתולתל-שער, חיור כלשהו, דמות של משורר, אשר הגיש בלא בושה אולר ישן וחלוד—אם גם רב-מידות ורב-להבים, אשר משום-מה עורר התלהבות כללית.

לכל המתנות היתה צמודה פתקה בנוסח "עלה והצלח". המשורר הקטן שהביא את האולר אף הוסיף כמה חרוזים עשויים בחן.

הוא אסף את המתנות בדומיה, במתיחות רבה.

מאד תמהתי שאף אחד לא הביא ספר.

כאילו חששו שלא יוכל לקראו—

היטב טרחתי עם כל אחד. במוידי הגשתי כריכים, עוגות, מיץ וסופריות. לקינוח חילקתי גלידה. הם התפזרו בחדר-האורחים, שקעו בספות ובכורסות, מכרסמים בדממה את אשר ניתן להם. עיניהם משוטטות בלי הרף סביב, בודקים את המקום כאילו הוא חשוד עליהם. כפעם-בפעם מצחקקים ביניהם על-לא-סיבה.

בני שלי היה יושב משמים על כיסא בפינת החדר, לא כבעל השמחה אלא כאחד מן הקרואים. אף הוא מכרסם בלאט, אלא שעניו מושפלות.

סברתי שנוכחותי עלולה להכביד על הילדים, לפיכך הזדרזתי לפרוש מהם. ובאמת, לא עברה שעה קלה ומתיחותם רפתה. צחוק החל לחלחל בחדר. לאחר זמן-מה, כשנכנסתי לחדר, מצאתי את כולם חלוצי-נעליים, משתוללים בגרביהם על השטיח, מקפצים על הכורסות. הוא לא היה ביניהם. הלכתי לחפשו ומצאתיו במרפסת האחורית מצחצח את נעליהם.

אמר לי: אני התורן—

כך נסתיימה מסיבת יום-ההולדת שלו. הם נעלו את נעליהם, פרועי בגדים, כובשים צחוקם. אחר הישירו אלי את מבטם, לחצו את ידי, והסתלקו. בחדר נותרו תשעה קלמרים. אשר לאולר הישן שעורר התלהבות, המשורר הקטן שהביאו שאל אותו בורבמקום לשבוע ימים, ומסתבר שמעולם לא החזירו.

הנה, טורח אני בפרטים אלה כדי להגן על עצמי, שהרי לא עברו שבועיים ואף את נעלי ציחצח. פשוט, הנחתי אותן על המרפסת ומצאתין מצוחצחות. הוא עשה זאת בלב שלם, ללא הירהור. ומאז נקבע הרגל—שלו ושלי. והרגלים אחרים באו בעקבותיו.

למשל, הרגיל עצמו לחלוץ את נעלי. אני שב בשעות אחר-הצהריים המאוחרות מעבודתי, מתישב על ספסל במסדרון כדי לפתוח את המכתבים. והנה הוא מופיע מאחד החדרים, משתופף לרגלי, מפתח את השרוכים, חולץ את נעלי ומניח את יחפותי בנעלי-בית.

וזה מקל עלי במובן-מה—

נמצא לפתע שיש כוח בזרועותיו, לעומת כוחי שלי האזל והולך. צנצנות שאין אני מצליח לפתחן, מסמרים שאיני יכול לשלוף מן הקיר, מיד אני מזעיקו לעזרה. וכך אני אומר לו: "אתה צעיר וחזק, ואילו אני נחלש. עוד מעט אמות". אבל כבר ראיתי שלהתבדח אין עמו. אינו מעפל דבר-היתול. עומד נדהם, וחיוך לא בא אל שפתיו.

את פח-האשפה הוא מורגל להריק כבר מגיל שמונה. בשליחויות שלי הוא מיטיב לרוץ: להביא חפיסת סיגריות, לקנות עתון. עתותיו בידו. על שיעוריו אינו יושב יותר ממחצית השעה. חברים אין לו. ספרים אינו קורא. מוטל שעות שלמות על כיסאו ומתבונן בקיר, או בי. גרים אנו בפרוור ותיק ושקט. מהחלון רואים רק עצים וגדר. רחוב שלי. מה יעשה? מבעלי-חיים הוא סולד. פעם הבאתי לו גור-כלבים, ולאחר שבוע ימים איבד אותו. פשוט-כמשמעו. ואף לא גילה צער על האבידה. מה יעשה? אני מלמד אותו איך מסדרים את הבית, היכן מקומו של כל

דבר. הוא תופס באטיות, אבל בסופו של דבר הוא מצליח לסדר את בגדי בארון, לאסוף את העתונים והספרים המושלכים על הרצפה. אני מניח את מיטתי פרועה לעת בוקר, וכשאני שב בערב הכל מסודר, ובאורח חמור.

לפעמים דומה עלי שהכל נכון למסע. שאין אלא לפתוח מזוודה, להניח בתוכה את הבגדים המקופלים בקיפולים משונים, ולצאת לדרך. פעם צריך הייתי לנסוע לצפון הארץ, ולא עברה חצי שעה מרגע שהודעתי לו יכבר עמדה ליד דלת הבית מזוודה ארוזה ועליה מקלי.

שפן לאחרונה רכשתי לי מקל. אף כי עדיין איני זקוק לו, מטלטל אני אותו לכל מקום. כשאני נעצר ברחוב לשיחה עם אנשים, אני נועצו בסדק הנמצא לי תמיד ומטיל את כל כבדי על הידית. כפעם־בפעם הוא מחדד לי את קצה המקל, כדי שייקל עלי לנעצו בסדקים.

עד לכדי דקות זו מגיעה דאגתו אלי—

אותה תקופה אף למד לבשל. אשה קשישה שהיתה באה כפעם־בפעם לשטוף את הרצפות לימדה אותו לבשל. בתחילה היה מבשל לעצמו ואוכל לבדו טרם שובי מהעבודה. אך ברבות הימים היה מכין לי ארוחה. תפריט מצומצם, חדגוני, תפל מעט, אך ערוך כהלכה. בעליית־הגג מצא מערכות של כלי־חרסינה שקיבלתי ליום חתונתי, מיני צלחות מוזהבות בשוליהן, עטורות בפרחים, מלאכים ופרפרים. החל להשתמש בהן. מעמיד לפני חמש צלחות מכל הגדלים, זו על גבי זו, סכינים ומזלגות לרוב, עומד ומשמש אותי במין תקיפות כבדה.

היכן למד כל זאת?

מסתבר שקראו בפיתה סיפור על משתה המלך.

אני נדלק.

“איזה מלך?”

את השם אינו זוכר.

“גיבורים אחרים?”

אינו זוכר.

ביקשתי שלפחות יספר את הסיפור.

התחיל לספר והפסיק מיד. הדברים התבלבלו אצלו.

מבטו מצטעף בכהות אפלולית, פצע־בגרות ראשונים נדלקים בלחיו.

אני אומר לנפשי: הלא אם משנים את זווית המבט אפשר להתמלא אימה מפניו.

בלילות הוא עוזר לי בשעת הרחצה באמבט. אני קורא לו לסבן את גבי והוא נכנס על בהונות רגליו, משתאה לעירומי במים, נוטל את הספוג ומחליק בו בזהירות על ערפי.

אם אני מבקש להשיב לו כגמולו ולשרתו אף אני, אין הדבר עולה בידי. אני שב הביתה ומכריז: הפעם, אני מכין את הארוחה! ומסתבר, הארוחה כבר מוכנה. אני מבקש לסייע ברחיצתו. מסתבר, כבר רחץ.

לפיכך אני לוקח אותו עמי בערבים לפגישות עם חברי, לכנסים של אמנים, שפן

עדיין אני חבר בכל האגודות. כבר הרגלתי את האנשים אליו, ואין הם משגיחים בו, כשם שאני איני משגיח בצלם.

הוא יושב תמיד בשורה האחרונה, פותח את הדלתות למאחרים, עוזר להם לפשוט את מעיליהם, תולה אותם. אנשים טועים בו וסבורים שמשתייך הוא לאנשי השירות. ואכן נוטה הוא להסתפח אל אלה. אני מוצא אותו עומד בסמוך לחבורת הסדרנים, מקשיב לשיחתם בעיניים קשות. לפעמים אני מוצא אותו מחליף מלים עם פועלת־נקיון העומדת נשענת על מטאטא.

מה הוא אומר לה? לעולם איני יכול לנחש.

האם הוא אוהב אותי? איך אפשר לדעת. דומה שמהו באַרחותי מפחיד אותו. אפשר זיקנתי, אפשר שתיקתי. מכל־מקום הוא מתהלך לפני כמי שמצפה למכה.

מזר, שכן בינינו טמונה שלנה. במנוחה שלמה מתגלגלים הימים, ואני סבור הייתי שבמנוחה זאת נמשיך יחדיו, כלומר עד ליום שבו איאָלץ להיפרד ממנו. לעתים קרובות הייתי חושב, מה־טוב שבשתיקה זו שלי עומד לפני נער שדעתו רפה כל־כך, שמונח על הגבול, הרחק ממני.

אמת, לפעמים אני נתקף אי־מנוחה, עולים בי רצונות ליפול על צווארו של אדם, ואז אני נחפז לירושלים ומפתיע את בנותי בביקור של שעה או שעתיים.

הן מקבלות אותי בשמחה, נתלות על צווארי, לופתות בחזקה. וכך אנו עומדים חבוקים שעה ארוכה והבעלים מתבוננים מן הצד, ומין דוֹק של בוז נשפך בעיניהם. אחר אנו יושבים ומפטפטים, מחדדים לשון בשנינות שאין הבעלים עשויים לסבול. אלא שאינם מתאוננים, וזאת משום שברי להם שאני איני משתהה. כסופה אני בא וכסופה אני יוצא. לאחר שעה־שעתיים והנה אני מזדרז להיפרד לשלום. עדיין שיירי התרגשות בחזי. הם כולם מפצירים בי להישאר, ללון בביתם. אבל לעולם איני נעתר. צריך אני לשוב אל הנער, כך אני טוען, כאילו כל קיומו תלוי בי. שוב חיבוקים ונשיקות; ולאחר־מכן מסיעים אותי הבעלים אל התחנה הראשית. בדרך הקצרה אנו שותקים על־הרוב. אין לנו על מה לשוחח. מה־עוד שאני הרי עדיין מפוקפק אני בעיניהם. רעמה לבנה זו שמכסה את ערפי, מקל זה שמרקד בין ידי. הרי עדיין מין משורר אני בעיניהם. יודע אני. כרכי השירה שלי מוצבים על אחד המדפים בכותל־המזרח של חדר־האורחים שלהם. איני יכול למנוע זאת מהם.

בשעה זאת אני מעדיף את מבטו האטום של הילד.

בימות־החורף יש ואני נועל עלינו את הבית בשש בערב. מה אני עושה בשארית הזמן עד שעת עצימת העיניים. קורא עתונים, שומע ראָדיו, מעלעל בספרים. הזמן עובר, ועם השיעמום אני מתפשר בסתר.

בימות־הקיץ אני מרבה לטייל לאורך חוף־הים, הלוך ושוב, או סתם משוטט ברחובות. שעות שלמות עשוי אני לשקוע בהירהורים לפני בית הנבנה והולך.

וההירהורים, של כלום—

לפני שנים הייתי מטלטל עמי לכל מקום פנקסים קטנים. הולך ומלבה, בקדחת מדומה, את יצר הכתיבה; חורז, הופך מלים, לוהט. היום, אף ייסורים אין לי.

היכן הוא?

מבעד לחלון אני רואה אותו בגינה, מתחת שמיים אפרפרים של סתיו. עומד וגוזם באלימות את השיחים ואת העצים. מזמר ענפים שלמים, טורף את העלים. במיוחד מתנכל הוא לעץ-הצפצפה הזקן, מכסח בשקידה את כל הזמורות הבוקעות מתשתית הגזע. מטפס אל הצמרת ומנסר בלי הרף. העץ שח ונאנק כולו. יש ומבטי דבק בו, שעות שלמות איני יכול להתיקו ממנו. כובד-הראש שלו, החימה השפוכה. צל ואור מרצדים על פניו, שלאחרונה הוסיפו קו מגוחך של למדנות בעטיין של משקפיים עבות שהחל לחבוש. קוצר-ראייה נתגלה בו פתאום. יודע אני שהוא גוזם למעלה מן המידה הנחוצה. שבתנופתו הוא עוקר צמחים שלמים, על שרשיהם. אף-על-פי-כן איני פוצה פה ומוסיף לעמוד ליד החלון בדממה שלמה. הייתי אומר לעצמי: השארתית אשר תפרח באביב תכפר על הנזק.

ג

מתי אירע זה לראשונה? רצוני לומר, ידיעתו שאני משורר. רצוני לומר, הטירוף הזה הפוקד אותנו בשנה האחרונה. אשתקד, בסוף החורף, נפלתי למשכב והנחתי אותו בבית על-מנת שיסעד אותי בחליי. כמה ימים רצופים היינו יחדיו, לא זו ממני. דבר שלא אירע לפני, שכן אני לא היה לי יום שלא שוטטתי בו, יושב בבתי-קפה, מבקר בבתי ידידים. קדחת קלה היתה זו ולפיכך נאלץ הייתי לשכב נים-לא-נים, בעיניים מפרפרות. הוא היה מסתובב בבית, או יושב ליד דלת חדרי, ראשו נטוי אלי. כפעם-בפעם הייתי מבקש ממנו להכין לי כוס של תה, והוא היה קם ממקומו, צועד אל המטבח, חוזר ומביא לי כוס מהבילה. אט-אט עמם לו אור היום, שמיים אפורים השתלשלו על החלונות. אור לא העלינו בחדר משום עיני שנחלשו במחלה. דממה עמוקה בינינו. וכי אפשר לנהל עמו שיחה? שאלתיו אם הכין את שיעוריו. הוא מנענע ראשו מפינת החדר. על מה יכולתי לשוחח עמו? שאלתיו על תורנותו. הוא ענה בהן ולא, בנענועי ראש. לבסוף התיגעתי. שמטתי ראש על הכר, עצמתי עיני. החושך הלך וגבר בחדר. בחוץ החל לטפטף מטר דק. באותם ימי מחלה החלו לרחוש בי הזיות. הזיות על-אודות המיטה. מדמה הייתי שזאת ארץ לבנה, רבת-הפוכות. הרים וגבעות גולשים, וואדיות זורמים, ואני מתייר בה. דממה שלמה שכזו. חום המיטה לופף כל תא בגופי. לפתע, בשקט המטפטף הזה, נבהלתי לשמוע את קולו הקשה. "מה אתה עושה?" פקחתי את עיני. הוא היה יושב ליד הדלת, עיניו נעוצות בי.

הזדקפתי מעט, מופה־תמהון.

"כלומר? מה? עכשיו? וכי מה? אני מנמנם..."

"לא, בכלל..." והפנה את ראשו כאילו התחרט על שאלתו.

לאחר שעה קלה הבנתי. שואל למקצועי.

למדו על "מקצועות" בפיתה?

לא יודע—

אני מספר לו מהו מקצועי (עובד במשרד לקטעי־עתונות). הוא מתקשה. אני מסביר ארוכות. לפתע הוא מבין. אין תגובה. נראה שהוא מאוכזב מעט. והרי קשה לדעת מדוע התאכזב. הרי לא דימה בדעתו החלשה שאני טייס או מלח.

האם חשב שאני טייס או מלח?

לא.

ומה חשב?

לא חשב.

שוב דממה. הוא יושב בפינת החדר, צל כבד ועצוב. משקפיו בוחקות בדימדומים. המטר מתגבר בחוץ, עץ־הצפצפה הזקן עומד בגינה ומתעטף בבכיה. לפתע חרתה לי עד מוות העצבות שלו. חמלה רעדה בי. אני מזדקף, מתישב במיטתי, פוקח עיניים באפלה, ובקול חרישי מספר לו שלאמיתו של דבר, בדברים אחרים הייתי עסוק. שירים כתבתי. הנה, אבא היה משורר. והרי למדו בפיתה על־אודות המשוררים. ואחז־קדחת אני יורד ממיטתי, חוצה ברגליים יחפות את החדר האפל, מדליק אור קטן, ניגש אל ארון־הספרים, עוקר את ספרי אחד־אחד מן הארון. הוא מביט בי בשתיקה, משקפיו שמוטות מעט על חטמו, ידיו מוטלות ברפיון על ידות הכיסא.

אני תופס אותו בזרועו, מקימו ומעמידו לפני.

בידיים יבשות נפתחים הספרים שלי, בעלי הכריכה הקשה. דפים קטנים, לא נגועים, נעים בחריקה קלה. שורות שחורות טבועות בנייר חיוור מתעופפות לפני. מלים כגון: פתיו, גשם, ציקלון.

אינו מתלהב, אינו זע ממקומו, עיניו מושפלות, ללא תנועה. מטומטם גמור. שילחתי אותו מן החדר. אספתי את ספרי ונטלתיים עמי למיטה. עד עלות השחר לא כבה אור בחדרי. כל הלילה גיששתי אחר הכאב המתוק שיצקתי בהתלהבות בשירים עתיקים. מלים כגון: לחם, משעול, חרפה.

למחרת רפתה מעט הקדחת ואני שלחתי אותו לבית־הספר. את ספרי דחפתי בחזרה אל בין שאר הספרים. בטוח הייתי שלא הבין דבר. אך לאחר כמה ימים, כשגיליתי את כל הכרכים מקובצים יחדיו, ראיתי שהבין משהו. אך עדיין היה זה מעט. שנת לימודיו האחרונה היתה זו, אלא שבעולמו שלו לא ניכר השינוי. עדיין הוא יושב בכל יום כמחצית השעה על שיעוריו, כותב מה שכותב, מחשב מה שמחשב, סוגר את המחברות, נועל את התיק ונפנה לעבודת־הבית. בפיתה שמר על מקומו הנידח, באחת הפינות; אלא שנוכחותו בשיעורים נצטמצמה בהרבה. השמש

היה מרבה ליטול אותו עמו. אם כדי להעלות תנורים אל עליית-הגג, או לתקן כיסאות שבורים במרתף.

שעה שנוכח בשיעורים עדיין היה יושב כדרכו; דרוך, עיניו קשורות במורה. ימי הלימודים האחרונים, אווירה של פיזור—

שבועיים-שלושה לפני תום הלימודים לימדו בכיתתו שיר שלי. בסוף ספר-הלימוד מקובצים היו שירים רבים, מעין אנתולוגיה לעת-מצוא, לשיעורים חפשיים. בין השירים מצוי היה שיר נושן שלי אשר נכתב לפני עשרות שנים. אף שלא נתכוונתי ליעדו לבני-הנעורים, היו הבריות טועים בו.

המורה קראה את השיר לפני הכיתה. אחר הסבירה את המלים הקשות. לבסוף קרא אותו אחד התלמידים, ובזה נסתיים הדבר. אפשר ובני היושב בספסל לא היה נותן דעתו למתרחש, לולא הצביעה המורה עליו והודיעה:

“הרי זה אבא שלו...”

הערה זאת לא הועילה להעלות את קרנו של הילד, כל שכן לא הרבתה את חשי-
בותו של השיר. מכל-מקום בתום השיעור ודאי שכחו הכל הן את השיר והן את מחברו.

אלא, כפי שהתברר, הנער לא שכח, נשאר מלוהט. אפשר בודד הסתובב בכיתה הריקה, אסף את הקליפות, ניקה את הלוח. היה נרגש.

לעת ערב, כששבתי מעבודתי, מצאתי את הבית חשוך, פתחתי את הדלת הראשית וראיתי אותו ממתין במסדרון האפל. לא יכול היה לכבוש את ריגשת לבבו. התנפל על צווארי, פרץ במין יבבה פראית, חנק אותי כמעט. ובלא שיותן לי לפשוט את מקטרני ולהתיר את עניבתי, אחז בידי ומשך אותי אל אחד החדרים, הדליק את האור, פתח את ספר-הלימוד והחל קורא לפני את שירי בקול צרוד. משבש את הניקוד, מבליע מלים, מטעים שלא-כהלכה.

נדהם הייתי מול סערת-רגשות זו. לבי נכמר בי. משכתי אותו אלי והחלקתי על ראשו. ברור היה לחלוטים שעדיין לא הבין את תוכן השיר, אף כי משמעותו מועטה. הוא נתלה בחזקה בכנף בגדי ושאל אותי מתי כתבתי את השיר. סיפרתי לו—

מבקש היה לראות שירים אחרים.

הצבעתי על כרכי —

שאל אותי אם זה הכל.

הראיתי לו בבת-חיוך על מגירה בשולחן-הכתיבה בה היו כלואים במחנק שירים ושברי שירים, פנקסים קטנים שהייתי שם בכלי ומטלטלם ממקום למקום.

הוא הוסיף ושאל אם כתבתי היום שירים חדשים.

עתי פרצתי בצחוק. פניו הקהים, הנשואים אלי בהערצה בשעת ערב זו, כשאני עדיין במקטרני ובעניבתי.

סיפרתי לו כי טרם היולדו פסקתי מלכתוב ואת הטמון במגירה מזמן צריך להשליך לאשפתות.

פשטתי את מקטרני, התרתי את עניבתי, ישבתי לחלוץ את נעלי.
הוא הביא את נעלי-הבית.

פניו נפל—

כאילו שמועה נוראה שמע.

שוב פרצתי בצחוק.

תפסתי בשערותיו הגוזזות וטילטלתי את ראשו בחיבה קשה.

אני, שהייתי נרתע מגעת בו—

לאחר כמה ימים מצאתי את המגירה פרוצה וריקה. לא נותרה בה פיסת נייר אחת.
תפסתי אותו בגינה מנפש עשבים שוטים מתחת לעץ. מדוע עשה זאת? חשב שאין
לי צורך. פשוט, ניקה את הבית. הרי אני עצמי אמרתי שאיני כותב עוד.
היכן כל הניירות?

את הכתובים השליך לאשפתות, ואילו את הפנקסים הקטנים מכר לתגרים שבפרוורי
העיר.

בפעם השניה בימי-חיי הכיתי בו, ושוב בגינה, ליד עץ-הצפצפה. בכל כוח ידי
הזקנות סטרתי על לחייו המחוספסות, המכוסות פלומה דקה שחרחרה.
הוא רעד בכל גופו—

אגרופיו נקמצו בחזקה, לפת בייאוש את המעדר. יכול היה להשיב לי. היה בכוחו
להפילני ארצה.

אך לפתע, ובאחת, שככה רוגזתי. כל הענין נעשה נטול-חשיבות. שירי שירים
ישנים, אבודים מזמן. וכי על שום מה רעדתי. הרי שתיקתי שלמה.
שוב, סבור הייתי שבכך תם הענין. לא שיערתי שלא היתה זו אלא התחלה.
ימייקיץ ארוכים. תכלת שאינה פוסקת. כפעם-בפעם מגיחה עב קטנה למסע מנומנם
מאופק אל אופק. להקות ציפרים צונחות כל היום על עץ הצפצפה שלנו, מטרפות
בצווחות בעומק עלוותו.
בערבים—אדמומית כהה המכלה את הנפש.

היום האחרון של הילד בבית-הספר העממי—

יום לאחר-מכן. טכס הסיום וחלוקת התעודות.

מובן שלא ניתנה לו תעודה. אף-על-פי-כן עלה עם שאר התלמידים על הבמה,
לבוש חולצה לבנה ומכנסי ח'אקי (כבן שבע-עשרה היה). ובאור כבוד ומלא של
אחר-צהריים, ישב והאזין בכובד-ראש לברכות. כשהודו לשמש, הרים את עיניו
והחל לחפשו בכבודות בתוך הקהל.

אני הסתתרתי בסוף האולם, מאחרי ערימה של כיסאות. מגבעתי מוטלת על ברכי.
לאחר הברכות נערכה תכנית אמנותית קצרה.

שתי ילדות שמנמנות עלו על הבמה, ובקול צרחני מלא התרגשות הודיעו שמיד
ינגנו סוניטה מאת מחבר אלמוני שחי לפני מאות בשנים. אחר התישבו ליד פסנתר
חורק והקישו עליו בארבע ידיים צלילים עגומים.

מחיאות־כפיים סוערות של הורים נרגשים. ילד קטן, חיור, בעל תלתלים יפים, גרר אל הבמה צ'לו ענקי והחל לנגן אף הוא קטע נגינה מאת מחבר אלמוני (כנראה אחר).

עצמתי את עיני—

האלמוניות הזאת נשאה חן בעיני.

סערת מחיאות־כפיים של הורים נרגשים.

לפתע חשתי שמישהו מתבונן בי. נשאתי עיני סביבי וגיליתי והנה במרחק כמה פסיעות, ליד חלון מלא אורה, כצימוק אָפֶל, מוטל על כיסא, בסרבלי־עבודה, השמש. הוא הניע בתנועה רכה את ראשו.

שתי בנות ושני בנים עלו על הבמה והחלו קוראים מסכת־חג. סיפור, קטע היתולי, ושנים־שלושה שירים.

כשנשמעו החרוזים הראשונים הזדקף נערי לפתע ממקומו והחל לחפש אותי בייאוש. הקהל לא היה מבין מה מבקש לו אותו נער ממושקף בעל פנים מטומטמים שנזדקף בעומק הבמה. חבריו ניסו ללא הועיל להושיבו. הוא היה מחפש אותי, מבטו תעה באולם. צילצול החרוזים היה סוחף אותו. ביקש לצעוק. אלא שלא מצא אותי. שפן, היטב התחפרתי מאחרי הכיסאות, שמוט בין כתפי.

עם תום הטכס נמלטתי. בפירוש נמלטתי. הוא הגיע הביתה בשעות הערב. מסתבר שסייע בידי השמש לסדר את הכיסאות באולם.

הגיעה השעה להחליט על גורלו. כבר חזרתי ואמרתי: מונח הוא על הגבול. ילד־גבול הוא. האם לא איחרתי את המועד? האם עדיין אני שליט עליו? בינתיים נשאר עמי בבית, טיפל באביו, והחל לעסוק בשירים. כן, שירה החלה מתגלגלת בין ידיו.

נתברר שאותם שיירי שירים שלי, פנקסים קטנים, ניירות קטנים ודקים, עדיין מצויים תחת ידיו. לא נמכרו לתגרים ולא הושלכו לאשפתות. ליד עץ־הצפצפה שיקר לי.

לא מיד ידעתי זאת. תחילה היטיב להסתירם מפני. אבל אט־אט החיליתי לחוש בהם. ניירות החלו חגים־נעים בבית, מבצבצים מתוך כיסי מכנסיו, מבין מצעי מיטתו. מנהג חדש החל לנהוג. כל־אימת שאני מבקש להטיל עליו שליחות, הוא נוטל פיסת נייר קטנה וכותב עליה לאטו, בכתב־ידו הילדותי, בשגיאות, את דבר השליחות.

"שיכחה משתלטת עלי", עמד יום בהיר אחד וטען לפני בלשון שאינה שלו.

ביקשתיו ליטול לתיקון את מקלי שנסדק. מיד עמד ושלף פנקס קטן מאותם פנקסים ישנים שהיו אהובים עלי, שהייתי מטמין בבגדי כדי לרשום בהם טיוטה ראשונה של שיר, שורה, בדל של רעיון.

ריגשה חנקה אותי. נתכסיתי זיעה. מאליה נשתלחה ידי אל הפנקס הקטן. הוא הרפה ממנו מיד. דיפדפתי ביד חלשה. דפים לבנים, סימנים של תלישות רבות. ולפתע, שורה בודדה, קטועה בכתב־ידי החפוז: "שיכחה משתלטת עלי". ושוב דפים ריקים, קמוטים בשוליהם.

שלנה חזרה ונשתלטה עלי. הוא ביקש להשאיר את הפנקס הקטן בידי. אך אני התעקשתי להחזירו לו.
הלך לו.

באתי אל חדרו ופישפשתי במגירות שולחנו, אך לא מצאתי דבר. אחר הסחתי דעתי מכל הענין. בערב מונח היה על שולחני פתק שהצהיב ועליו כתוב בכתב-ידי הקשה לפיענוח:

כמידת איש התכלת הזאת.

והמלה תכלת מחוקה בקו רפה.

אני חש אל חדרו והנה הוא יושב מכווץ באחת הפינות וממתין לי בציפיה קהה. אני מקפל את הפתק כנגד עיניו, מניחו על שולחנו ועוזב את החדר. למחרת לפנות-ערב, לאחר הארוחה, שוב אני מוצא על שולחני שתי שורות נשכחות.

ושוב מבוטל בפניך

בחורף ארוך זה.

ואת הפתק הזה קרעתי כבר לגזרים.

וביום שלאחריו, שורה אלכסונית בכתב סבוך.

טירוף דעתי בזרעי החיור.

ומחיקות קשות ופרועות סביב המלים.

וליד הדף התלוש אגרטל קטן, ובתוכו ציפורן אדומה שנקטפה מהגינה.

הנה, על הפרחים צריך אני לספר.

שכן הבית נתמלא פרחים. אגרטלים ישנים ושכוחים הורדו מעל הארונות, הועלו מן המחסן ונתמלאו פרחים. היה מלקט סביונים בדרכו, קוטף נוריות מבין הבתים. מתגנב לגנים הציבוריים ובורר ציפורנים, גונב שושנים מגינות זרות. הדירה נתמלאה ריח פריחה כבדה, לזהטת. אבקנים צהובים התגלגלו על השולחנות, התפוררו על השטיחים.

על שולחני מונחים תמיד גליונות-נייר ועפרונות מחודדים צולבים אותם.

הנה, כך, בעקשנות דעהו החלשה ביקש להשיב אותי לכתובת שירים.

בתחילה הייתי מבודה עד למאד. את הדפים הקטנים הייתי נוטל, קורא וקורע. את הפרחים מריח. בעפרונות המחודדים הייתי משרטט קווים מרוסקים וחותרם את שמי אלף פעמים בפנקסים הקטנים.

אבל במהרה השתלט טירופו על הכל—

הפתקים התלושים היו רודפים אותי בכל הבית. מעולם לא שיערתי שכה הרבה רציתי לכתוב. הוא מניח אותם בין עמודי הספרים שאני קורא, בילקוטי, מתחת לכן מנורת-הלילה, בצמוד לעתון-הבוקר, בין ספל הקפה לתחתית, ליד משחת-השיניים. אני מוציא את ארנקי מכיסי, ומבין שטרות-הכסף נושרת פתקה.

אני קורא וקורע. משליך לאשפה.

עדיין איני מוחה כנגדו, שכן דעתי זחוחה עלי. סקרן אני לקרוא מה עלה במוחי בימים הרחוקים ההם. הרי לפתקים קטנים אלה יהיה סוף. בכך אני בטוח. הרי אני יודע: היה להם סוף.

בשעה מאוחרת בלילה, ואני כבר טמון עמוק במיטתי, אני שומע את הד צעדי היחפים המהלכים בבית. הולך וזורע את דפי־הנייר הקטנים הכתובים בכתבי־די המרושל, הפרטי. אותיות מסוכסכות זו בזו, מלים פזורות, מודגשות בקו חזק. אנחנו שותקים כדרכנו. ואת הקרעים הוא אוסף יום־יום מן המאפרות ומסל־הניירות.

אלא שהפתקים מתמעטים והולכים. בוקר אחד אני מוצא על שולחני דף נייר קטן ועליו כתובה שורה בכתב־ידו המבקש לחקות את כתב־ידי. למחרת היום, שוב כתב־ידו המדדה בכבדות על הדף החלק.

והפרחים הממלאים את החדרים—

והשמיים שמתחילים להתענן—

סבלנותי פקעה. התמרדתי. פרצתי לחדרו במפתיע ומצאתיו יושב ומעתיק אותה שורה עצמה. אספתי את כל שיירי הפנקסים הקטנים וקרעתיים לנגד עיניו. קטפתי את הפרחים מכל האגרטלים, הערמתי ערימה על מפתן הבית וציויתי עליו לסלקם. אמרתי לו: "המשחקים האלה נגמר".

הוא לקח את הפרחים לקבור אותם בשדה הקרוב ולא שב. לשלושה ימים נעלם מן הבית. ביום השני החילותי הופך את כל העיר בחיפושים חרישיים. (בינתיים נתמלא הבית אבק. כלים נערמו בפזור).

לאהר שלושה ימים, בשעות אחר־הצהריים, שב שזוף, מבגדיו עולה ריח שדה. כבשתי את כעסי. הושבתיו לפני.

היכן היה? מה עשה? למה ברח?

לן בשדה הסמוך, לא הרחק מן הבית. כשהייתי מסתלק היה חוזר לבית ומתחבא בחדרו. פעם אף הפתעתי אותו, אך אני לא הרגשתי. מדוע ברח? לא יכול להסביר. סבור היה שאני מבקש שיסתלק. שאני רוצה לכתוב שירים בבדידות. הנה, כך סיפרו בבית־הספר על־אודות המשוררים, על הבדידות שלהם...

המורות הארוכות—

או שמא ערמומיות כבדה, חדשה.

עלי להחליט על גורלו. הרי הוא מתחיל לפרפר על הגבול.

נאזרתי סבלנות, דיברתי אליו ארוכות. אמרתי לו, וכי מה אתה מבקש? אני, הן כיליתי לכתוב. הן אני כבר כתבתי דיי. וכי מה אתה מבקש?

הוא הניח כפותיו על עיניו. שוב גימגם משהו בלהט. קשה היה לעקוב אחר דבריו. לבסוף הבנתי מתוך שטף המלים המבולבלות שהוא סבור שאיני מאושר.

צריכים הייתם לראותו—

נער זה, רפה־השכל, המונח על הגבול, אשר משקפיו נשמטות לאטן על חטמו. גדל־גוף. בן שבע־עשרה כמעט.

שעות אחר־הצהריים, שמש־סתיו מטיילת לאטה בין החדרים. מן הבית הסמוך עולה מנגינה. מישוהו מבצע על כינור תרגיל סולמות. פעמים רבות אותו תרגיל בצלילים מזויפים. אלא שבסולם אחד מזדייפת המנגינה במין יבבה עגומה.

לפתע אני בטוח במותי. יכול אני להבין איך יוסיף העשב לאווש לו בגינה זו. נתתי בו עיני וראיתיו כמו שהוא. פסל שלא נגמר פיסולו. לחשתי לו בבת־צחוק: "הנה, אני עייף. אולי תכתוב אתה בשבילי". הוא היה נדהם. הסיר את משקפיו מעיניו, מחה אותן בחולצתו, חזר וחבשן. "אני לא יכול", גם הוא לוחש.

יאוש שפזה. ודאי שאינו יכול. צריך להינתק. קשרי־קשרים. שנים ארוכות של אי־נחת. לבכות ממש. עזבו אותי לבד עמו. ושוב המנגינה המזדייפת. "אתה תעזור לי", הוא מוסיף ולוחש אלי, כאילו חברות יש בינינו. "אני לא אעזור לך".

נתקפתי שיממון כבד. קמתי ממקומי, חבשתי את כובעי ויצאתי החוצה. הקפתי פעמיים את ביתו של מנגן הסולמות והלכתי העירה. בערב חזרתי ולא מצאתיו. שוב צריך הייתי להכין לי בעצמי את ארוחת־הערב. כשפרסתי את הלחם, החליק הסכין על אצבעותי. זה שנים רבות שלא זב ממני כך הדם.

סבור הייתי ששוב נמלט מן הבית אך הוא שב בשעה מאוחרת, כאשר שלט חושך בחדרי. החל להסתובב בבית, למדדו בצעדיו, הלך ושוב, כשם שהייתי אני נוהג, בימים אחרים, שעה שהיו מלים מתחילות לפרכס בי. נרדמתי לקול צעדיו.

למחרת היום רוקן את חדרו. כל ספרי־הלימוד, האנציקלופדיות שקיבל במתנה, מחברותיו, הכל סולק. את גליונות־הנייר והעפרונות המחוודים העביר אל שולחנו.

סתיו החל לאטום את תכלת השמיים.

הירהורי פרישה החלו לפקוד אותי תכופות. משהו בנוסח רומנטי כבש אותי כליל. להינתק מהעבודה, למכור את הבית, לקבץ את הכסף, ולנוס למרחקים. להשתקע בנמל נידח, רקוב. משם לעליית־גג בעיר גדולה. בקיצור, תכניות, טירופים. הלכתי לסוכני־נסיעות, והללו הטעינו אותי בפירסומים צבעוניים. תליתי שלט על גדר הבית: למכירה.

גשם קל ליחלח את האוויר.

ערב־שבת אחד אני עולה לבדי אל בנותי בירושלים, לבלות שם את השבת. קיבלו אותי בכבוד. אף הדליקו נרות לכבודי. מילאו את הבית בפרחים. הנכדים השתעשעו במקלי. ראיתי שהזנחתי את כולם. בארוחת־הערב הושיבוני בראש השולחן.

כל הערב דיברתי עליו, כאחוז־דיבוק. לא החלפתי את הנושא, לא הרפיתי ממנו. דרשתי פתרון בשבילו, תבעתי למצוא לו מקום תעסוקה. הכרזתי על תכניותי לצאת

אל העולם, לנדוד מעט. מישהו צריך לפקח עליו. הרי אפשר להפיק ממנו תועלת. עשוי הוא לשרת מישהו אחר. העיקר, שיטלו אותו ממני. אני מבקש סוף־סוף שיחרורו. עוד מעט הוא מגיע לכלל בגרות.

על־אודות השירים לא פציתי פה.

בפעם הראשונה הקשיבו החתנים לדברי בכובד־ראש. הבנות היו נבוכות. מה נפל ביניכם? קמנו מהשולחן ועברנו אל הכורסות לשתיית הקפה. לבושי כסות־לילה באו הנכדים להיפרד ממני. בתנועות ידיהם הקטנות דיקלמו לפני שני בתי־שיר מאת משוררת שמתה לא מזמן. אחר הצמידו שפתותיהם אל פני, ליקקוני, והלכו לישון. אני הוספתי לדבר עליו. אי־אפשר היה להסיח את דעתי לענין אחר. כולם כבר היו עייפים. הקשיבו לדברי בראשים צונחים. כפעם־בפעם היו מחליפים ביניהם מבטים, כאילו דעתי שלי היא שנטרפה.

אחר עזבוני פתאום. לא הבטיחו דבר, אבל כיונו אותי בעדינות אל עבר מיטתי, נשקו לי ופרשו להם.

עתה ראיתי שפל הערב השתוללה סערת־רוחות בחוץ. עץ צעיר רב־עפאים החל מתדפק על החלון. טופח על הזגוגית, חותר סביב המסגרת. כל הלילה ביקש להתפרץ אלי, להיכנס אל מיטתי. בבוקר, כשהתעוררתי, היתה דממה. שמיים של שמש ועננים. העץ הצעיר היה דומם. פונה אל עבר השמש. רק על אדן החלון פירפרו כמה עלעלים ירוקים ומבהיקים שנתלשו.

למחרת אחר־הצהריים חזרתי לשפלה. חתני הבטיחו לחפש בשבילו מקום־עבודה. בנותי דיברו על מוסדות סגורים־למחצה.

החורף עלה מתוך האדמה. בין המדרכות לכבישים נקוו שלוליות. בבואתי היתה משתברת אלף־אלפי פעמים.

בבית לא מצאתיו. חדרו היה נעול. סובבתי את החצר להציץ בחלוננו. החלון היה פתוח לרווחה ומבעד לו נראה החדר מסודר. על השולחן הבהיקו הדפים. כתוב היה בהם משהו, ללא ספק. חזרתי הביתה וניסיתי לפרוץ אל החדר, אך ללא הועיל. שבתי אל החצר, גללתי אבן אל קיר החלון, ביקשתי לטפס עליו, אך לא עלה בידי. רגלי החלו לרעוד. אינני צעיר. לפתע הירהרתי: מה לי ולו. חזרתי הביתה, החלפתי את עניבתי, והלכתי למצוא ידידים בבתי־הקפה.

מוצאי־שבת. ברחובות מהומה שכזאת. בזווית של בית־קפה אנו דחוקים, אמנים קשישים, מרי נפש, הרי־געש כבוים עטופים במעילים. מאבכים קטורת ומפוררים בידיים יבשות את העולם שצמח מאז מוצאי־שבת האחרון. אֵד עולה מן הארץ וחותר את הזגוגית הגדולה אשר לחזית בית־הקפה. אני מוטל ברפיון על כסאי, מוצץ את בדל הסיגריה. מקלי בין רגלי, מרקד על רצפת האבן. אני יודע. תשתית חול לעיר הזאת. אילמת ואטומה. מתחת לשיכבה הדקיקה של בתים ומדרכות — מדבר סתום של חול.

לפתע עוברת על פנינו חבורת אמנים צעירים, פרועי־שער, עטורי זקנקנים. חבורת

שוטים. כולנו מקדירים פנינו, מסננים מבט מזוויות־העיניים. והנה נערי נגרר אחר החבורה, במרחק כמה פסיעות, פניו משולהבים.

הם מתנפלים על כיסאות של בית־קפה סמוך. רובם שתויים. נערי מצטמצם על כיסא בפניה. איזו שיחה מתהוללת שם. אני איני גורע עין ממנו. מישהו מהחבורה מזדקף, שולף מכיסו פיסת־נייר ומתחיל לקרוא שיר. מלבד נערי, אין אף אחד מקשיב. הקורא מפסיק באמצע, הולך מאחד לאחד, ולבסוף משתהה בעיון על ראשו הגזוז של בני. יש צוחקים. מישהו רוכן על הנער, מלטף את לחייו...
אני בטוח: איש אינו יודע לא את שמו ולא את שם אביו.

לאחר כמה רגעים אני מזדקף, נוטל עתון של יום־ששי ומדפדף בו. משתהה על המוסף הספרותי. קורא שורה או שתיים של שיר, פיסקה של סיפור — ונעצר. הספרות מטילה עלי שממון נורא. נרדם לפתע, כמו שאני, בבגדי. חולם שמובילים אותי לניתוח. מרדימים ומנתחים ללא כאבים. מעירים, מרדימים שוב, חוזרים וחותכים בבשר השקט. לבסוף אני מבין: זה האור החזק הנזרק אל פני.

אני מתעורר, קם, רועד מקור, בגדי ממועכים. בחוץ מטפטף גשם חרישי. אני הולך למטבח, שופת קומקום על האש וממתין לרתיחת המים. ערימות של כלים מלוכלכים גואות סביבי.

מכונית־נוסעים גדולה וישנה, כבוית־אורות, זוחלת אל תוך הרחוב הקטן שלנו באטיות מפליאה. כסהרורית היא מגששת לאורך הרחוב. לבסוף נבלמת בחריקה ליד ביתנו, בסמוך לפנס. צהלות ויללות בוקעות ממנה. שהייה ארוכה. נפתחת דלת ומישהו נפלט החוצה, חיוור, מבולבל. זהו בני. פניו מאובנים. ללא צל של חיוך. דלת נוספת נפתחת. עוד מישהו פולט עצמו ומתגלגל החוצה, מהלך על הכביש בהתערסל, שתוי לחלוטים. ניגש אל הנער, תופס בידיו ומטלטלן בחביבות גדולה. אחר נדחק בחזרה למכונית.

שוב, יללות וצרחות של המון־האדם הכלוא. שהייה ארוכה. אחר נעקרת גרוטת־המכונית בקול נהמה דקה, ובסהרוריותה כבוית־האורות היא מתגלגלת לאחור, כמין צב שחור, יוצאת את הרחוב במקום שנכנסה אליו.

בני עומד ליד הפנס. במקום שפרקוהו. שעה ארוכה הוא עומד ללא זיע, גופו נטוי בקידה קלה. לפתע הוא מרכין ראשו עמוקות ומקיא. מוחה את פיו בכפו וצועד אל עבר הבית. חולף על־פני המטבח בלא לחוש בי. נכנס אל חדרו וסוגר עליו את הדלת. אד קל של אלפזהל מרחף במסדרון.

חורף. שפלה זאת, רק נושקים אותה גשמים וכבר היא מבקשת לשוב ולהיות לבצה.

משורר ישיש, עיור למחצה, המפרסם בלי הרף שירים תמימים ועלובים ומחזר אחרי אמנים צעירים, פוגש אותי ברחוב, משלב זרועו בזרועי, מהלך עמי סחור־סחור מתחת לשמיים אפורים, ברחובות רטובים. לבסוף מספר לי במעין קריצה שפגש את בני בחברת אמנים צעירים.

“עלם מצוין. האם הוא כותב?”

שמועות מגיעות אלי מכל העברים. יש אומרים שמתעללים בו. יש אומרים שאותן בריות מנוונות מוצאות בו קורת־רוח דווקא. מטומטם שתקן כזה לא בכל יום מזדמן להן. בינתיים הפך להיות נושא־כליו של משורר צעיר ומשרתו של עורך כתב־עת.

אני מיסר אותו בדברים קשים, אך הוא אינו שומע לי. דעתו מפוזרת עליו, עיניו משוטטות על־פני העולם המתענן, ואינן רואות אותי כלל. בשבועות האחרונים החווירו פניו מעט. קהותו נסתגפה ועטתה דוק של רוחניות. יודע אני: מלה לא־זהירה מפי והוא יתחמק מידי, ישוטט ברחובות ויבזה אותי. הרי את הבית הזניח לחלוטים. את ארוחותיו הוא אוכל בחוץ. בגינה חונקים עשבי־פרא את השיחים. ואני דימיתי בנפשי כי בנפשו מעט רוך אל הצמחים. שעה שהוא בפית הוא מסוגר בחדרו ומתמפר לכתיבה. עדיין לא ראינו שיר אחד. אך אני יודע בבירור: הוא כותב.

אני נתקל בו במסדרון, תופס בחזקה בבגדו ושואלו דרך־לעג:
"אדוני כותב?"

והוא מתחבט תחת ידי. נבהל משימוש זה בגוף שלישי, שאינו מבין את פשרו. מתבונן בי באימה, כאילו אני אבוד.

יכול הוא להסתגר בחדרו משך שעות תמימות, ובריכוז מפליא. רק לפעמים הוא נכנס אל חדר־האורחים, ניגש לארון־הספרים, שולף ספר שירים או ספר אחר, ועומד שעה ארוכה לעיין בו. על־הרוב אין הוא הופך את הדף אפילו פעם אחת. אחר מניח את הספר בדממה ויוצא. לאחרונה הוא מרבה להשתמש במילון, חופר בו וחופר, מדפדף בלי הרף, כסומא גמור. ספק אם הוא יודע להשתמש בו. אני ניגש אליו לבסוף ושואלו למבוקשו.

מבקש לדעת איך כותבים את השמיים.

"את השמיים???"

"את המלה 'השמיים'..."

"מה פירוש? כלומר? כמו ששומעים..."

אין זה עוזר לו הרבה. הוא עומד לפני, רציני עד־לאימה.

"עם אֵלף אחרי המם, או לא...", לוחש קולו.

"אֵלף אחרי המם?" אני מופה תדהמה. "מה פתאום?"

הוא נושך את שפתותיו.

"אֵלף אחרי המם?" אני חוזר, ושאגה מצטווחת בקולי, "ובכלל, בשביל מה לך השמיים?"

על זאת כבר אין הוא עונה. המילון נסגר בלאט בין כפות־ידי. הוא שב לחדרו. לאחר שעה קלה שוב הוא מתגנב אל ארון־הספרים, נוטל את המילון ומתחיל לפשפש בו. אני קופץ ממקומי.

"מה עוד?"

"חירות...", הוא מגמגם.

“חירות? כלומר?”

“עם יוד אחרי החית, או לא...”

שוב אני נתקף חימה זו שאינה מובנת. מה־עוד שלפתע אני עצמי איני יודע איך כותבים את המלה חירות. אני מתנפל עליו, מושך את המילון מבין ידיו, מפשפש בלהט...

בינתיים מתרקמת תכנית פרישתי. מעת־לעת באים אנשים לראות את ביתי המוצע למכירה. אני מוביל אותם מחדר אל חדר, מחדירם אל כל הפינות, יורד למרתף, מקיף את החצר, מסייר בגינה וגומר במרפסת. בקול חרישי אני מונה את מעלותיו של בית זה בו התגוררתי כשלושים שנה. לבסוף, בקור־רוח, אני נוקב את המחיר. כשהם נפרדים ממני אני נוטל את שמם ומאיית להם כתמורה את שמי שלי. הם רוכנים על פיסת הנייר וכותבים את שמי במנוחה שלמה. אפילו רעד קל של זכירה אינו עובר בהם. האם לא קראו שירה מימיהם?

משמע, באלמוניות גמורה עתיד אני לעזוב שפלה זאת.

אלא שהגינה מותירה רושם רע בקונים. מיני גידולי־פרא ובצות; כאילו חזרנו לימים ראשונים, לימים שעמדה הארץ בשממונה. הנער אינו מוכן לגעת במעדר. לפיכך נוטל אני עצמי כלי־עבודה ומנפש מדי יום ביומו כמה מן הגידולים החצופים ביותר ומכסה בהם את הבצות הקטנות.

מסיבה במשרד לכבודי, לרגל פרישתי. כל העובדים נאספו כשעה לפני סיום העבודה. חילקו עוגות והרימו כוסות יין. דיברו ארוכות בשבחי. בעיני כמה עובדים אף נוצצו דמעות. איש לא הזכיר את שירתי, כאילו לא רצו לפגוע בי. לבסוף הגישו לי מתנה: ציור־שמן של ים עכור.

אני מתחיל לארוז את המזוודות. ההתלבטויות הקשות ביותר מתרחשות לפני ארוז הספרים. מה לקחת עמי ומה להשאיר? לחתנים אני מריץ מכתבים בהולים בענין גורלו של הבן. קורא אותם לשיחות־טלפון, מזרזם למעשים. לבסוף הם קובעים לי פגישה בבית־קפה קטן במרכז העיר. ליד שולחן קטן הם פורשים לפני את תכניתם. ביררו וחקרו ולבסוף מצאו בעל־מלאכה זקן בפרוור ירושלמי, כורך־ספרים אשר ניאות לקחת את הנער כשוליה. יספקו לו אוכל ומקום־לינה. לו עצמו היה ילד כזה ומת במחלה. אבל התנה תנאי אחד מפורש: יחלה הנער, יחזירו אותו מיד. הנה, התקפות או משהו כזה... במוחלט הודיעו: במחלותיו לא יטפלו.

לפיכך דרשו החתנים ודרשו, לבסוף מצאו זקנה ערירית, מרחק כמה בתים מבית הכורך, אשר תהיה מוכנה לקבלו בשעת מחלה, תמורת שכר, כמובן... הנה, זה הכל. גם על כך וגם על כך צריך אני לחתום.

והם שולפים ניירות—

מיד אני חותם. אלא שחימה מתלקחת בי ממנו־ובו.

“אשר להתקפות ולמחלות, מיותרת היתה הטירחה. הרי אינו משתייך לסוג כזה... ילד־גבול הוא... כבר אמרתי זאת אלף־אלפי פעמים... אך אתם אינכם רוצים להתחיל להבין... מילא, נניח לזאת...”

חתני אוספים את ההעתקים, פרט לאחד שהם מותירים בידי. גומעים את שאריות הקפה, מחייכים בחיבה.

“נו, ואתה חשבת שאין אנו דואגים לך...”

למחרת היום שוב אני חותם, הפעם על העברת הבית לקונה אשר נמצא בסופו של דבר. בסך־הכל זכיתי במחיר הגון מאד, וזאת בעד הקרקע בלבד, שפן את הבית עצמו יהרסו.

הרהיטים נמכרו בבת־אחת. בשעות הערב הראשונות, בין דימדומים, באו שלושה פועלים והחלו לפנות את הבית מרהיטיו. הכל הוציאו, פרט לשני מזרנים. אפילו את שולחן־הכתיבה שלו השמיטו מתחת לידיו באמצע מלאכת הכתיבה. הוא היה אחוז־זעם. הסתובב בבית וניירותיו מרחפים־מלבינים בין זרועותיו. כמה גליונות נשמטו על הרצפה, וכשהרגיש בדבר כבר היה אחד הפועלים מבקש לעטוף בהם את האהילים. הוא הסתער על אותו פועל בכל עצמת גופו הכבד. ביקש לנעוץ בו שיניו.

כבר שמת ליבי שבשעות הדימדומים, בין־הערביים, הוא נתקף קהות־חושים קשה. שטרות של כסף נערמים במגירת. אין אני מקבל אלא את רבע שוויים של הדברים, אף־על־פי־כן נערם אצלי הכסף. הכל אני מבקש למכור, ומה שאיני מצליח למכור אני נותן במתנה. כבר אילצתי את ידידי ליטול ערימות של ספרים. לו היה הנער פנוי מעט היה מוכר לתגריו את אשר אני משליך לאשפה.

לאחרונה אף פרצנו למרתף ודלינו ממעמקיו בגדים ישנים, מטאטאים, צרורות נוספים של ספרים, כתבי־יד שלי ושל אחרים, דברי־הבל, דימויים של דברים, פירורים, משלים. משך שלושה ימים רבץ ענן האבק על פתח המרתף.

אמרתי לידידי בבית־הקפה: הנה, כך אדם משחרר את עצמו—

מלבד זאת אני מוסיף ללכת בקביעות אל הנמל הקטנטן של העיר הגדולה הזאת, כדי ללבות בי יצר של נסיעה. מכורבל במעיל גדול, בידי מטריה, משוטט אני בין המנופים, מריח חלודה ומלח, מנסה לקשור שיחה עם המלחים. עדיין חוכך אני בדעתי לאן עלי לנסוע. בתחילה הייתי סבור שאגיע לאירופה המערבית, אחר חשבתי על איי יוון. כבר עמדתי במשא־ומתן עם רב־חובל תורפי בענין מצרי הבוספורוס, עד שקניתי, במחיר מגוחך, כרטיס הלך־ושוב על סיפונה של אניית־משא המפליגה לקפריסין. עליתי בעצמי על האניה ובמקלי הקשתי על דלת התא המיועד לי.

נסיעה זו תהיה כעין פתיחה. אחר־כך נפליג שוב, הרחק יותר.

כל אותו זמן מוסיף הבן לכתוב, בעמידה, כמתפלל. ניירותיו פזורים על אדן החלון, המשמש לו שולחן־כתיבה. בסמוך להם מילון קטן אשר הציל מן ההפיכה. כשאני מתבונן בצללית שלו אני מהרהר: הרי כך, כמו שהוא, עשוי הוא ללכת ולשכב עם אשה. ומי יודע? אפשר וכבר שכב—

עדיין אין הוא מבין את פרישת, את פרידתי העתידה. מרופז הוא בשלו. בקושי עקרתי אותו ממקומו, אחר־צהריים אחד, כדי שיתלווה אלי לירושלים, לראות את כורך־הספרים הזקן.

היה זה יום חורף רך, מעונן, אבל בלא גשם של ממש. בתחנת־האוטובוסים בירור־
 שלים המתין לנו כורך־הספרים הזקן, במכונית מסחרית רעועה, שספרים ללא
 כריכות מתגוללים בה, הובילנו אל פרוור העיר, אל מורד של ואדי סבוך עצים,
 בסמוך מאד לגבול. בדממה הכניס אותנו לביתו ובדממה קיבלה אותנו אשתו.
 הכינו לנו תה ועוגיות והושיבנו מיד אל השולחן.
 מאד נשאו חן בעיני—

הם בחנו בשימת־לב את הנער. אין להגיד שנשא חן לפניהם, אבל ניפר שרווח
 להם במעט, שכן ציפו למשהו גרוע יותר. אט־אט, בהיסוס, קלחה השיחה ביני
 לבינם. להפתעתי התברר שהכורך שמע את שמי, ואף בטוח היה שקרא משהו
 משלי (משום־מה סבור היה שכתבתי פרוזה). אך זה היה לפני זמן רב כל־כך,
 כמעט עשרים שנה.

אודה על האמת, נגרמה לי קורת־רוח—

בחוץ איושו רוחות. מיחם ציפצף על השולחן (מיני מנהגים ארכאיים). גם בחצר
 הכורך נטוע עץ גדול, זקן אף משלנו, מעוקם־גזע. דימדומים של חורף דעכו
 מעבר לחלון. אפרורית טרם־חשיכה התערבה בבעירה. שירטוטים של גבול. הוא
 ישב קופא לידי, הבחור המגודל, כוס התה מלאה לפניו, העוגיה שלמה בצדה. יושב
 כפוף ומביט בחלון המחשיך. אינו מקשיב כלל לשיחתנו. לפתע הוא מושך מכיסו
 דף נייר גדול, ששורות שלמות משחירות עליו, פורשו לפניו וכותב באטיות מלה
 אחת. חוזר ומקפל את הנייר.

שיחתנו נקטעה על לשוננו. הכורך ואשתו הביטו בו בפליאה.

אמרתי בבת־חיוך: "הוא כותב..."

הם לא הבינו.

"הוא משורר".

"משורר...?", לחשו.

אותה שעה החל גשם לרדת והשקיעה הציתה את החדר. הוא, שישב סמוך לחלון,
 דליקה נפלה בשערותיו.

הם נעצו בו את עיניהם בתמהון גובר והולך. והוא, העט שמוט בידו, מעביר בנו
 מבט מהורהר.

אמרתי לכורך: "יוציא ספר שירים. אתה תכרוך לו אותו".

הכורך לא ידע את נפשו מרוב תמהון. האם מהתל אני בו? לבסוף נדלק ספק־
 חיוך בפניו.

"בוודאי. יוציא ספר. אנחנו יחדיו נכרוך אותו פה".

"חינם?" עדיין אני מהתל.

"חינם".

קמתי ממקומי.

"טוב, עשינו עסק. אתה שומע?"

אבל הבחור לא שמע.

(ביציאה החוצה משכו אוהי הכורך ואשתו לפינת המסדרון, הזכירו לי בלחישה את ענין המחלות, או ההתקפות... הזכירו לפני את אי־אחריותם).
הרגעתי אותם—

יצאנו החוצה. כורך־הספרים לא יכול להחזירנו אל התחנה שפן לא היה אור בפנסי מכוניתו הישנה. נפרדנו אפוא ממנו ומאשתו והתחלנו מהלכים בכביש, מתחת לשמיים מטפטפים בלא קול. הוא היה במצב קהות גמורה, איבוד־חושים כמעט. גורר רגליו על האספלט. הגענו לתחנת־אוטובוסים מקומית, עמדנו בין מוטות ברזל ומעלינו נטויה סככת ברזל. שיפונים מסביב, סלעים חשופים, אדמה ארגמנית. ספק עיר, ספק עזובה. ירושלים בעצבותה, בחורבנה המתמיד. כל כמה שיבנו בה, תמיד יהיה בה זכר־לחורבן.

פניתי אליו, והמלים יצאו מפי טהורות וברורות.

"הכורך ואשתו אנשים טובים מאד. אבל אתה צריך להיות בן־אדם".

הוא שתק. מישהו חלף על פנינו באופניים, קלט את פרצופו של הנער והסב מיד את ראשו לאחור.

היתה חשיכה גמורה. בשיכונים נדלקו האורות. בבדידות גמורה עמדנו שנינו מתחת לסככה. לפתע אמרתי לו:

"הצצתי בדף וראיתי. יש כבר שיר. אתה רואה, יכולת לכתוב בעצמך. לא נזקקת לי".

הוא נשא אלי את עיניו ושתק.

קרבתי אליו, סמוך־סמוך.

"תראה לי את השיר".

"לא".

"למה?"

"אתה תקרע..."

"לא, חלילה, לא אקרע..."

והושטתי את ידי להוציא את הניר. אבל הוא נרתע. רציתי להתפרץ אליו בכוח, אבל הוא הרים את זרועותיו לגונן על עצמו. הפעם היה מכה אותי. שוב חלפו על פנינו באופניים. מרחוק נשמע טירטורו של האוטובוס. היתה זו המלה האחרונה בשיר שלו. אני לא ידעתי.

זה היה לפני שלושה ימים— — —

ד

כמה איומה עונה זו. אד וכפור מכסים לסירוגים את השמשות. חורף קשה כזה איני זוכר. יומם ולילה, ללא הפוגה, מתמשכת האפרורית, ובשעת־שחר עודה נכפלת. מי בראי? עדיין אני. אבן חרוצה בחריצים. רק העיניים בולטות, בורקות בחיות מתמיהה.

עומד אני לנסוע. אניה אחת החמצתי, אניה אחרת ממתינה לי כבר. צריך רק

לתחוב את שארית הדברים למזוודות, לקפל את המגבות, לצרור את הכסף ולהסתלק. כבר שבועיים ימים אנו חיים פה על המזרנים; ובעל הבית בא להציץ עלינו יום-יום. איש זה כבר קיפח את שארית סבלנותו. מסתובב סביבי בייאוש, מחכה להסתלקותי. אתמול אף איים במשפט. בפרוטותיו האחרונות קנה את הבית. יש לו חלומות.

ואכן, אין להשתהות עוד. צריך לשלח את הנער לירושלים, אל כורך-הספרים שמצפה לו ליד הגבול. אסור להשתהות עוד. הרי הנער אינו פוסק מהסתובב בלילות. לאחרונה הפסיק לכתוב. אמש המתנתי לו עד אחר חצות ועדיין לא בא. רק בתחילת אשמורת שלישית שב. צעדיו העירו אותי.

דלת המרפסת חורקת מתחת לידי. הרצפה רטובה, זרועה שברי עלים וענפים שלאחר סער. שמיים קרים ללא תקווה. דליפת גשם חרישי ואור ראשון. היקום הגדול והמופר כל-כך מטפטף לפני בדומיה. רחש עלי העץ.

האם לא ביקשתי לכתוב? האם לא היו לי געגועים לכתוב? אך על מה אפשר עוד לכתוב? וכי אפשר עוד לומר דבר? אני אומר לכם: הכל מירמה. הרי אפילו עץ-הצפצה שלנו מתפורר. גזעו נושר פצלות-פצלות. צבעי הגינה דהו, האבנים מעלות איזוב.

להישלח כחץ אטי אל השמיים. להיות מוטל על מוך העננים, הגב כלפי האדמה, הפנים כלפי תכלת בלתי-משתנה.

משורר-בדימוס שכמוני—

הגשם מהגבר. טיפות ניתזות אלי. אני נעקר, שב על עקבי. בבית דממה חיוורת ושריקה קלה של נחרה מרחפת בו. אני הולך אל קיטונו. מלבושי-הלילה נשרכים אחרי. צלי כבד על קיר צר.

אף הוא ישן על מזרן. נורת-הלילה שלו מוטלת על הרצפה למראשותיו. עדיין אין הוא יכול להירדם בלא נר-תמיד זה. בין חרפי התריס נחתכות בלי הרף פרוסות דקות של אור ראשון.

אני מתבונן בשתיקה בנרדם המוטל לרגלי. אחר מבקש לעזוב את החדר, אלא שלפתע אני מבחין בכמה גליונות של עתונים המתגוללים על הרצפה, ליד המזרן. אימה אוחות בי. אני מתכופף מיד, אוסף אותם. הגליונות עדיין לחים, הדיו הטריה מכה נתיבים רפים על אצבעותי. אני פונה אל החלון, אל מעט האור הבוקע.

תוספת של אחד העתונים הקלים, השחצנים. התאריך—היום הזה, הפורץ אל העולם. אני מדפדף בידיים מתות בעמודים. בפאתי אחד מהם אני מגלה את השיר: מטורף, חסר-משקל, מסוכסך, שורות קטועות ללא צורך, חזרות מתמיהות, ניקוד משובש.

לפתע מתעמקת הדממה. קול הנשימות גווע. הוא פוקח את עיניו, אדומות וכבדות משינה. ידו מגששת אחר משקפיו המוטלות ליד המזרן. הוא מרכיב, מתבונן בי— העומד ליד החלון. והנה חיוך קל, מתחטא, עצוב כלשהו, מאיר את פניו. רק עכשיו הבחנתי. שמי שלי מטויט בראש השיר, ובאותיות מתמוטטות.

ע. הלל: עוף לילה

לָמָּהּ פְּקוּחֹת עֵינַיִךָ בְּנִי
יְשֵׁן, בְּנִי, יְשֵׁן.

כִּי בַחֲלוֹן עוֹף הַלַּיְלָה אָמִי.
עוֹף הַלַּיְלָה מִכָּה נִפְעָם.

מָה כִּי צוֹנְנוֹת יְדִיךָ בְּנִי,
יְשֵׁן, בְּנִי, יְשֵׁן.

חֲשֹׁךְ בִּי מִבֵּיט אָמִי,
בִּי חֲשֹׁךְ מִבֵּיט וְקָם.

לָמָּה נָעוֹת שְׁפָתֶיךָ בְּנִי
יְשֵׁן, בְּנִי, יְשֵׁן.

שָׁקֵט עָלַי הוֹלֵךְ אָמִי,
עָלַי שָׁקֵט הוֹלֵךְ כָּיָם.

מָה כִּי הִלְבִּין שְׁעָרֶךָ, בְּנִי, בְּנִי,
יְשֵׁן, הוּא בְּנִי, יְשֵׁן!

שָׁחַר מִחֹוִיר אָמִי, אָמִי,
עוֹף הַלַּיְלָה, אָמִי אָמִי,

הִנֵּה מֵת עַל הַמִּפְתָּן.

ראובן מירון: מעלית לקונות-הכורתף

בכל בוקר, בשעה עשר בדיוק, היה מר ברמן הזקן יורד במדרגות קומת-המרתף של החנות הגדולה, כשהוא נסמך על מקל-ההליכה הכבד שלו. קודם-לכן היה מסייר בשאר הקומות של הבנין ולבסוף היה מגיע לקומת-המרתף. כשהיה קול מקלו המקיש במדרגות נשמע מאחרי הדוכנים העמוסים סחורה, היו כל העובדים מרצינים את פניהם. גם מי שלא היה עושה דבר אותה שעה היה נוטל ערימת חולצות או גרביים ומתחיל למיינה לפי מידות ומחירים.

מר ברמן הזקן היה מסתובב בין הדוכנים כעשר או חמש-עשרה דקות. הוא לא היה אומר דבר, אבל כולם ידעו שהוא הבוס ושעל שמו נקראת הפירמה. הוא לא היה אומר דבר גם כשצ'ארלי וייס היה משתדל להימצא בסביבה, כשהוא נותן פקודות לשאר הזבנים.

כשהיה הבוס עולה במדרגות, על אף שעמדו לרשותו שלש מעליות, היו כל המוכרות המנוסות סופקות כפיים ומחייכות מתוך הקלה. "זה בריא לאדם בגילו", היו מסבירות למוכרות הצעירות, שעוד שאלו מדוע אין הוא משתמש במעלית. כשהיה גבו האפור (אך הזקוף עדיין) של מר ברמן נעלם בעיקול המדרגות, היו הכל שבים לפטפט ולמצוץ ממתקים. אז, אחרי עשר-ורבע בבוקר, הוסיפו כולם לפחד רק ממנהל-החנות. "ברמן הזקן", אמרו, כאילו מדברים היו על דוד רחוק, "ממילא כבר אינו מנהל את העניינים".

ובאמת התנהלה כל חנות הכלי-בו הגדולה, שייסד מר ברמן בצעירותו, על-ידי אנשים אחרים. הם היו צעירים ממנו ונמרצים, וכל הביקור הזה, בשעה עשר בבוקר, לא היה אלא ענין של כבוד. "אין לזה שום קשר לעסקים", קלטו פעם כמה זבנים את לחישתו של מר רוזנבלט, מנהל החנות, שהיתה מכוונת לאזנו של צ'ארלי וייס, מנהל-המחל-קה. היה זה באחד הרגעים המעטים בהם לא רבו השנים ביניהם. ורגע זה נסתיים כשהשיב וייס: "כן, מר רוזנבלט. ודאי שאין לו כבר שום קשר לעסק בשעה שמקב-לים אנטישמיים לעבודה וזו כבר איננה פירמה יהודית".

מר רוזנבלט, אומרים, הסמיק כעניבת-הטרילין החדשה שלו, שאותה, כמו את כל בגדיו, קנה אצל פירמות אחרות. ("הוא לא קונה כאן אף פעם", היו מלחשים מאחרי גבו. "לא נאה לו הסחורה הזאת שאנחנו מוכרים. אז למה הוא מביא סחורה כזאת לחנות?")

הוא הסמיק מכיון שהכל ידעו על הנסיונות שלו לסלק את וייס מראשות מחלקת-הגברים. לשם כך הכניס לשם את פרקינס, מהגר אנגלי צעיר, שידע לספר הרבה נדיחות יפות על יהודים.

"בימי", היה גוליס הזקן נוהג לומר, "לא היה נבל כמו פרקינס מתקבל לעבודה". גוליס היה זקן-הזבנים, וימיו עברו, כנראה. אפילו מר ברמן יפרוש בשנה הבאה ויבקר בחנות רק פעם בשבוע. סוף-סוף הוא מתקרב לשמונים, והפירמה עצמה קיימת כבר 40 שנה. עוד יתנו לו את הכבוד להכריז על מכירות-החיסול הענקיות לרגל יובל-החמישים של העסק—ויפרוש. אותו יום היה מדריך לא-אחת שינה מעפעפיו של צ'ארלי וייס. מה יהיה אז? היה שואל את עצמו, כאשר איש לא ימנע מרוזנבלט למנות את פרקינס על מקומי?

למעשה נשאר וייס, גוליס והגברת רבינוביץ היהודים היחידים במחלקת-הגברים. כל שאר הזבנים, חוץ מאחד שחשדו בו שהוא למעשה יהודי אבל שינה את שמו, היו אפריקאנרים או דוברי-אנגלית.

"מזל שהמהגרים הפורטוגזים או האיטלקים עדיין לא חדרו לכאן", היו גוליס וגברת רבינוביץ נאנחים ביחד. גוליס כבר התקרב לגיל השבעים. סיפרו עליו שהוא ליוה את מר ברמן מאז ראשית צעדיו, כשהים עדיין הגיע למרגלות תחנת-הרכבת הישנה וספינות-דיג עגנו במקום בו נמצא כיום פסלו של יאן ון-ריבק. אחר כך דחקו דחפורים גדולים את הים לאחור וזה כבר לא היה מה שהיה פעם. גוליס התחיל עם מר ברמן, אבל מר ברמן היה פיקח יותר, וגוליס נשאר מוכר במחלקת-הגברים. ובכל-זאת, קשה היה למצוא נימת-התמרמרות בדבריו, כשהיה אומר: "אלה היו ימים. זאת היתה קייפטאון, והפירמה היתה פירמה. עכשיו זה משהו אחר, אני לא יודע מה".

בסתר-לבה ידעה הגברת רבינוביץ, אלמנה בשלהי שנות-החמישים שלה, שהרוחות דרום-המזרחיות החזקות היו אותן רוחות, ושהים בקליפטון מעולם לא היה חם. ממש אותו דבר, היתה אומרת לנפשה כשהיה גוליס הזקן מפליג ומספר לה על הלילות הסוערים שלו בחול של מפרץ-קליפטון, עם היהודיות, האנגליות והאפריקאניות. "את כולן—", היה גוליס אומר ומתנער לשרת לקוח. בחזירתו, כשהיתה הגברת רבינוביץ נשענת על הדוכן ומחייכת בפניה הקמוטים, היה גוליס הזקן שוכח להמשיך. אבל היא הבינה, וחשבה אפילו יותר מפעם אחת אם לא יהיה זה מעשה נכון למשש את הדופק אצל מר גוליס בקשר לחיים משותפים או נישואים, כמו שנוהגים לקרוא לזה. בסופו של דבר, חשבה האלמנה, הרי אין הוא זקן כל-כך. מר ברמן עצמו, היתה מחשבת, פורש רק בגיל שמונים או יותר, וכך יכולות להיות עוד כמה שנים יפות לפנינו. פעמים רבות החליטה למשש את הדופק, אף שמעולם לא היה מובנו של משפט זה ברור לה. אבל זה כל מה שהיה.

בינתיים בא הקיץ, והתכונה לקראת חג-המולד גברה. הלקוחות, רובם כושים וצבעונים, נהרו אל מחלקת-הגברים. "הגויים הטיפשים האלה", היה צ'ארלי וייס אומר, "רק תמכור להם—והם יקנו".

"כן", היה גוליס הזקן מאשר, "הם אינם יודעים להחזיק כסף". בשעה שפרקינס היה משרת לקוח, היה וייס מלווה אותו בעיני חתול טורף. פרקינס היה בסך-הכל זבן, שעה שלווייס היתה זכות חתימה על החשבונות והוא היה גם מקבל את הכסף ונותן את העודף, אבל הכל ידעו שפרקינס הוא סוכן של רוזנבלט, שהוחדר למחלקת-

הגברים במטרה לתפוס את וייס בקלקלתו. לכל התכנית הזאת היתה מטרה אחת: חיסולו של צ'ארלי וייס, שהיה מועמד לרשת את מקומו של רוזנבלט, מפני שהלך נועד לתפקיד בסניף אחר, קטן ופחות חשוב.

"ראו לאן הגענו", היה גוליס הזקן נאנת, "ראו מה שעושה יהודי ליהודי". והוא היה מוסיף לתאר את הלילות באזניה הסמוקות והקמוטות של גברת רבינוביץ, שהתעניינה הרבה יותר בהם מאשר בשאלה לאן הגענו, ומה שעושה יהודי ליהודי. אבל היא עדיין לא החליטה.

ככל שהתקרב חג־המולד כן גברה ההמולה בכל הקומות, ובעיקר במחלקת הלבשת־הגברים. הזבנים באו עייפים ומלוכלכים. מר ברמן הזקן הפסיק את ביקוריו בחנות, מפני שההמון, שהיה פורץ פנימה מדי־בוקר, עם היפתח הדלתות, היה עלול לדרסו. סוף־סוף, כמה אנשים בכל ההמון הזה מכירים את ברמן הזקן, שבחנותו קנו אבו־תיהם ובה יקנו בניהם?

אותם ימים כבר לא היה זמן לפיטפוטים ולסיפורי־מעשיות. גוליס הזקן, על ששים־ותשע שנותיו, היה משרת שלושה לקוחות בבת־אחת, כשהוא דובר אליהם אנגלית, אפריקאנס וקוזה במבטא של אידיש־ליטאית. יותר מחמשים שנה חי גוליס הזקן בקייפטאון. בגיל צעיר מאד הביאו אותו הוריו מליטא. הם עצמם מתו מיד לאחר־מכן, והשאירו אותו בדד מול כל החיים. הוא, שבחור מוכשר היה, למד מיד את השפות המדוברות, ולא נרתע מפני בוזם של חבריו אף כשלמד אחת מלשונות הילי־דים. "להזיק זה אף פעם לא יכול", היה אומר להם.

צ'רלי וייס עצמו היה מתרוצץ בין הדוכנים וחוטף מפרקינס את הלקוחות, אף של־מעשה היה תפקידו להפעיל את הקופה החשמלית הרושמת ולחתום על החשבונות והקבלות. לא שאיכפת היה לו שה"גדולים" במשרד הראשי יקראו בספר המכירות האישי שלו שהוא מוכר הרבה סחורה. העיקר שיראו שפרקינס מוכר מעט, ואז תיפשל כל המזימה של רוזנבלט, היהודי־הגרמני, שמסוגל להתנהג ככה עם יהודים אחרים. וייס כבר ראה בדמיונו את הבוסים הגדולים פוסקים בהחלטיות שפרקינס יכול, אם הוא מעוניין, להישאר ולעבוד כמוכר, אך בשום־פנים־ואופן אין למסור בידיו את הנהלת המחלקה. בערבים, אחרי העבודה, כשהיה וייס נוהג לבדו במכונית בדרך למיוזנברג, היה חיוך עולה על פניו בלי שירגיש בכך. אבל למחרת היה פרקינס ממשיך לספר בדיחות טובות על האזרחים המשונים של מיוזנברג, ואיש לא היה מסרב להקשיב, על אף היסוד המרגיז.

אבל יותר מכל הדברים האלה, שאין להטיל ספק בחשיבותם, לא יישכח המקרה הנורא שקרה בשבוע האחרון שלפני חג־המולד. אותו שבוע, שהיה אחד העמוסים ביותר שידעה הפירמה מאז הימים בהם הגיע הים למרגלות תחנת־הרכבת הישנה, היה מר רוזנבלט מהלך כמנצח בכל הקומות. פניו, החיורים בדרך־כלל, העלו סומק של שביעות־רצון. אלפי הקונים שהציפו את החנות גרמו לו לחפך את כפות־ידיו הלבנות והנקיות בהנאה לא מעטה. קולו, הרציני בדרך־כלל, נעשה עליו יותר, והוא

אפילו אמר לווייס (היה זה באחד הרגעים המעטים בהם לא רבו ביניהם): "אתה רואה, וייס, אצלנו אין שום אפליה ושום אפארטהייד. אנחנו לוקחים כסף מפולם". צ'ארלי וייס צחק בקול צרוד כלשהו, ולולא היה מר רוזנבלט נחפז כל-כך ודאי שהיה מרגיש בנימה המאולצת של הצחוק הזה, שלא לדבר על כך שהיה שומע את המלים "גרמני מחורבן" כשהן מסתננות מבין שפתיו ההדוקות של וייס. בשבוע האחרון שלפני חג-המולד באמת כבר לא נותר זמן לדברים כאלה. בקושי אפשר היה למצוץ את הממתקים, שהקלו על החיים במחלקת-הגברים, כמו בכל המחלקות האחרות. הקונים הציפו את החנות והיו רעבים לסחורה. כל דברי ההלבשה, שהיו מותאמים במיוחד לעונת-הקיץ, נחטפו כבר בשעות הבוקר, זמן קצר מאד לאחר שהגיעו למחסן-הסחורות שמאחרי המחלקה. קומת-המרתף, שממילא היתה מלאה אבק, ששקע בה מן הרחוב ומשאר הקומות, מלאה בימים אלה גם את ריחם החריף של הלקוחות המזיעים, שהיה שונה מריח הלקוחות בחנויות בהן היה מר רוזנבלט רוכש את בגדיו. באותם ימים החליט צ'ארלס וייס שטובת הפירמה קודמת לטובתו האישית ולפיכך פקד על מיס אליס, הנערה הצבעונית שהיתה אחראית על הנקיון במחלקה, להתחיל לשרת לקוחות. הוא עשה זאת ללא התיעצות מוקדמת עם מר רוזנבלט, שלא לדבר על כך שכל המעשה היה מנוגד לחוק שמירת-העבודות, לפיו שמורה עבודת הזבנות ללבנים בלבד. וייס כבר ראה בדמיונו איך מסמיקות לחייו של רוזנבלט כמו עניבת-הטרילין האדומה שלו, אך הוא לא חשב אף רגע נוסף על אפשרות של נסיגה מן ההחלטה. אפילו פרקינס לא הטריד אותו באותם ימים. ואף לא העובדה שהוא היה נעלם לפעמים, והכל ידעו שהוא מעשן את הסיגרים הדקים והארוכים שלו במחסן האחורי של הסחורה. העישון היה אסור לפי ההוראה שהוציא מר ברמן עוד בימים בהם היה הוא מנהל את העסק, אבל אפילו צ'ארלי וייס לא ראה איזו זכות מוסרית לעצמו לדרוש מפרקינס שיפסיק לעשן דווקא עכשיו, בימים טרופים אלה שלפני חג-המולד.

לא, הענין הנורא היה אחר לגמרי. מרוב היותם טרודים במכירה, שהתנהלה בהצלחה יוצאת-מגדר-הרגיל (כבר התחילו להתלחש על תוספת לא קטנה למשכורת, ביום האחרון שלפני החג), לא הבחינו הזבנים המיוזעים והעייפים שבדיוק ביום השני שלפני החג, כשמספר הלקוחות הגיע לשיא חדש, בשעה עשר בבוקר, שעה בה היה מר ברמן הזקן נוהג לרדת לסיורו בימים כתיקנם, נעלמו פרקינס הצעיר ומיס אליס, האחראית על הנקיון, שנצטוותה על-ידי וייס להיעשות זבנית של שעת-חירום.

דווקא מר רוזנבלט הוא שניגש אל צ'ארלי וייס בצעדים נמרצים ושאל אותו בקול חמור מאד: "איפה פרקינס? איפה אליס?"

וייס, שהיה בטוח שסופו כמנהל מחלקת-הגברים הגיע דווקא עכשיו, בשעות הקשות ביותר, התעלם מן העובדה שגם מיס אליס היתה כלולה בשאלה והשיב, כמי שאין לו עוד מה להפסיד: "אינני יודע. אינני השומר שלו". הוא לא סיים את דבריו ב"מר רוזנבלט", כנהוג. אבל המנהל הכללי של החנות הזולה ביותר בעיר, שענד אותו

יום את העניבה הכחולה שהזמין באופן פרטי מלונדון, אפילו לא שם לב לכך. הוא היה חיור מעט והעווית האפיינית לפניו חזרה ושלטה בהם. "מישהו ראה את פרקינס?" שאל שוב.

וייס החליט שמכיון שזה הסוף ואין לו כבר מה להפסיד, הרי אין לו אלא להוסיף ולומר: "אולי הוא שוכב שם על השולחן, במחסן האחורי של הסתורה. הוא תמיד מעשן שם". אבל משום־מה לא נהנה אפילו וייס עצמו מן העוקץ שבדבריו, ורוזנבלט, שניסה לרסן את העווית שהשתוללה על פניו, רק אמר: "דע לך שזה חמור יותר ממה שאתה חושב, וייס".

צ'ארלי וייס, שדרך־כלל בחור פיקח היה—בכל אופן, מן הפיקחים שבמיוזנברג—היה מבולבל לגמרי. חם היה למטה, בקומת־המרתף. אבק שחור וזיעה חריפה טישטשו את הראייה. העייפות הקשתה על הנשימה. הרוח הקרירה של הקייפ לא באה דווקא בימים בהם ציפו לה כל־כך. צ'ארלי וייס חשב על הימים הקצרים של החופשה הקרובה. הוא ישכב על החול הלבן של "החוף היהודי" במיוזנברג, עיר־הולדתו. הוא רק ישכב על החול הרך, והגלים החמימים של האוקינוס ההודי ילטפו את כפות־רגליו. על־ידו תשכב אשתו, והוא ישכח הכל. ישכח את קולו השנוא של מר רוזנבלט, את נקישות המקל הכבד של מר ברמן הזקן, ואת לחייהם הסמוקות של כל האדונים מהקומה הרביעית. הוא ישכח אפילו את פרקינס, הצעיר השחצן, האנטישמי, על כל הבדיחות המוצלחות שלו, שמובנן אחד בלבד.

ככה הָזָה צ'ארלי וייס אותו יום, היום השני שלפני החג, בקומת־המרתף הדחוסה של מחלקת־הגברים. כבר לא היה איכפת לו מה בדיוק כוונתו של מר רוזנבלט. כבר לא היה איכפת לו שום דבר.

כשחזרה אליו ראייתו, והאשה הצבעונית הסוכת־השיניים ביקשה זוג־מכנסיים מספר שלש־וחצי בשביל בעלה הרזה, המוטל עכשיו שיכור בבית אלא שהיא רוצה להפתיעו בכל זאת—בגלל החג, לא בגלל־כבר לא עמד המנהל הכללי במקום. ואז, בדיוק באותו רגע, נשמעה הקריאה שלא במהרה תישכח: "הנה הם!"

כולם—הלקוחות המחפשים והזבנים, המשולהבים למרות עייפותם, כולל מר גוליס הזקן והגברת רבינוביץ, שכבר ידעו בערך איש את מחשבות רעהו (והן לא היו רחוקות כל־כך)—הפנו את ראשיהם לכיוון פתח המעלית. ובאמת, שם היו, פרקינס ומיס אליס. מאחריהם עמד, חיור וזועף, מר רוזנבלט. הקריאה, אשר השמיע אותו זבן החשוד כיהודי ששינה את שם־משפחתו, גרמה שייפסקו כל העסקים באמצע ממש.

"מה קרה, מה קרה?" שאלו כולם. אבל רק צ'ארלי וייס הבחין מיד באצבעותיו הרועדות של פרקינס, שמיששו בעצבנות את אבזם־הגורתו, וידע בבירור שהכל חלף ולא היה אלא טעות.

אט־אט הבינו כולם. קשה היה שלא לראות את מבטיהם ואת המבוכה והבושה. מיס אליס ("כאילו יש אצלם הבדל בין מיס למיסיס", אמר גוליס הזקן לגברת רבינוביץ לא פעם, בשעה שהיה מספר לה על הלילות בקליפטון, בהם היו כלולות,

לדבריו, גם כמה נערות צבעוניות—אבל זה היה זמן רב קודם החוקים החדשים, ו"אפשר היה ללקק יותר דבש", כך אמר) עמדה נבוכה מכולם. היא שאלה את פרקינס באפריקאנס דווקא: "מה יעשו לנו, מה יעשו?" אבל הוא לא השיב לה שום דבר מלבד: "אל תדאגי, אליס. אל תדאגי".

"תחזיקו אותם כאן", פקד מר רוזנבלט על הזבנים בקול קשה של מנהל-כללי. הוא הצביע על הפינה בה עמדו פעם קישוטי חג-המולד אבל עכשיו נשארו שם רק הארגזים הריקים.

באותו רגע קראה הטלפוניסטית ברמקול הפנימי: "טלפון, מר רוזנבלט", ואפילו לא הרגישה שתמיד היתה מכריזה תחילה את שמו של המבוקש. מר רוזנבלט עלה למשרד אחרי ששוחח קצרות בטלפון. צ'ארלי וייס הביט באליס ובפרקינס בלי שום רגשות מיוחדים. עדיין לא היה ברור מה קרה—כלומר, העובדות המדויקות עדיין לא נתגלו לכל—אבל הוא הרגיש כבר אז שכל מה שהיה לו נגד פרקינס בגלל מזימתו של רוזנבלט והתנהגותו של פרקינס עצמו נמוג בחיוך רפה אחד ובנשימה שלא העידה על הקלה בלבד. הוא אפילו חיבב את אליס, ה־Coloured Girl, משום שהיה לה מבט הגון בעיניים והיא מילאה תמיד את חובתה על הצד הטוב ביותר. "אבל אצלם, אצל השווארצס", זכר את אמו אומרת, "אי-אפשר לדעת כלום". וזה היה נכון. ביחוד אצל הצבעוניים, ה־Coloureds, שלא טרחו אפילו להסתיר את החיים החפשיים שניהלו. אבל אליס?! היה לה, מה שקוראים, מבט הגון בעיניים.

צ'ארלי וייס הרגיש שאינו מרגיש מאום. ושוב הסתמן על פניו אותו חיוך בלתי-מכוון, כמו החיוך הזכור מן הנהיגה הביתה, אחרי העבודה.

כל הקהל הרב שהיה אותה שעה בחנות הקיף את השנים. היה שקט. אפשר היה לשמוע כמה זבובים ולראות את האבק השחור שוקע על המדפים ומכסה את החולצות הלבנות שהובאו אך אתמול אחר-הצהריים מבית-החרושת. הכל הביטו בהם. הכל ידעו שאף כי שום דבר עדיין אינו ברור כל-כך, לא ייתכן שהמנהל בחליפה האפורה, התפורה מאריג אנגלי, ובעניבה הכחולה שעולה לפחות פאונד-אנ-טון, פשוט טועה. לכן עמדו ליד פתח המעלית, קרוב מאוד לפרקינס, שעמד קרוב לאליס אך לא נגע בה. פרקינס ניסה להגיד משהו כגון: "זה היה קילקול במעלית. נתקענו שם בחושך, תאמינו לי", אבל אף אחד כבר לא זכר את הבדיחות שלו. מוכרת אחת, אפריקאנרית זקנה, צעקה לפתע: "ליכלוך שכמוך! זוהמה!"

פרקינס היה חיור. אליס, על אף שהיתה נערה שחומה, הלבונה גם היא, וכמו נתמעטה קומתה. ואז באו קריאות נוספות, גם מפיותיהם חסוכי-השיניים של הצבעוניים. הם קיללו אותה. הם קראו לה זונה מלוכלכת. הם גם צעקו שהיא בוגדת. אבל היא לא אמרה כלום, וגם פרקינס לא השיב כלום לאנשים הלבנים.

ככה עמדו שם, בודדים מאד, בשעה עשר-וחצי בבוקר, ביום השני שלפני החג, ושיבשו את כל העסקים. אבל למעשה לא חשב איש על העסקים. גוליס הזקן החזיר לדוכן את זוג הגרביים שניסה למכור לפועל-רכבות ספרדי אחד, שלא ידע מלה

אנגלית. וייס מישש את המכנסיים מספר שלש־וחצי שהחזיק בידו בשביל הבעל השיכור של האשה חסוכת־השיניים. הגברת רבינוביץ מילמלה חרש, "אלוהים, אלוהים", ואלי עוד כמה זבניות הגו את המלה הזאת. הזיעה חנקה את האנשים. פרקינס כבר לא רצה להסביר להם שהמעלית התקלקלה. אליס פחדה, ועיניה הירוקות־החומות ודאי הזכירו לרבים כמה סיפורי־ילדות על איילות במלכודת.

בינתיים ירד מר רוזנבלט מהמשרד.

אחריו צעדו שלושה שוטרים במכנסיים קצרות.

"הנה הם", הצביע עליהם, "תפסתי אותם במעלית".

"לא עכשיו", אמר שוטר אחד, הגבוה בדרגה, "תספר את זה אחר־כך, לחוקר".

האנשים פינו להם מקום. הם לקחו אותם משם, אבל לפני עלותם לניידת עוד הספיק רוזנבלט ללחוש על אזנו של פרקינס: "תתבייש לך, בחור". הוא לחש זאת כדי שלא להוסיף על בושתו לפני הקהל העצום שהקיף אותם.

אחרי שנסעה הניידת חזרו הכל למטה, למחלקת־הגברים, ומר רוזנבלט תיקן את עניבתו ואמר בקול סחוט: "הכל נגמר. העסקים כרגיל". אבל האנשים נענו לו באי־רצון, וקשה לומר שהמכירה היתה מוצלחת באותו יום.

יומיים לאחר־כך היה חג־המולד, וכעבור שלושה ימים חזרו הכל לעבודה. צ'ארלי וייס היה שזוף והכל ידעו שזוהי השמש הטובה של מיוזנברג. הכל היו רציניים קצת מפפי הרגיל, אך לאט־לאט חזרו החיים למסלולם והזבנים היו עולים במעלית לקומה השניה, בשביל לשתות שם את תה־הבוקר שלהם, כאילו לא קרה דבר.

גוליס הזקן כבר הסביר לגברת רבינוביץ, שפל הַדְּוֹת־החג ניטלה ממנו בעטיו של אותו מקרה מביש, שלכל היותר מקבלים בשביל דבר כזה תשעה חדשים—כל אחד, כמובן—אף כי לפי ה־Immorality Act אפשר לקבל עד שבע שנים.

המכירה אחרי חג־המולד היתה חלשה, כרגיל. וכך עדיין לא בא שום זבן נוסף למחלקה. על הנקיון מונתה אשה אחרת, שהובאה ממחלקת־הצעצועים.

השמועות האחרונות שהילכו במחלקת־הגברים ובחנות כולה התבססו על הדיווחים בעתונות, שמסרו כי פרקינס קיבל באמת תשעה חדשים, מכיון שהשופט לא האמין לכל הסיפור שלו על הקילקול במעלית, וחוץ מזה העיד מר רוזנבלט בשבועה שכאשר ראה שהמעלית מתעכבת לחץ על הכפתור המוריד אותה אוטומטית ועוד הספיק לתפוס את הזוג במצב שהוגדר בפרטיפל בית־המשפט כ"לא־נעים".

"אסור שדברים כאלה יקרו בין גזעים שונים", אמר השופט בהסתמכו על אחת מפסקות החוק, "ולכן, בגלל חומרת המעשה, אני רואה חובה לעצמי להטיל על הנאשם עונש מרתיע". אליס נדונה לשלושה חדשי מאסר בלבד משום שפרקינס, "כג'נטלמן אנגלי אמיתי", כפי שכינהו העתונים בליגלוג, הגן עליה בכך שנטל את אשמת־הפיתוי על עצמו. זה היה, כמובן, לאחר שנשבר סופית בחקירת התובע והודה שהמעלית היתה בסדר, בלי שום קילקול.

"בינינו לבין עצמנו", אמר גוליס הזקן במבטא האידיש־איי־הליטאי שלו לצ'ארלי

וייס, שכבר דיבר אנגלית נקיה מכל מבטא זר, באשר נולד בארץ הזאת, "זה לא כל־כך גרוע בשבילנו".

צ'ארלי וייס לא השיב לו. הוא, כאדם פיקח בשלהי שנות־השלושים שלו, ידע תמיד להשתחרר מכל דבר בזמן המתאים. הוא לא רחש כל טינה לפרקינס הכלוא, ואפילו לא למר רוזנבלט. "להיפך", הירהר בינו לבינו, "לא יזיק לי אם אהיה חביב קצת יותר כלפי הגרמני המחורבן הזה". ברגע שחשב על כך עלה על פניו אותו חיוך שאין לשלוט בו—אבל הוא, כרגיל, לא הרגיש בו.

הגברת רבינוביץ, שהביטה אותה שעה בשני הגברים האלה, חשבה פתאום על הימים בהם היו ספינות־הדיג עוגנות עדיין במקום בו עומד כיום פסלו הגדול של יאן ון־ריבק, וידעה שהם לא ישובו עוד.

איתן איתן: נועבר לנהר

אֶהֱבֵת אֶהֱבֵתִי עָלַי.
פְּנֵי אֹר
אֶל עֵבֶר הַנְּהַר
וְאַחֵר גְּבִי
תִּאֲנֶה מִצְחִינָה.

עֲזֹאזֵל לְעֲזֹאזֵל אֲנִי אֹמֵר
שָׁמַיִם אֱלֹהֵי אַחֵר הַשָּׁמַיִם
אָדָם אַחֵר אָדָם
וְחַיִּים אַחֵר חַיִּים
יָם שֶׁבִתּוֹכִי, יָם עֲצוּם
שֶׁל אֲבָנִים בְּפִי, מְלִים בְּיָדֵי
חֲרָבוֹת שֶׁל שׁוֹם דְּבַר מוֹל פְּנֵי

אֵין נוֹרָא מְשׁוֹם דְּבַר.
וְהַמּוֹרָאוֹת אֲשֶׁר הָיוּ
כָּאֵן לֹא יִשׁוּבוּ.
אֵין מוֹרָא גְדוֹל מִזֶּה.

★

עֲכָשׁוּ מִנְּגִנִּים הַחֲלִילִים וְהַכְּנֹרוֹת
בְּצִלְלִילִים דְּקִים עוֹלָיִם
אוֹלֵי נְהִיָּה כָּאֵן עִם
אוֹלֵי נְהִיָּה כָּאֵן

גּוֹפּוֹת נְשִׁים תַּחַת עֲצִים
עַל אֲדָמָה בְּמִקְדָּשִׁים עִם אֲנָשִׁים
כַּחוֹל עַל שְׁפַת הַיָּם
אוֹלֵי יְבִיאוּ עִם
אוֹלֵי יְבִיאוּ

עֲכָשְׁיוּ בְּאוֹת רוּחוֹת מֵעֵבֶר הַנְּהָר
 בְּמִשְׁבֵּים חֲמִים וְחִזְקִים
 אוֹלֵי נְהִיָּה כָּאֵן עִם
 אוֹלֵי נְהִיָּה כָּאֵן

וּבְתֵי הָאֶבֶן כְּבִתֵי הַמַּתִּים
 אֲנִי יוֹדֵעַ, אֲנִי יוֹדֵעַ
 מִהֲדַקִּים אֲדָמָה שְׂכוּבַת סֶלַע וְגוֹפּוֹת
 אֲבָל בְּנֵי גָדֹל כָּאֵן וְיִלְךְ כָּאֵן
 עִם רַב מֵעֵבֶר הַנְּהָר
 וּמֵעֵבֶר הַנְּהָר עִם רַב

★

לַיְלָה שֶׁל כּוֹכְבִים נוֹפֵל עַל גּוֹפֵי.
 שׁוֹם דָּבָר חוּץ מִלַּיְלָה שֶׁל כּוֹכְבִים
 אֵינְנוּ עֲכָשְׁיוּ.
 בְּתוֹכֵי לַיְלָה שֶׁל כּוֹכְבִים וּמִסְבִּיבֵי.

עֲכָשְׁיוּ מִשְׁבֵּר.
 אֲנַחְנוּ בּוֹדְדִים וְעוֹד רְחוּק
 דְּמָדוּם רֵאשׁוֹן וְאוֹר מְלֵא.

הַנְּהָר וְהֵם שְׂכוּבִים עַל פְּנֵיהֶם
 וּבְתַנּוּעָה אֲטִית מִימֵיהֶם הַלְּבָנִים
 מִתְרוֹמְמִים עַל בְּרִכְיָהֶם,
 פּוֹעֲרִים רוּחַ אֲדָמָה אֶפֶל

אֲנִי בָּא. אֲנִי בָּא
 בְּנִשְׁמָה נְעֵתְקַת. הַלַּיְלָה
 מְלֵא כּוֹכְבִים

בועז עברון: נכתב מפונדק-הדרכים

אמר המלכה "ד: אכן היו קשרים מסחריים בין סין העתיקה לבין רומא, שהתפתחו בייחוד בימי שושלת האן בתחילת הספירה המקובלת. אך עוד ברשומות סיניות קדומות יותר מסופר במצביא סיני, שבשעת מסע צבאי בנפות-המערב שמע על הקיסרות הרומית ושיגר אליה שליח. אולם הפרטים עיכבו את השליח, סיפרו לו סיפורי-זוועות על הנשקף לו במערב, ושלחוהו בחזרה. מסתבר שהפרטים ביקשו למנוע יצירת קשר ישר בין שתי הקיסרויות.

אל הנציב ליו-צ'אן-שאן.

מאת השליח הקיסרי קארלינג-מינג.

שולח אני אליך את המכתב הזה בידיו של סוחר היוצא, לדבריו, לטיבט. נתתי לו עשרה שקלים זהב, והוא הבטיחני למסור שם את המכתב לידי נציבו המקומי של הקיסר, למען יעבירוני אליך, נציבו של הקיסר בן-השמיים בנפת שְנְסִי, אתה, ידידי, אשר בטבעתך ובאישורך יצאתי לפני שנתיים בשליחותי זאת, אשר ממנה, כך אומר לי לבי, לא אשוב עוד.

אינני בוטח בסוחר הזה. ספלייתה רבים שתינו יחד, וכל העת הדגשתי לפניו את החשיבות הממלכתית הגדולה הנודעת לכך שהמכתב יגיע לתעודתו. לא רק הנציבים ירום-הודם אלא אף הקיסר בכבודו-רובעצמו, בן-השמיים, עשוי להואיל ולגלות התעניינות במסופר בו. הסוחר, בשמעו את הדברים האלה, גילגל עיניו למרום, השמיע קריאות השתאות וחנופה, נשבע בחיי אביו וילדיו כי ישא את המכתב על לבו, כי מוטב לו לאבד את כל מרפלתו, אפילו את חייו, משיאבד את המכתב. וככל שהירבה שבועות ואלות, כך נפל לבי בקרבי. וכאשר התמקח עמי בחוצפה על התשלום בעד העברת המכתב, ואף תחב ידו לאמתחת הכסף אשר עמי למששה, עד שנאלצתי לסטור עליה למען ישיבנה אתור, תמהתי אם יקרע את המכתב ויפזר את הקרעים בערבה בטרם ירחק כמטחוי-קשת מן הפונדק. אז התריתי בו כי אם לא יגיע המכתב לתעודתו תשיגהו יד השלטון הקיסרי, אפילו יימלט אל בין הטאטארים, אפילו יגיע לאותו ים צפוני גלוד שם נמשך הלילה חצי שנה תמימה. אך קולי, בדברי, רפה היה כצירצור הצרצר. ואם אמות, כיצד יודע דבר שליחת המכתב? ואפילו נודע הדבר, מי זה יטרח לחפש סוחר עלוב אחד על-פני רמות טיבט, רכסי קואן-לון ופאמיר, ערבות מונגוליה? הלא צבא שלם ייעלם בהם ולא יידע איש אייהו. ותוך כדי דיבורי, תוך כדי גניחות-הפחד ושבועות-האמונים שהרעיף עלי הנבל, ידעתי כי הדבר גלוי לו כמוני, כי צוחק הוא לי בלבבו.

אבל מה אוכל לעשות? הנה שוכב אני חולה ימים רבים בפונדק־ארחות זה. בסופת־שגל הגעתי אליו, לאחר שמלווי ומשרתי גוועו במעברי ההרים הגדולים, ואתם מתו גם סוסינו. בקושי רב הגעתי לכאן רכוב על הסוס האחרון, שפרע ומת בפתח החצר. מאז אני מוטל כאן, ממתין להחלמתי, כדי להמשיך בדרכי בחזרה לקיסרות. אולם הקור מכרסם אותי יומם ולילה, והאש הבוערת תמיד בשוחה שברצפת־העפר אינה מחממת אותי, אף לא כבירי־הפכשים בהם אני מחותל תמיד. חלונות אין בחדרי, רק חור למוצא העשן בתקרה. וכשאני מסתכל מבעד לפתח החוצה נשקף אלי המישור החום הגדול, ומעבר לו החומה הגדולה, הכחלחלה, של ההרים האכזרים, המושלגים. יומם ולילה מיללת כאן הרוח הקרה. השמיים אפורים תמיד, והשמש החיורת ניבטת רק לעתים רחוקות מבעד לעננים. אז נופלת אלומת־אור צהבהב על המישור, ועתים מאירה היא עדר תואים במרחקים, מלווה רועים רכובים על סוסניהם הצנומים והשעירים, מכורבלים בפרוות, נושאים קשתות־קרן קצרות, מרחיקות־קלוע, למגן מפני הזאבים. עתים, בלילות, סרים הם לפונדק. אז מהדהדים כתלי־האבן לרעם קריאותיהם הפראיות, כשהם לוגמים מן המשקה המשפר וחובטים זה בזה באלותיהם. האם בני־אדם הם? אינני שומע מלים מפיהם. רק אותן שאגות נוראות וקצרות, וחירחור אלה מהם שגולגלותיהם נופצו במשחק־הפראים הזה. אז מצטנף אני בפרוותי ופורש מגילת־ציור ומסתכל בדמויות, המשור־טטות במכחול דק, של מתבודדים או משוררים ליד מפל־מים או סלעי הרים מיוערים, טובלים בערפל, קורא בדמעת־עין את מלות השיר הקצר בשולי התמונה. אבל אין בכך מועיל. השירים והציורים, מעשה־ידי אנשים מלומדים, המעודנים בנימוסיהם ומלחשים בדיבורם, כה חלושים הם, כה שבריריים ואוריריים, כה זרים למקום הזה. לרגע אני נאחז בהם, ואחר שוב פולחת את אזני שאגת הפראים בחצר. כל פירות התרבות, כל פרחי הרוח, אין־אונים הם לעומת יבבת האנשים־החיות, לעומת צחנת הגופות שלא רוחצו מעולם, כצחנת בהמות עזה, החודרת גם אל חדרי העלוב.

ובכל־זאת מוטב אף סאון זה מן הלילות הנוראים בהם אין איש בפונדק. אז נודדת שנתי כל הלילה, ואני מתהפך במכאובי מצד אל צד, ובחוף מנהמת הרוח והזאבים מיללים במרחקים, והלהבה שבאח גוועת, נותרות רק גחלים עוממות ועשנות, והשיעול מענה אותי וקורע את חזי, ורוחי מתחבטת בעקת זכרונות ופחד וייסוריה של שליחות שלא נשלמה. הרי אני האשם בפל. לולא בחרתי בדרך בה הלכתי, לולא בחרתי בדרך המישור, או לולא בחרתי לשוט בנהרות, אולי לא היו אנשי גוועים? אולי הייתי מצליח לחזור ולספר את הדבר הנפלא אשר נודע לי לפני ימים רבים, בממלכת הפרתים השוכנת במרחקי המערב? הכל, הכל בא באשמתי. וכיצד אָצא אי־פעם מן המקום הזה אם תחת אשר אחלים חש אני והנה כוחותי כלים מיום ליום. ורופאים אין. אין איש יודע אפילו מהו רופא. אין איש אשר יגן עלי מפני המוות. וגם את גופי לא רחצתי ימים רבים, עד שריחי הפך לי סיוט ומחנק. חושב אני: האם נגזר עלי למות? מנסה אני לכוון מחשבתי ונפשי לקראת

המוות, כדי לקבלו כאיש חכם, המוכן לפרוש מן החיים הרעים בכל עת ובכל שעה. אולם רוחי אינה נשמעת לי. וכל־אימת שאני אומר לעצמי, "אתה הולך למות", צמרמורת של בעתה אוחזת בכל גופי. בשעות אחרות יודע אני כי חדר זה, שאבני כתליו לא־מסותתות ושחורות מפיה, שסופות־החורף מרקידות בתוכו סחרחרות של פתות־שלג, הוא המראה האחרון שתראינה עיני. אלא שאז אני יודע זאת, ואינני מרגיש זאת. וכך יכול אני לשאת במחשבה. אלא שרע וקשה הוא לגווע בין זרים. איש אינו שואל לשלומי. איש אינו טורח להיכנס אלי, חוץ מהמשרת העילג המביא לי את מזוני ומניח גללים מיובשים באח. לולא הכסף שבאמתחתי ודאי מפבר היו משליכים אותי למות בערבה. חיי אדם אינם נחשבים כאן במאום. אפילו טבעת־השרד שעל אצבעי, המשובצת אבן־ירוקת, אינה עושה כאן רושם על שום איש. הקיסרות השמימית רחוקה מאד. ידה הארוכה אינה מגעת עד הנה. ביום שיתם כספי, יתמו חיי. הלוואי ואמות קודם.

איש אינו עובר כאן, חוץ מרוכלים הסובבים בין שבטי הרועים. נתיבי־השיירות רחוקים מהלך שבועות רבים. רק הסוחר, שבידו אני שולח מכתב זה, הגיע לכאן ממרחקים, מתוך השממה. עצם העובדה שהגיע לכאן חשודה היא. לשם מה יבוא סוחר לכאן, שעה שנתבי־השיירות רחוקים כל־כך? ניסיתי לחקרו על כך, אולם לא העליתי אלא רקמה של שקרים. ובידי אדם בלתי־מהימן זה, אולי מרגל פרתני, מפקיד אני את דבר שליחותי. די בכך בלבד כדי להסביר לך את מצבי הנואש. הרי מוטב היה לתלות את המכתב בצווארו של סוס פרא ולשלחו לנפשו. פני הסוחר מועדות, לדבריו, דרומית־מזרחית, נוסע הוא לטיבט, ומשם בדעתו לחצות את ההרים הענקיים ולהגיע לארץ החמה והגדולה שמעבר מזה מדרום. גם אני שמעתי על הארץ הזאת, ועצמותי כואבות למחשבה על השמש הבווערת, על השדות המהפילים בחום, על הארמונות והשווקים והערים.

סלח לי, אדוני הנציב, על השימוש־לרעה שהשתמשתי בידידותך הנעלה, בהאריכי כל־כך בסיפור תלאותי. כמעט ודאי לי שמכתבי לא יגיע לעולם לידך, או לידי פקיד מוסמך אחר בממשלת הקיסרות השמימית. אבל אני כותבו מפני שחובה היא עלי, כשליח קיסרי, לעשות כל מה שבידי כדי למלא את שליחותי, ואני כותב גם על עצמי מפני שבכך חש אני כאילו שוב הנני נמצא בחברת בני־תרבות שבפניהם יכול אני לשפוך את שיחי ולקונן על גורלי המר. עצם המחשבה על הפקידות הקיסרית, על מערכת קציני־המחוזות ונציבי־הפלכים ומושלי־הנפות, עד לחצר השמימית בפקין, על הבלברים והאמרפלים הכותבים בלשפותיהם והכוהנים המתפללים במקדשיהם והצבא המגן על הגבולות, על העין הפקוחה ממנה לא נעלם אף העלוב שבנתיני הקיסר, אלא לכל ואחד מהם מקומו ותפקידו ומעלתו — עצם המחשבה על כל אלה מגירה דמעות מעיני. בכתבי חוזר אנוכי ומצטרף לקיסרות; במילוי שליחותי ניצל אנוכי מהתוהו, מהפראות, מהפחד, מהעזובה, מהבדידות. כל עוד אני עמל בכתיבתו ושיגורו של המכתב, עודני נתינו של הקיסר, עודני מקיים את חובותי שהן זכויותי, את מקומי בסולם הפקידות, את טעם חיי. וכך

יהיה גם טעם למותי, אף־על־פי שעל־ידי תשלום הזהב לסוחר קירבתי במידה רבה גם את קצי. אולם במה נחשבים השבועות המעטים בהם אאריך את קיומי בעזרת כסף זה, אם על־ידי כך אנתק עצמי משירותה של הקיסרות? הרי הכסף כספו של הקיסר, והוא ניתן לי על־מנת שאמלא את שליחותי.

הטלת עלי, כזכור לך, לברר מה אמת בשמועות שהגיעו לאזנינו בדבר ממלכה גדולה בקצה המערב הדומה לקיסרות השמימית. ועוד הטלת עלי, אם אמצאנה, כי אביא אל שליטה את ברכותיו של הקיסר, בן־השמיים, ואקשור עמה קשרי מסחר. עצם המחשבה על כך העבירה צמרמורת של מסתורין בגבי. הייתכן כי אין אנו בודדים, כי לא מרכז העולם ותרבותו היחידה אנו, כי מעבר לערבות האינסופיות, מעבר לרכסי־רכסים של הרים, מעבר ליערות ולביצות ולמדבריות, מעבר לשבטי פראים הדומים לחיות יותר מאשר לבני־אדם, שוב משתרעות ארצות של תרבות, ערים גדולות, אניות אדירות מפליגות בים, היכלי־שיש, הגות פילוסופים וחוקי־צדק כתובים על ספר? שואל אני אם זכור לך הדבר, שהרי עברו כבר שנתיים מאז יצאתי לדרכי. העודך חי? האם זוכר אותי מי מידידי? האם מקיצה אשה בלילה על משכבה ולוחשת את שמי בגעגועים? האם רשום עוד שמי ברשומות הלשכות הקיסריות? האם קיים אני עדיין? הקירות המפויחים האלה, הקור הנצחי, השיעול הממית—הרי אין אלה חיי. במה נבדל קיומי זה מקיומה של חיה? אבל אני, קאו־לינג־מינג, פקיד קיסרי, מלומד, משורר, גיאוגרף, תייר, סייף וקשת, איש שהממשלה הקיסרית מצאתו ראוי לצאת בשליחות שאין כמוה לסכנה ולחשיבות — הרי אני הוא זה. האם אין קאו־לינג־מינג מטייל עדיין בין עמודי־השיש של פקין ומבדר את ידידיו בשיחת־הכמים?

הנציב ליו־צ'אן־שאן. את שליחותי לא השלמתי, אך יש חדשות בפני. יש קיסרות גדולה בקצה המערב, כקיסרותנו שלנו. אין אנו בודדים. ראיתי את שליחיה בארץ הפרתים, ארץ רוכבים מלומדי־מלחמה; מפיהם שמעתי על־אודות ערי־שיש גדולות במערב, סובבות ים הטובל באור־השמש; טעמתי מהפירות המוזרים הגדלים בארצות ההן, שמעתי שמץ־מה מחכמתה וחוקיה של הקיסרות ההיא. הכל זר ונפלא מאד. אך הפרתים, בראותם את שיחיו־שיגי עם השליחים האלה, שלחו פרשים מזוינים, ואלה הקיפו אותי ואת בני־לווייתי והובילוננו בחזרה אל גבולם המזרחי וגירשונו אל הערבות, בעיצומו של החורף המר. אולי חששו פן תעשינה שתי הקיסרויות, לכשיוודע להן זו על זו, יד אחת ותמעכנה אותם ביניהן. אולם כיצד נוכל לשלוח צבא למרחקים גדולים כל־כך? ואפילו נשלח, הרי יהיה קטן מדי ותשוש מדי בהגיעו אל הפרתים, ואלה ישמידוהו באפס־יד. לעולם, לעולם לא נוכל להגיע אל הקסירות הגדולה שבמערב. לעולם לא נראה את אמנותה, לא נקרא את דברי חכמיה ומשורריה, לעולם לא נדע את לשונותיה ולא נזון עינינו בתפארת מקדשיה. הנה אנוכי גווע, ולעולם לא אראה את הים עליו סיפרו לי השליחים ההם. למחשבה הזאת נקרעת בי נפשי לגזרים. ואז, באבלי וכאבי על שלא אראה את המראות הנפלאים האלה, על שלא אמצא את התרבות־האחות הזאת—שאני יודע על

קיומה, שפן שוב אין זו אגדה רחוקה—על שבחוזק־יד נקבע גבול בל־יעבור לכיסופי ולשאיפותי—שוב חוזר אני להיות קאו־לינג־מינג, שליח קיסרי, הנופל במילוי שליחותו, ולא מסכן בן־בלי־שם, כלב גוסס בערבת־פראים.

הנציב לירצ'אן־שאן. חרד אני מפני סיום המכתב הזה, מפני סיום שליחותי. מה עוד ייוותר ממני לאחר שאסיימו? אני קורא אליך, אדוני הנציב, אבל חושש אני שקריאתי לא תגיע עדיך. בחוץ גוער הסוחר במשרתיו ומקים את גמליו. עוד מעט יפנס לקחת את המכתב ואת הזהב. זיכרו אותי, אחי היושבים בארץ צ'ין. כיתבו את שמי בספרים. חירתו אותו באבן.

נכתב בפונדק־הארחות, מרחק עשרה ימים מאגם־אראל, בחורף. על־ידי קאו־לינג־מינג, שליח הקיסר בן־השמיים, מנדרין, בנו של סו־לינג־מינג, מהעיר נאנקין. טבוע בטבעת־השרד הקיסרית.

אורה באונוגרטון: הלואיז

עור ודק־צֶלֶלִים, כָּבֵר מְנַקֵּז הָעֶרֶב
קמטי־כָּאֵב מִפְּנֵי מְדוּנָה בְּאִיקוֹן.
וְעַת אֶכְרַע, עוֹרְקֵי מִצְחֵי מְאֻמְצִים־לְתַפְח
כְּבִגְלָגְלוֹת חוֹלֵי־הַהֲדַרְקוֹן.

רְאֵי, כָּיִם הַחֲרָף הַמְרַחֵשׁ בְּתוֹךְ גְּלִילֵי סְדִינְיֹו,
בְּתוֹךְ גְּלִימַת־נְזִירוֹתֵי הָעֶקְרָה
גּוֹפֵי בִיסוּרֵי יֶרְחֵשׁ.
עַל פְּנֵי רִצְפַת הַשֵּׁשׁ יִתְפַּלֵּשׁ.

רְאֵי, אֵיךְ נִהַפֵּךְ מִגַּע יְדֵי הָאוֹהֲבוֹת
לְגִבְס מִסְכַּת־מֵתִים
הַמְשַׁבֵּשׁ

אֶת שְׂרֵטוֹנֵי פָּנָיו שֶׁל אֲבֶלֶר.

חֲמֵלֵי וּרְאֵי כִיצַד גּוֹפֵי נִפְעָר,
כִיצַד מִבֵּין סְדָקֵי וְעֶקְתֵי נִבְעֵית.

אָטוּם הוּא כּוֹךְ חֲדָרֵי שְׁבַמְנֹר,
בְּפָרְקֵלֵט.

פאול נויכורקט: סוד העיגול

הקיץ קרב לאט אל סיומו ואילו בי גברה מיום ליום הרגשה של קוצר־מנוחה וכשל. עדיין תקוע הייתי ועומד בעיצומם של מחקרים שאין להם סוף מסביב למאמר שהבטחתי למסור למו"ל לערך במחצית ספטמבר. עם שהמשכתי במלאכתי התעוררו שאלות חדשות ובלתי־ידועות עד כה, שהיתה להן השפעה לא מעטה על הנושא המרכזי של עבודתי. המעגלים היו מתרחבים והולכים עם כל משיכת קולמוס, ואף־על־פי־כן הרי ככל שהרחקתי יותר מנקודת־המוקד אל פריפריה נעלמה נראה היה לי כאילו נלכדתי במין תנועה צנטריפוגלית שעליה לא היתה לי שליטה.

זכור לי יום אחד אחר־הצהריים שבו החילותי לחוש במיוחד בצרתי. נדמה היה לי אז שהגעתי עד־משבר. ראשי היה עלי סחרחר כצאתי את חדרי ברגליים כושלות. כאשר עמדתי לראשונה על מצב־ענייני המוזר נמצאתי תועה ומהלך לאורך חופיו של אגם מרחק מילים רבים מחוץ לתחומי העיר. פני האגם היו כראי באור־הדימדומים. נעצרתי להתבונן בבבואתי. שאלות אין־קץ חלפו בראשי והוסיפו על ייסורי־נפשי: מי אני, או בעצם מי הדמות הזאת שאותה ראיתי על־פני האגם העמוק־מחקר. מה פשר עבודתי זו שאני משתעבד לה במידה המאיימת על כל הווייתי. דממת־האבן סביבי החריפה את המופרך אשר במצבי. כעס אין־אונים גאה בי ועלה. הרמתי ידי והשלכתי חלוק־אבן, שרגעים אחדים קודם־לכן הרמתיו בבלי־הדעת מן הארץ. והטחתי לתוך בבואתי הניבטת אלי מחלקת המים הדמומה... היה רטט קל עם שצללה האבן הקטנה אל תעודתה הנעלמה. הדמות נרעדה ונתפשטה עם שהסתמן חוג אחר חוג על־פני המים והרחיק מן המרכז. בעיים־רוחי פשטתי ידי בנסיון לבצור את סערת־הרוח הלא־נמנעת שגברה בלי הרף ושיירה בי את הכרת מצבי הנואש. כמוץ אשר יודף בגחמות הרוח כך נקלעתי אנה ואנה, באין יכולת להטביע את הקל ברצונותי על מהלך הבריאה. אולם לפתע עלה בדעתי שמן־הסתם אפשר יהיה להערים על המעגל הסגור של סיבה־ומסובב. השלכתי אבן אחר אבן בזוויות שונות, החל בקהה ביותר וגמור בחדה ביותר. אגב מגע עם המים התרחבו המעגלים בתמידות והתריסו כנגד התרגילים המרוכזים האלה וכנגד משחק־הסרק של נסיוני לרתום את איתני־הטבע הנעלמים בכוח־הרצון בלבד. היתה בי הרגשה מוזרה שאם אוכל להצליח ולמנוע את התפשטות המעגל הראשון או־אז אולי יותן לי להגיע עד שורש הדי־למה שלי. ברי היה לי שאז אוכל למצוא את התשובות לשאלות הנוגעות בעצם מקור קיומי.

בהמשך העונה חשתי כאילו ירדה מעין שלנה על רוחי הסוררה בדרך־כלל. הרגל עשיתי לי לגשת אל האגם בכל עת־כושר. יום אחד בצאתי לדרך אחר־הצהריים ירד זרזיף־מטר. האוויר היה חריף ורענן. עם שיצאתי אל מחוץ לעיר החילותי לחוש

בבדידותי. האדמה הפכה בוצית ועם כל פסיעה נשמע צליל חלול שהפר את החדר גוניות שאין להקץ של עונת-הסתיו המתמהמהת, והביא עמו הלך-רוח חרפי. כשהגעתי אל חוף האגם נעצרתי במקום הרגיל והבטתי בדמותי. הזרזיף שאינו פוסק הפך את פני האגם, שחלקים היו ברגיל, לחלקה סומרת כעור האווז ובבואתי ניטשטשה. מתוך הרגל זרקתי חלוקי-אבן, כמנהגי. כמעט לא היה כל רושם. דומה היה כאילו האגם הסרווהזעף אינו חפץ להגיב על התגרותי. כה זעומה היתה השפעת האבן עד שלא הביאה אפילו לידי רטט קל-שבקלים, כל שפן לומר לאותם מעגלים בלתי-נמנעים שהיו עילה לתוגה אין-קץ ביגיעתי לצאת מבין המצרים. עוד אני מתרחק ממקום המעשה, ומעט-מעט חשתי בעובדה שכל מאמצי עד כאן היו בכיוון הלא-נכון. תמיד ניסיתי להגיע לכלל הבנה של עצמי מבחון. מתוך טעות גמורה הנחתי שאם רק אוכל להתקדם עד אפסי הדעת הרי אוכל להבין את עצמי הבנה שלמה. משום כך הפכה סיסמתי להיות עוד לימוד, עוד חכמה. משוטט הייתי ביקום בחיפוש אחר אותה מטרה מאוהה בלי שאבין שבעצם אני בורח מן המרכז אשר בו המפתח לחידתי הכמוסה. תחת שאבין את עצמי כהויה יחידה-במינה מפפנים, קלעתי חלוקי-אבן אין-מספר בדמותי מבחון. אמת, האבנים הזעירות המרובות-מספור היה בהן כדי להעביר ניד להרף-עין בפני-המים, והן צללו לנבכים ונערמו שם לערימה שהיתה עדות אילמת לרוחי היוצרת, העשויה-לבלי-חת, אבל בשום פנים לא חוללו את התמורה בעצם הווייתי. עדיין לא היה בידי המפתח המוליך אל פתרון שאלותי הדוחקות ביותר.

מחשבות אלו וכיוצא בהן עלו על דעתי כלכתי אל ביתי ביום ההוא. התחושה שיהיה עלי לחפש בכיוון ההפוך ולחדול מן המנהגים הבזבזניים של העבר מילאה את לבי חרדה ומועקה.

החורף כבר התבצר הכן לרוחב הארץ ולארכה. בלי הפוגות תוהה הייתי על המעמקים המוליכים, אם יתכן הדבר בכלל, לאיזה מין הבנה של האני שלי. במעומעם חשתי בהבטחה שהם אוצרים בשבילי, ומנוי-וגמור היה אתי שלא לחסוך כל מאמץ ובלבד שאגאל אותה חכמה שאינה נקנית אלא שתמיד היתה גרעין ישותי. למעלה מכל צל של ספק ברור היה לי ששום שיעור של חכמת-ספר לא יוכל להיות למועיל במאמץ הזה, שום דעת שבכתובים, שום מורה.

יום אחד אחר-הצהריים החלטתי לצאת לעליית-הרגל הרגילה שלי בשעה מוקדמת מעט מכפי הרגיל. מזג-האוויר היה נוח עד מאד לגבי עונת-שנה זו ואני יצאתי לדרכי במרץ רב, וכאיש המנסה להתנער משיווריו האחרונים של חלום רע הנחתי אחרי את תחומי העיר. לבסוף הגעתי למחוז-חפצי. הקרקע שעליה עמדתי בדרך-כלל להתבונן בבבואה שלי במים היתה כעין תלולית קטנה שהמציאה לי את הפרספקטיבה הנאותה. זה כבר חדלתי מן הנסיון להשליך חלוקי-אבן בדמותי שלי. בעודי עומד שקוע בהירהורים חשתי והנה קרב אלי מישהו מאחור. לא הסתובבתי ורק עצרתי נשימתי, בלי דעת מה מעותד לי. עיני דבוקות היו אל פני האגם. ודאי אך שניות-מספר ארך פרק-הזמן שנראה לי אז מתמשך לעד. לבסוף ראיתי דמות אשה צעירה

סמוך אלי בפבואה אשר במים. היא קרבה לגשת ועמדה לימיני כשהיא מסתכלת בי היישר. לא מצאתי את לבי להיטוב מחשש פן ימוג המראה המקסים שתפסני עד כדי כך שהוצרכתי לאזור את כל כוח־רצוני שלא להיכנע לפיתוי. היא היתה יחפה וזוג סנדלים מוגבהים היו בידה הימנית. נראה היה לי שבאה ממרחקים, מקצו־ארץ. עייפה היתה למראה ושמלתה מהוהה, אך אי־אפשר היה שלא להבחין שהיא קורנת מעין יופי הבא מבפנים. כל ימי חיי לא ידעתי כהרגשה הזאת שהציפתני אותו רגע דווקא. עיני עדיין היו נעוצות בדמותה, אבל יד ימיני נשלחה לקראת שמאלה. אצבעותינו השתלבו, ידענו איש על רעותו...

לפתע נפל אחד מסנדליה לתוך המים. בבואותינו החלו לרטט. מעגל הסתמן, מעגל אחד גלמוד ולא עוד. קסם הסיבה־המסובב נשבר, היה לאֵל, והנפלא־מהאמין קם ויהי. משפניתי אליה, חייכה. ידענו אז כי סוד המעגל הוא נחלתנו המשותפת בלי שנוצרך כלל לגבב דברים. חיי נקשרו אל חיייה בפסקנות שפתחה לרווחה את השערים לאי־סוף. כל־אימת שהיה עלי להפקיר את סירתי לנחשולי החיים גרופי־הסער, היתה באה לומר לי שלום. ושם היתה, יפה לבלי־הביע, בחזירתי. כך התהלכנו וסוד המעגל שמור בתוכנו ועמו הידיעה כי יש בפגישתנו גזירת־גורל שתאריך ימים מעבר לזמניות של קיומנו.

חלומו של איש־עסקים

לפני כעשר שנים עברתי במקרה בס. עיר בינונית במערב התיכון של ארצות־הברית. הייתי אז בדרכי לקליפורניה לבדיקת אפשרויות מסוימות להשקעת הון מטעם בית־העסק שלי, שהטיל עלי שליחות נאמנה זו. קיבלתי חופשה לששה חדשים ולפיכך לא אצה לי הדרך במיוחד להגיע למחוז־הפצי או להחיש את הדו"ח שלי למשרד הראשי. החלטתי לנסוע באוטובוס, כי נדמה היה לי שפך אוכל להתעכב בכל מקום ובכל עת שיקום בי הצורך לשוטט, לתייר ולדבר אל אנשים מכל שכבות החברה. משהגעתי לתחנת־האוטובוסים המרכזית בס. ירדתי ובידי מזוודת העור שלי ומורה־הדרך, בן־לווייתי הנאמן בסיוורים ובטיולים מעין אלה. המלון שבו שכרתי חדר ללינת־לילה נשקף אל צומת שוקקה שבעיר. מחלון חדרי שבקומה השלישית השקפתי על נחיל האדם הנע אנה־ואנה כנמלים השוקדות על שיגרת היומיום שלהן. בין השלטים המרובים מעל לחלונות־הראווה שברחוב ממול היה אחד שריתק את תשומת־לבי למשך יותר מהרף־עין של סתם. על משטחו המוארך והשחור קראתי את הכתובת יוצאת־הדופן ביותר שנתקלתי בה מעודי. דקה אחת תמה הייתי אם אין ראייתי מתחילה לתעתע בי והתחלתי למצמץ בעיני עד שאומצו כהלכה. בחיפזון שלחתי יד אל השולחן שעליו היתה משקפתי מזומנת למקרים שכאלה דווקא. כמה סיבובים והשלט נתמקד היטב. וכך נאמר בו באותיות פשוטות: "האיש באפור", ומתחת: "סוחר צללים".

החלטתי להעמיק חקר בענין וירדתי במדרגות בצעד מכובד כדי שלא לעורר את חשדנותם של האורחים. משחציתי את הרחוב אפילו האטתי צעד מעט הואיל ולא

ידעתי אם אין אני משים עצמי לצחוק. אחרי הכל, כל היום היו אלפי הולכי-רגל עוברים בלי הרף על-פני אותה חנות. דומה היה שאין איש רוגז על החנות או על סוג הסחורה המוצע בה למכירה. לרגע נטייתי להאמין שזהו תעלול קטן של איש-עסקים ממולח המבקש לצודד את דמיונו של איזה מין ציבור-לקוחות בלתי-רגיל. משקרבותי הצצתי בהצנע לתוך החנות. מדפים היו לכל אורך הקירות. קופסות קרטון בגודל אחיד ועל כל אחת מהן מספר ערוכות היו למשעי על-גבי המדפים. הדלפק, שנתמשך לכל אורך החנות, היה מגולה, להוציא ספר אחד כבד, קטלוג כפי הנראה, המונה את הפריטים השונים המוחסנים בקרטונים. בעל החנות נראה אדם בשנות החמשים, כפי שהיה בידי להבחין במעורפל. הואיל ולא העזתי להסב את תשומת-לבו של האיש המנהל עסק "אפל" שכזה, חלפתי ועברתי במהירות. לא היו לקוחות בחנות ואיש לא נעצר ולא גילה שום סקרנות מיוחדת באשר לטיב העסק המפורסם בהבלטה שכזאת. דבר זה היה בו כפלי-הפתעה הואיל ומשני צדדיו של "סוחר הצללים" היו שני בתי-מסחר הומים. מצד שמאל היתה חנות מזונות, בה נמכרו מעדנים משובחים ביותר, שניחוחם היה מרחף ובוקע מן הדלת הפתוחה ומצודד את נחיריו של כל הולך-רגל שנקלע למקום. מצד ימין היה קברן, שלשכתו מלאה תמיד מפה-לפה. הדרה קודרת היתה נסוכה על המקום, ומערכת האור העקיפה הוסיפה עליה בת-גזון של הכרת-ערך הסויה. ההידור המזוקק של אותה לשכה עורר כמעט את הרושם שבני-אדם מתים להיכנס לשם, לפי המימרה המקובלת. "סוחר הצללים" היה מעין תחום של אפס בניגודו האירוני לכוורות ההומיות בלי-חסך שניצבו לשני צדדיו. בעל-כרחי נצטייר לי כמין חלל ריק, מיפלץ בעל פני יאנוס היונק משיקוי-החיים כפי שהוא בא לידי גילוי בסביבתו. משך יומיים מתבונן הייתי בחנות ומצפה לאיזה מפתח שאולי יבהיר את הבעיה המסתורית שהחלה להעמיד את סבלנותי במבחן קשה מאין כמוהו. עדיין נבצר ממני להבין מדוע אין אף אחד מעוברי-הדרך הרבים-מספור מתעכב לספק את סקרנותו. מאחרי הווילון המופשל של חדר המלון שלי היתה משקפתי דבוקה ממש אל עיני. ביום השלישי החלטתי סוף-סוף לקום ולעשות מעשה. בזריזות עברתי את האכסדרה של בית-המלון ושאלתי את נערה-הסף אם ידוע לו איזה "איש באפור" האמור לסחור בצללים. הצעיר, יליד ס., הביט בי כאילו עתה-זה השמעתי את החידוד המוצלח ביותר, וסופו שציחקק בעל-כרחו. "בחיי", פרץ ואמר, "הרי זו השאלה המצחיקה ביותר ששמעתי מימי!" הוא משך בכתפיו, סקר אותי מראש ועד כף-רגל, ואחר הוסיף ברוב אדיבותו שאינו יודע כלל על קיומו של איש כזה בעיר המופרת לו על קרבה ועל כרעיה. או-אז חציתי את הרחוב ונכנסתי ישר לחנותו של הקברן.

אך נכנסתי פגימה מיד השפיך האדון הלבוש הדר מטר של דברי-ניחומים, בהביעו את השתתפותו בצערי על האבידה "שאין להשיבה" ברגע בלתי-מתאים כל-כך בחיי. הוא התעלם לגמרי מאמירתי שבאתי לשאול על ענין אחר לגמרי. אותו אדון הפליג והוסיף כשהוא נוקב מחירים שונים בעד שירותים שונים הניתנים בקשר להטמנתן של גוויות. מפנה בלתי-צפוי זה במהלך המאורעות הרתיעני כל-כך עד שנצטייר לי

נאומו, שכל־כולו מליצות חבוטות הזרועות מספרים, בבחינת מריוניטות היוצאות במחול לנגד עיני ממש. בעגמת־נפשי הגמורה ודאי לבשו פני ארשת נמוכת־רוח. שפן האדון רב־המלל עצר לפתע בדיבורו, ניגש אלי בדרכו השקטה והמרגעת ושם ידו על כתפי, כאומר להמציא לי נחמה יסודית ומוחשית. "הרשני להוסיף עוד דבר אחד", אמר. "אנו קשורים לבית־הקברות המודרני ביותר בחלק זה של הארץ. בעצם, בית־קברות איננו הביטוי הנכון. מוטב שנקרא לו גן־זכרון. אין שם מצבות המזדקרות כאגודלים דווים, שהיו עד כה לצנינים בעיני המבקר המצוין בנטיות אסתטיות יותר, שלא לדבר על הנזק שנגרם לנפש העלובה הטמונה מתחת, שהיתה צריכה לשאת את הנטל הכבד הזה על ראשה עד יום תחיית־המתים. בגן שלנו כל המצבות משוטחות על האדמה, בלתי־גראות למעשה, ובוודאי אין בהן כדי לפגוע, ככל שהדברים אמורים בעינו המבחנת של חובב־נופים אנין־טעם". אותו רגע עמדתי לשסעו ולומר כי לגבי אין בזה שום הבדל כלל אם המצבה מעיקה על ראשו של אחד האומללים או על כרסו, והנה החל הטלפון לצלצל.

מתוך השיחה, שארכה כעשר דקות ואשר בה היה הקברן מדבר כמעט בלי הרף, הסקתי שאיזו גופה חשובה צפויה לעיבוד בצורה המפוארת ביותר שבגדר האפשר. הוא סיים את השיחה באיזה דברי גיחומים נדושים, התמודד אחור על כורסתו, חייך מתוך שביעות־רצון־עצמית, חיפך ידיו ואמר אלי: "העסקים בהחלט עולים כפורחים בימים אלה, באמת אין לי מה להתאונן". לרגע היתה ארשת של רגשות שפוכה על פניו, הענייניים בדרך־כלל, ואני ניצלתי את המצב כדי להבהיר את טיבי ואת כוונתו האמיתית של ביקורי. "אסיר־תודה אהיה לך, אדוני", אמרתי במורך־לב, "אם תוכל לתת לי איזה ידיעות ביחס לסוחר־הצללים, שכנך הקרוב". הוא הסתכל בי, הפעם מתוך השתתפות־אמת, פנה אל קופסה קטנה, הוציא מתוכה כרטיס, מסרו לי, והצביע עליו באמרו: "אדון הגון, הגון מאין כמוהו, והחשוב ביותר—אינו יקרן". הצצתי בכרטיס שעליו היה כתוב: "ד"ר א. ק. הונזמאץ, פסיכו־אנליטיקן, רק על־פי ראיון". ביראת־כבוד פח הקברן בגרונו והצהיר בנעימה מעשית: "חזיון לא נדיר הוא במסיבות כאלו שהאדם מתערער מעט. המיתח הנפשי והלחץ שהיית נתון בהם עושים שמות בטובים ביותר שבנו. אך אל דאגה, הונזמאץ ימצא לך תקנה אחת־ושתיים. באשר ליתר, הנח זאת בלב שקט לשירותינו היעילים ביותר, שבוודאי יהפכו את התקלה הזאת המדאיבה עד מאד לטכס מהנה ביותר לכל הנוגעים בדבר. ועכשיו ניגש לצדדים הרשמיים יותר של רישום הפרטים הקשורים במקור צערך המיוחד". לעת הזאת באתי במבוכה גמורה, והואיל ולא ראיתי מוצא מן הדילמה בה הסתבכתי בתום־לב גמור, הפכתי עורף לפתע ויצאתי את החנות בחיפזון גדול, לתמהונו הרב של האדון הלבוש הדר שעמד לו שם ונד בראשו למצבי העלוב.

למחרת היום, לערך באותה השעה שלאחר־הצהריים, אירע הלא־צפוי. ראיתי אדון אחד הניגש לחנותו של סוחר הצללים. הילוכו היה כשל אדם שאינו בוטח כלל בעצמו. בלי־חסך היה מסב ראשו לאחור, כחושש שמא מישוהו עוקב אחריו. לפני הכניסה התעכב מעט ואחר לחץ חיש על הידית ובמהירות נכנס פנימה, כאדם הנרדף איזה

מתח פנימי. הצלחתי לרדת למטה במרוצה ובתוך דקות-מספר נמצאתי עומד מול החנות. לגודל תמהוני כבר עזב הלכות את המקום, וחיפושי הקדחתני אחריו נשאר מעל. לבסוף החלטתי להביא את הדברים לידי הכרעה וכשאני אזור את כל אומץ-לבי, לא בלי הרגשה קלה של חשש, נכנסתי לממלכת הצללים. בעל העסק, כפי שניחשתי נכונה, היה אדם בשנות-החמשים. דל-בשר היה, בעל פנים טובים, וזוג עיניים חמימות, ידידותיות. דומה היה שלא הופתע לראות בכניסתי אלא המשיך ברישום בקטלוג שהיה מונח לפניו על הדלפק. לבסוף נשא עיניו, בירכני לשלום בנוסח שיגרת, ושאל אם יוכל לשרתני במשהו. בלי להמתין לתשובתי הוסיף ואמר כי ראה אותי עובר לעתים קרובות למדי והוא משער שאני מעוניין בהצעות הקשורות בהשקעת הון. עניתי בחיוב, אך על-כרחי גיליתי את תדהמתי נוכח העובדה שהוא חש בי כל אותה עת. שאלתי אותו איזה ריוח שנתי תכניס השקעה הגונה. שאלתי גם בדבר טיב העסק שלו כמו גם בדבר לקוחותיו. בכל הנושאים האלה היה חמקמק למדי אבל ציין שההשקעות אינן בעלות אופי כספי מובהק. לאמיתו של דבר, אין אדם צריך אלא להשקיע את צלו וכבר יבוא על גמולו כיד המלך עד סוף כל הדורות. לשאלתי, באיזו מידה לקוחותיו מרוצים באמת, הטיח כנגדי: "זה כבר ימים רבים אתה מסתכל במקום שלי. האם ראית אנשים רבים נכנסים להתלונן? הצץ-נא במדפים שלי, הם מלאים מהכיל. באמת ידי מלאות עבודה בניהול העסק הזה". בנקודה זו נעצר וכמו שקע באיזו מחשבה רחוקה ולבסוף חזר והמשיך: "למען האמת, היחיד היורד לחיי כל השנים הוא האדם שיצא מכאן לפני דקות-מספר. שמו הוא פטר שלומיאל, ואם יורשה לי להוסיף, 'כשמו כן הוא'. מובן ששלומיאל הוא יוצא-מן-הכלל, אידיאליסט שכמותו, והוא גמר אומר לקבל את צלו בחזרה ויהי-מה. הדבר נעשה אצלו דיבוק שכזה עד שאפילו ד"ר הוזנמאץ, מכבס-הנשמות המקומי שלנו, נואש ממנו לגמרי. באמת חבל שנתפס לקיבעון הזה הנורא ביותר. שלומיאל שווה לא פחות ולא יותר משלושה וחצי מיליון דולר, ואולי יותר, אבל נפשו יוצאת אחר צל חסר-טעם. כמה סכל יכול אדם להיות, לרדוף אחר צל בעולם שבו התפרקו רוב בני-האדם מצלם זה מכבר".

מעשה פטר שלומיאל החל להקסימני, ואני הבעתי את תמיהתי על שהאדון באפור מוטרד כל-כך בשל בעיה ממין זה. בהמשך שיחתנו עלה בדעתי שאגב בדיקה קפדנית יותר יתברר שהיחסים של האדון באפור ופטר שלומיאל הם יוצאי-דופן ביותר. קיומם היה מעין קיום של משחק-מחבואים גורלי. כל זמן שהאדון באפור שורר על צלו של שלומיאל, בהכרח יהיה זה האחרון מנסה להשיב לו את הקנין האבוד. מצד שני, ברור היה בתכלית שכל זמן ששלומיאל מתעקש לחזור ולהתאחד עם זו שבעיניו היא השלמתו המהותית, שבלעדיה החיים קשים-מנשוא, מובן-מאליו שינסה הראשון למנוע ממנו אותו קנין. הלך-רוחו הידידותי והמסויג של האיש באפור היה למעשה מסכה מותאמת בכשרון לכסות על רצון-ברזל שלא ידע לאות, המושל בלי חמלה ובלי רחמים מתחת. השיחה לבשה עתה נעימה עסקית, עניינית, עם שהודה האיש באפור ששלומיאל אולי נחפו מדי בהשקעתו; אבל הוא, הסוחר, מעולם לא

הפר את התחייבותו לשלם לו את הסכום המוסכם עד לפרוטה האחרונה. העובדה שברבות הימים חזר שלומיאל ונמלך בדעתו ביחס לעיסקה היא מצערת, אבל העובדה שעמדה לו עזותו לפנות אל מצפונו של הסוחר היא שטות גמורה. אחרי הכל, עסק הוא עסק. בנקודה זו בשיחתנו ניגש אלי האיש באפור, על־פי דרכו השקטה אך הנמרצת, והעיר כלאחר־פה: "איזה צל נאה יש לך. הוא שחור־משחור ויכניס לך אוצר קטן ונחמד". הוא נרפן על צלי, תלשו בזהירות, הרימו מן הרצפה, בחן את איכותו ואת חמרו כדרך שאדם מסתכל ביריעת אריג. ברגע זה נדמה היה לי שקומתו של האיש באפור גדלה לאין־שיעור, שלמעשה לבשה מידת־ענק המרחפת מעלי כמאיימת בנסותה להכריעני תחתי באותו צל עצמו שאך לפני רגעים־מספר היה המשרת הנכנע ביותר למרגלותי. החילותי לצעוק ולנסות למלט את צלי מלפיתת־הברזל שלו. ואולם ככל אשר התאמצתי כן קצרה ידי, עד שלבסוף נמצאתי מגומד לגמרי לעומת הצל המתעצם אשר הדי צחוקו הפרוע התגלגלו משונים מפתלי החנות. זיעה קרה כיסתה את כל גופי האחוז רעד־אימים, עד שלבסוף כשלתי תחתי ואצנח מתעלף.

כשוב אלי רוחי ראיתי אדון אחד קשיש כפוף מעלי ובודק את דפקי. הוא הציג עצמו כד"ר א. ק. הוזנמאץ והודיעני שזה יומיים אני אחוז תזזית קשה אלא שעכשיו כבר השתלט על ההתקף כהלכה. סבור היה שאני סובל מסייטס היפנאגוגיים, ובהוראתו על טופס של "פטר שלומיאל" לשאמיסו על־גבי השידה שסמוך למיטתי, הוסיף ואמר: "אני במקומך הייתי מתרחק מחומר שכזה. תמיד עלול נזקו להיות מרובה על תועלתו. תמיד תמה הייתי מדוע משוררים צריכים לתחוב את חטמיהם בענייני הנפש, שהם בטוחים הרבה יותר בידי אלה שלומדו לטפל בעניינים שכאלה". בדברים האלה החווה קידה מנומסת ופרש לו, באמרו לי כי יחזור למחרת היום לדאוג לבריאותי.

הרקדן במסיכה

כאשר החלטתי בראשונה ליטול עט ונייר כדי לספר על המאורע הזה המוזר למדי, חשתי איזו רתיעה. קודם־כל, גיא־החזיון של העלילה הזאת מרוחק מאד ממה שקרוי בדרך־כלל תחום התרבות המערבית. העברת הקורא למעגלות־תרבות אחרים מצריכה תמיד תהליך של רי־אורינטציה. הבדלים במנהגים, במלבושים, בהרגלים, בהשקפות, ואחרון־אחרון בדפוסי־מחשבה, דורשים לא רק את שימת־לבנו השלמה אלא גם יכולת להעתיק את תודעתנו בכיוון מושא ההתבוננות. רגשי־הפשל הכרוכים בקיבולת מעין זו הם ענין הגורם לכותב דאגה עזה. כלום תאפשר הצגת־הדברים שלי לקורא להתעלות מעל עצם המהות של ישותו כדי להתמודד עם הישות המהותית של סביבה שונה לגמרי? בטרם תהיה לי הזדמנות לפתוח בסיפורי, יכול אני כבר להבחין במקהלה הקיבוצית של כל אלה שתקופתנו האכזרית השאירתם שסועים ומעונים בלבותיהם ובנפשותם. כלום אין זו לפחות יוהרה לקרוא להמון האנשים האלה לנטוש את נטיותיהם ובעיותיהם שלהם, להיכנס לארץ לא־נודעת, ללמוד,

להסתכל ולמצוא נושאי הזדהות חדשים, בשעה שכבר קשה הוא ביותר לאדם למצוא לו מקום מתאים באדמת-גידולו שלו? ואחרי-כן עלי לתת דעתי על פא-קו-טאו, או טאו, למען הקיצור, הגיבור של דיוננו הנוכחי. הוא, השוכן הרחק בכפר טיבטאני זעיר המוקף הרים מתנשאים לרום, הוא שמעסיק אותי בראש-וראשונה. האם יתרעם על שאני מגלה את הסוד הזה, היקר אך הכאוב? שנים רבות עברו מאז חזיתי בראשונה במאורע הזה שקירבני אליו כל כך. לא היתה שום לשון משותפת ביני לבין טאו. הוא לא ידע לדבר בשום לשון אירופית ומטבע-הדברים היה בכך כדי להעמיד בינינו חיץ שאין לעברו, לולא המסיבות יוצאות-הדופן שהביאונו פנים-אל-פנים. אי-כך, באיזה הינף-אדירים המגשר על-פני כל חילוקי התרבות, היתה איזו ידיעה משותפת של השתייכות הדדית, זכרון שגאה ועלה בטאו ובי עצמי, ידיעה ודאית שלמרות ההבדל העצום אין אנו נכרים גמורים זה לזה.

נשלחתי למשימת-טיס במטוס חד-מושבי בימות מלחמת-העולם השניה. התעוררו קשיים במנוע שלי בהמשך הטיסה המשעממת מעל להרים המשווננים. בתוך שניות-מספר החלטתי על נחיתת-אונס, בעמק מוקף פסגות גבוהות. עם נחיתה אחזה אש במנוע. הצלחתי לטפס ולצאת מתוך השברים העשנים, ששילחו לסירוגים עמודים מפותלים של קיטור טעון פיח לשמיים. נדמה היה לי אז שכל גשרי אל העולם החיצוני עולים בעשן עם אותו כלי-טיס המתעוות נכחי, אשר אך דקות אחדות לפני כן היה כלי נשמע בידי. הרגשה של דיכודך-נפש גמור תקפה אותי עם שראיתי איך תהפוכה זו של גרוטות מפעפעות מותכת והויה לאין. ואולם לא ארכה השעה והתברר שחששותי לא היו מיוסדים, שפן חבורה של טיפוסים משונים-למראה, שפפי הנראה נמשכו אל החזיון הלא-רגיל של המוקד השורק, קרבו לגשת בפסיעות מדודות ונעצרו ביראת-כבוד בחצי-גורן עגולה מהלך כעשרה מטרים ממקום עמידתי. ההיעדר הגמור של סקרנות אנושית וחוסר היזמה מצדם לצאת ולשאול שאלות, כנהוג במקרים כאלה, אסרוני כמו בחבלי-קסם, עד שתמה הייתי איזה משני המראות מרתק אותי יותר: מטוסי המתפרק לאטו, או הריכוז הקיבוצי של עשרה זוגות עיניים צופיות.

כפי שנתחוויר לי לאחר-מכן, נחתתי בשטחו של שבט הקרוי "טא-לה-פה" או "אלה שאינם מפגינים רגשות". הם היו הרריים פשוטים, אנשים טובי-לב שעבדו את האש בכל גילוייה. המראה של ציפור מוכנית ענקית הצוללת ארצה מתוך שמי-התכלת והמתלקחת באש בהגיעה אל הקרקע בהכרח היה בעיניהם גילוי מרעיש ומופלא. עמידתי שלי, כשאני דבוק למקום ומתבונן בחזיון שלא-מן-העולם-הזה, היתה פולחן בפני עצמו וסייעה לי היטב. בלי ספק החליטו שאני התגלמותו של איזה גיבור קדמון שיצא מתוך אור-הדימדומים של זכרונותיהם ההיליים אל המישור של נוכחות בהווה. רק לאחר ימים אחדים העניקו לי תואר רשמי. במין נשף של הכנסה-בברית הוסב שמי "פ'א-לו-טאי", "העבר שהיה להווה". בכל המצאות דמיוני השתמשתי כדי להמחיש לפניהם ששמי הוא תיאודור. הצבעתי על עצמי עקשנית וחזרתי תכופות על המלה תיאודור. דממת-אבן היתה שפוכה על פניהם בעוד אני

עמל נואשות להיאחז בשרידים האחרונים של זהותי העוברת-וחולפת. בראותי כי חומה נגד פני, השתופפתי תשוש-כוח על הפר שהוכן בשבילי על-גבי הרצפה. עדיין אין בידי לשער מה היה פרק-הזמן שעבר בין נסיוני הנחוש לשכנע ובין הנאום הקצר של ראש-השבט, אשר משאו החד והנוקב שם קץ לשתיקה הכבדה-מנשוא שכמו קמה עלי לבלעני ולהכריעני. ארשת-פניהם של הדובר ושל האנשים אשר סביבי הבהירה לי שזכיתי לזכות-יתר שלא נשמעה כמותה מעולם. הנאום הושמע בלי ספק לכבודי, כפי שיכולתי להבין מתוך הזכרות שמי התכופות. אך כל-אימת שהבחנתי במלה תיאודור בתוך שפעי הקולות הנפלאים-מהבין, נדמה היה לי כאילו צורפה אליו איזו סיומת. כפי שהתברר לי לאחר זמן, היה זה חשש נכון. מעתה והלאה כוניתי תיאודור-פאל-לורטאי. מצבי לא היה חסוך-תקוה לגמרי. שמרתי על שמי, זכות שהוענקה לי כמחווה של נימוס, כמוכן. הוקירוני. כאשר פסק הנאום על-כרחי הודיתי בניד-ראש של הכרת-טובה שאני רואה ברכישת הכינוי ענין הגורם לי עונג אישי.

הקדמתי מעט את מהלך המאורעות גופו, ועתה אחזור למקום נחיתת-האונס שלי. משדעך הרמץ של תקוותי הגוועת עד כדי כך שניתנה אפשרות לאיזה מין ראיית-עתידות, אזרתי אומץ ככל אשר אוכל וצעדתי נכחי לקראת קבוצת העשרה שעדיין עומדים היו אין-ניע בחצי-גורן עגולה כמשלחת שבאה להקביל פני אורח רשמי. הושטתי ידי לשלום, כמקובל אצל אנשי המערב. היעדר התגובה מצדם הרתיעני, ולרגע שקלתי אם לא היתה הערכת המצב האופטימית שלי חפוזה מעט יותר מדי. יתר על כן, חשתי עצמי שוטה גמור בעמדי לי כך וידי מושטת ואין איש לוחץ אותה. אולם הוקל לי ממבוכתי העצבנית כאשר פתח אחד מהם ופנה אלי בלשון-אמו. הדובר היה אדם במבחר שנותיו, בן 25 בקירוב. אף שקומתו הדקה נראתה שבירה במידה יוצאת-מגדר-הרגיל, הנה בהילוכו גילה מעין שליטה נינוחה על כל שריר ושריר בגופו. פניו אניני-הרגש נראו גבריים, ולהם עצמות-לחי בולטות מעט ולסתות נחרצות. בעיניו המתרוצצות חיש, ומסביב להן, היה מעין צל של מועקה מדאיגה, שעכרה את השלנה המאופקת של הופעתו-הלא-רגילה. זה היה פאל-קורטאו, רקדן על-פי אומנותו, שעתיד הייתי לפגשו שוב עקב גילגול מאורעות טראגי שעשאונו שותפים לסבל. עבר זמן-מה לאחר פגישה ראשונה זו עד שעמדתי על העובדה שהרקדן הצעיר לובש מסכה, אשר בתהליך בלתי-רגיל של סימפיוזה נעשתה חלק של קלסטר-פניו עד כדי כך שלא היה איש מופתע אילו מצא לאחר הסרתה שהיא העתק מדויק של פרצופו הטבעי. המסכה לא גילתה אף שמץ של אסוציאציה בלתי-נעימה וחוץ מאשר ברוגזה המטרידה מעט, המובעת בעיניו השוקקות, שכמו מוסרות היו את התנועות הקצובות של המחול גם אם לכאורה היה גופו שרוי במצב של רגיעה מרוסנת. כאשר הבטתי בו בעת נאומו נדמה היה לי שהסתמן על פניו של טאו מעין חיוך, רפה ובלתי-רגיל, ניד קל שמבלי משים הרגיעני. עם זאת לא העזתי להשתעשע בתקוות-יתר כדי לחסוך מהלך-רוחי, שביסודו הוא אומר הן לחיים, מהלומה קשה כאשר יהיה עליו לעמוד אחרי-כן

בפני קשיחותה של המציאות. כאשר הבטתי בו בעת הנאום הקצר, אשר תכנו נשאר נעלם ממני, רמז לי טאו שאֵלך אחרי הקבוצה, שבינתיים נסבה לאחור ונשאה רגליה בשורה ערפית. עשיתי כאשר צויתי אבל היתה בי תחושה מרגיזה, הואיל והוצרכתי להתאים תדיר את צעדי לנעימת-האבל החדגונית, הסינקופטית שליותה את הילוכם המוזר והנסרח.

מתוך סקירה-לאחור משונה הוא שהמרחק הקצר ממקום האסון ועד למרכז מקום-המגורים הצריך פרק-זמן שאֵרך בעיני שעות ממש. אין כל ספק שהשפעת הטראומה ותקופת החרדה שלאחריה שיבשה לפי-שעה את תחושת הזמן והמרחק שלי. מה שבא אחר-כך אותו ערב עצמו זכור לי במעורפל. הרצף המהמם של רשמים עימעם את כוח זכרוני עד כדי כך שאין ביכלתי לתאר במדויק מה שאירע לאחר המסע הממושך והנפתל אל הכפר, שהכביד עוד יותר מחמת גזעי העצים המעוקמים ושאר סוגי הצמחיה ששיבשו את השביל שאין-לו-קץ. זכור לי בבהירות שהולכיכוני לתוך איזה צריף שהיה נטול-תואר באור בין-השמשות. בתוכו מצאתי חדר קטן אך סדור למשעי, שאין בו מאום פרט לכמה כרים לאורך הקיר, מחצלת בשיעור קומת-איש בפינה הימנית, כפי הנראה מקום הלינה, ובסמוך — שולחן רבוע קצר-כרעיים לסעוד אצלו בשפיפה. ברי לי שהובא קצת אוכל אותו ערב, אבל לא אוכל לומר בביטחה אם אכלתי ממנו ואם לא. כן גם לא אוכל להגיד בבירור כמה שעות ישנתי בלילה ההוא. כאשר הקיצותי כבר עמדה השמש במרום-שמיים. כחמישה-עשר איש היו יושבים שפופים ליד הקירות, מתבוננים בשתיקה. הבחנתי בטאו בתוך החבורה, ומיד הונח לי מחרדתי. התברר כי אסיפה זו היתה תרגיל ההכנסה-בברית אותו תיארתי קודם-לכן. מעתה נתקבלתי כאחד משלהם, כפי שהבינותי מתוך כך שהוצע לי מושב על-יד ראש-השבט. ברגשות מעורבים קיבלתי את הכבוד הזה. האם אוכל לקיים מה שהם תולים בי? מה הם תולים בי בכלל? האם עלי להתאים לאיזו דמות שמחוץ-לדרך-הטבע, שבאורח מבושר-רעה הוטל לתוך מעגל מציאותם? הואיל והלשון ככלי הבעה לא באה בחשבון, לפחות לא לפי-שעה, האם אין היחס הזה החדצדדי מחויב להסתיים בכל רע? כפי שהתברר לא היו חששותי מופרכים לגמרי, שפן בבלי-הדעת גרמתי את נפילתו וייסוריו של טאו, הרקדן בעל-המסכה, עמיתי לצער. לא די שצללתי מתוך האין אל חיייהם, אלא שמיד העלוני לעמדה רוממה שבה נעשה מצבי מסוכן עוד יותר. נדמה היה לי שאני פוסע במשעול צר הנטוי על-פי תהום, ובשל כך חובה היתה עלי לשמור על יציבותי כדי שלא להפר את שיווי-המשקל העדין. כל טעות בחישוב היתה עלולה להמיט שואה. האם אצליח בפעלי? מדחה קלי-שבקלים יכול להביא לידי נפילה לתוך התהום הפעורה מתחת. בינתיים צעדתי בזהירות כשאני מצניע עצמי ככל האפשר.

עמדת ההמתנה שלי לא היתה, מכלל-מקום, נינוחה באֵפיה. כל פסיעה היתה זהירה במידה מופלגת. בכל עת תמיד הייתי שרוי במבוכה, ומשום כך במצב של תדעות חששנית, ולא יכולתי להרשות לעצמי להינזח אף רגע מחשש פן אפגע באיזה מין

מנהג או פולחן. אפילו כיום, שנים כה רבות לאחר מעשה, זוכר אני מתוך חלחלה את הסיוטים שביעתוני משך אותן שעות ארוכות של חשכה. בהקיץ הייתי מנסה לכבוש כל רגע של חרדה ומתיחות, אבל לרוע־המזל היו הללו חוזרות אלי בלילה בתהלוכת־עיועים של מפלצות־רפאים, להטריד את רגעי שנתי היקרים עד שעות ההשכמה הראשונות. אילו קל־דעת הייתי כי אז אולי עלצתי על כל הצלחה, ואולי באמת לא היתה באה עלי מעולם אותה מרירות המתלווה בהכרח לחייהם של אלה המאמינים כי צדק ומשפט ישורו בעלילות־אנוש.

העבודה הראשונה שהוטלה עלי היתה להביא מים מבאר אחת לבריקה מרכזית שבכפר. מלאכה זו ניתנה לי לאחר בדיקה גופנית יסודית על־ידי אחד מאנשי השבט, מין איש־רפואה, שציוה עלי לרפות חליפות את זרועותי ורגלי כדי לעמוד על מצב שרירי. גולת־הכותרת לכל אלה באה כאשר לפתע ספגתי סנוקרת במצחי, מן־הסתם כדי לבהון את כשרי להישאר קר־מזג ורחוק־דעת אפילו נוכח כאב. חייב אני להודות שראיתי כוכבים, אבל לא הנדתי עפעף מחשש פן יפסלוני. יום־העבודה הראשון עבר בלי שום מקרה יוצא־מן־הכלל. עייף חזרתי הביתה, אך באתי על סיפוקי כאשר נרדמתי וישנתי כבול־עץ באין אף צל של חלום מטרידני. כאשר התעוררתי חשתי עצמי רענן ובריא ולהוט הייתי לחזור לעבודה, מתוך ציפיה לעוד לילה של שנת־ישרים. הימים הבאים עברו בלי שום מיתח־יתר. ביום החמישי אירע מקרה שמיד הכרית כל תקוה קלושה שעשוי הייתי להתעשע בה. עומד הייתי בסיבוב האחרון של הובלת המים. היום היה חם ומעיק. שני דליי המים התלויים באסל שעל גבי וכתפי החלו לדכאני כאילו היו דליים של עופרת מותכת. אמרתי לכרוע תחתי ויותר מתמיד התחלתי לחוש בנטל הכבד בברכי הפקות. חלוק־אבן אחד היה הקש ששבר את גב הגמל. כאשר נתקלתי בו במצבי ההמום־למחצה מעדתי ונפלתי אפיים ארצה, והמים הנשפכים הפכו את העפר החולי לבוץ חלקלק. ממש ברגע ההוא עובר היה טאו על־פני מקום אסוני. הוא נעצר, התבונן רגע, ובהפגנה בלתי־רגילה של רגשות חש לקראתי בזרועות פשוטות. הוא סייעני לשוב ולקום על רגלי. לפתע כמו מתוך האין נזרקה אבן אל טאו ופגעה בו בפניו. בתוך כך נשמע פרץ חד של "טאבו, טאבו" ללווית צחוק פראי, כבוש. כמה אנשי־שבט שפפי הנראה הסתכלו במקרה ממרחק החליטו לתת תיכף־ומיד את העונש על הפגיעה באיסור. משניצבתי על רגלי הכושלות לטפל בטאו ראיתי פצע בצד הימני של מסכתו, תמשך מתחת לעין כמעט עד קצה סנטרו. הוא נשאר עומד זקוף אף כי ראיתי בעוז־החלטה נחוש נלחם כל גיד בגופו הכחוש בפאב המיסר.

אותו ערב עצמו ניגשתי למעונו של טאו להיות עמו בשעת דחקו. הוא היה סרוח על מחצלתו ופניו נעווים מסבל, אך לא הוציא קול מפיו. ניכר היה שכאביו עזים. בנקודה זו נטיתי לחשוב כי מיחושיו נפשיים בעיקר. מסכתו זו לא היתה מלאכת־מחשבת של שרירות־לב; היא היתה עבודת־חיו של טאו, "האני האחר" שלו. כמה שנים צריכות היו לעבור כדי להתיק שתי אמיתות מהותיות אבל שונות, כדוגמת פניו ומסכתו, לסימביוזה של ממש — זאת לא אוכל לקבוע. עם זאת אין לי שום

ספק שתהליך ה"הצטמחות" ודאי בלע את כל אישיותו של הרקדן משך תקופת-זמן ארוכה. חושב הייתי אפילו כי אפשר בהחלט שמבחינה פסיכולוגית היו הפנים והמסכה גילויים שונים, או מוטב לומר ענפים שונים, ששורש משותף להם בנשמתו של טאו ממש. כאשר ייפצע האחד פצע-מוות, יהיה חילופו חייב לבוא תחתיו על דרך הפיצוי. המנגנון הנפשי הרגיש של טאו כלום יעמוד בלחץ הנוסף?

ימים רבים היה מרחף בין חיים ומוות. משך אותן שעות אין-קץ של המשמרת ליד מיטתו התבוננתי בו היטב. לרגעים הביט בי הוא ולא גרע עינו. אכן, עיניו החיות לשעבר הפיקו שלווה מוורה. ארשת של כובד-ראש נכאה ירדה על תווי-פניו. אף פעם אחת לא פנה אלי בדברים, אבל חשתי שהוא אסיר-תודה על נוכחותי בהמשך הזמן תפסתי שאני חלק בלתי-נפרד בתהליך דמום של שידוד-מערכות שהיה מתרחש בתוכו פנימה. כפעם-בפעם היו מבטינו ננעצים זה בזה דקות ממושכות, וכמה פעמים דימייתי להבחין בפניו בעקימה קלה שדמתה יותר לשביב של חיוך מאשר למצוקת-מכאוב. כך לפחות התאווייתי מאד שיהיה הדבר באור-הדימדומים הזה של הקיום, שהפך להיות חלק מחיי. הזמן היה נגרר והולך עד בלי די. נואשתי מלציין את הימים בלוח-הכיס שלי. מלאי הסיגריות הגדול שלי עלה בעשן יחד עם המנוע שלי בחינת קרבן-מנחה לאלת-הזמן שלא-תדע-שבעה.

פעם אחת בקעה זעקה נוראה מאפסי המרחב. דומה היתה לקריאה חדה של נשר העט לתפוס בטרפו חסר-הישע. עיני היו נעוצות בפניו של טאו. מבטו היה מופנה פנימה, אובד לכאורה בעולם ההירהורים הרחוק שלו. לפתע הבחנתי שוב בהיבהוב המשונה על פניו. זאת הפעם לא היתה עוד ארשת העצבות סביב עיניו. מעט-מעט שבו פניו ולבשו את דריכותם הנינוחה מלשעבר. זו פעם ראשונה בטוח הייתי, מתוך מין נבואת-לב, שטאו עבר את המשבר שלו והוא מתאושש והולך. לא יכולתי לנחש כמה זמן יעבור עוד עד שיחזור ויעמוד על רגליו ממש. באיזו דרך-פלא החלו הקצוות הקרועים של רקמת מסכתו העדינה להעלות ארוכה. התוכל עובדה זו להיות לטאו לנחמה אי-פעם? עיניו הנוגות, אך הרוגעות עתה, העידו על ההיפך. היקר והנשמר בסודותיו נגלה, נטמא. הקרע היה גדול עד כדי כך שאיפשר רמזי עלבון מצד אותם שבתחילה כינוהו "פא-קו-טאו", "בעל הפנים האמיתיים". איך יוכל עוד אי-פעם להביט בפניהם של אנשי-שבטו, כשהוא מתקרא באותו שם שהושם עתה ללעג.

תפקידי בהבאת מים מן הבאר נסתיים ביום התאונה. איש לא אמר לי מעולם מה אני אמור לעשות, אבל משום-מה נסתבר מאליו שלא הופעתי למחרת היום לעבודה. לפני כן לא טיפלתי בחולים מעודי, אבל למקרה המסוים הזה ניגשתי באורח טבעי למדי. מכל בחינה מעשית היתה מלאכתי החדשה מלאכה קלה, שכן הצטמצמה בשיגרה היסודית ביותר של טיפול בחולים. עצם נוכחותי היתה חלק מתהליך הריפוי. הייתי מעין מציאות משיקה למציאותו, שאיפשרה לו להעריך את מצבו שלו באותה שלנה שהיא יסוד חיוני ביותר בכל אסון ופגע. כפי שציינתי למעלה, נואשתי מספירת הימים. האם אי-פעם יגלו אותי ויחזירוני אל הצוות

שלי? כמה פעמים מוסרים על חיילים שנעדרו בפעולה בלי השאיר עקבות? הירהורים אלה וזולתם העסיקוני בתחילה משך פרק־זמן שאין להגדירו. אין זה ברור לי מתי בדיוק חלה נקודת־המפנה, אבל יש לי יסוד להאמין שמחשבות מעין אלו נמוגו בי יותר ויותר עם שנוכחתי לדעת כי לא די שהנני מעין מציאות בשביל טאו אלא שבדומה לכך נעשה גם הוא מציאות המשיקה אל שלי. החילונו לחוש זה בזה בתהפוכות החיים, שמשכוננו בלי רחם לתוך מערבלתם. לא הופתעתי אפוא לראות את טאו יושב זקוף יום אחד. עיניו שוב היתה בהן אותה הבעה חיה כמימים־ימימה. הוא דיבר בבהילות כאילו איזה כוח פנימי דוחפו. זו פעם ראשונה יצא מגדר שתיקתו בעת מחלתו הממושכת. הוא קם ודיבר בלשונו כשהוא מלווה את דבריו בתנועות־גוף של הסבר. לא התקשיתי כלל לעקוב אחר כל הברה היוצאת מפיו. למען האמת, מוזר היה הדבר בעיני שאי־פעם היתה אותה לשון בלתי־מובנת לי למישמע. טאו דיבר בהתלהבות על החלטתו להיעשות לולֶזֶן הולך־על־חבל. הוא הביע את בטחוננו כי במעמד המוגבה של אומנותו החדשה עשוי השחת־תארו להיטשטש בפרספקטיבה. כושר הריקוד הנטוע בו מלידה יקל עליו עוד יותר להתבטא בצורה שלא נשמעה כמותה כ"הולך־החבל המרקד".

בעוד טאו מתרגל באמנותו החדשה ביום המחרת ובימים שלאחריו הייתי אני מתבונן בו מלמטה. החבל היה מחובר אל גג ביתו ונמתח מעל המגרש הריק מאחרי ביתו עד לצמרתו החסונה של עץ מרחק כחמישה־עשר מטר. נסיונותיו הראשונים היו הססניים, אך למועד קנה לו בטחון־עצמי. לאחר שבועיים של אימונים היה ביכלתו להלך הלוך ושוב על החבל המתוח כשהוא מנסה להתנווד על בהונות באמצע או לעמוד על הראש לפתע. ממקום עמידתי היה החזיון שובה־לב. כה מוקסם הייתי מן הקלות ושיווי־המשקל שבהם עבר את כיברת־הדרך המסוכנת עד שלא נתתי דעתי כלל על הפצע, שלעת הזאת פינה מקומו לצלקת דקה. טאו גילה לי בסוד שפל צליחה היא בשבילו קריאת־תגר חדשה. כל־אימת שהחל בסיבוב היה עליו להתגבר על הדאגה העזה שמא תהיה זו דרכו האחרונה. אפשרות הנפילה הקטלנית לא זזה ממחשבתו והיתה כשיעור פסיעה אחת בלבד נכחו.

זמן קצר בטרם יופיע טאו הופעה ראשונה בפומבי הבחינו בי מטוסים אחדים שנשלחו לחפשני. אחד מעמיתי איתר בדיוק את שברי מטוסי השרוף. קבוצת־חיפוש של חמישה־עשר איש שוגרה לדרך, ומקץ יומיים היה בידם למצוא אותי בכפר. כאשר חשו ידידי לקראתי בזרועות פשוטות ובקריאות־גיל עמדתי בלי־נוע, באין ביכלתי להוציא אף הגה מפיו. רגע אחד עלה בדעתי שמצילי נעשו פולשים לאיזו קדושה הזרה להם בתכלית. ריגשתם הקולנית משונה היתה על הרקע הזה ונראתה מאונסת ומלאכותית.

היו רגעים של חרדה בטרם אצא מן החדר בפעם האחרונה. טאו ניגש קרוב אלי והתחבקנו. לא החלפנו בינינו מלה. בפעם האחרונה נפגשו מבטינו ונתחווור לשנינו כי יש מובן יצוק בחבל המתוח, שהוא אולי המובן היחיד לאדם העומד מול החיים, וכי הפכנו להיות חברים־לנשק.

יהונתן גפן: ננוש

אני האיש הקטן מרחוב־הארנבות.
גדלתי שפם צהב שמתאים לעשן ולג'ין.
יש לי משקפים גדולות כדי שאיטיב לראות.
אני נאמן לשלום־בית.

אני מתחבא בנקיקים ואוכל פכסמים במלח.
פעמים עוברים אנשים ואומרים לי שלום.
משלל תפוחי־הזהב נתנו לי רק פלח
וגם הוא מצמק וקרישי, לא גדול.

שעוני מדיק להפליא ומלא מחוגים
(הרבה אנשים שואלים אותי מה השעה).
יתכן שמחר אשתיך כבר לעם הדגים,
מתחת למי הימים, בבקעת השקיעה.

גדלתי שמונה שושנים בפתח רוחות הקיץ.
אני גובה את ריחן בלילות השרב.
יש לי בגדים להחליף וקרח עם מים
וכלב שבכל שילך, אלך אחריו.

נותרו לי מספר מליצות, ששכחתי בינתיים,
ועד שאזכר — אשתמש במלים הפשוטות.
יש לי חוברות למכביר ובערך מאתיים
ספרים (גם בתוך מזודות).

רשמתי תכנית למחר שתהיה מתאימה לשבועים.
אני חולה במחלות ואני אתרפא בקלות.
אך אותן דרישות מפרזות של חרף ושמש של קיץ
תאלצנה אותי למות.

אני האיש הקטן מרחוב־הארנבות.
גדלתי שפם צהב שמתאים לעשן ולג'ין.
יש לי משקפים גדולות כדי שאיטיב לראות.
אני נאמן לשלום־בית.

בן-ענוי שרפשטיין: נודעו, אנו, נויסטיקו

המדען הוא אמן, האמן הוא מיסטיקן, והמיסטיקן הוא מדען ואמן. אם אמרתי זאת בצורה בוטה מדי, מוכן אני לתקן זאת במלים הכלי-כולות: "במובן-מה". הואיל וכולם יוצרים, הרי המדען, האמן והמיסטיקן דומים הם ביסודם, במובן-מה. קרהדמיון שביניהם הוא חיוכו של בודא.

איני סבור שיכול אני להציל את הגזמתי בדימוי הסתום הזה בלבד. כדי להבהיר את כוונתי, אתאר את חיוכו של בודא; ואם יבטח בי הקורא שיהיו דברי מתקשרים לענין לבסוף, אתאר את החיוך, לא בדרך-כלל אלא בהתגלמותיו החוזרות ב"המקדש המחייך" של אנגקור, הבירה העתיקה של קמבודיה. מקדש זה יש לו חמשים-וארבעה מגדלים מרובעים, וכל צד של כל אחד מהמגדלים הוא פנים גדולים של בודא-של-הרחמים. כרגיל אצל בודא, חיוך שפוף על כל פרצוף; אבל אין לראות בו פרצוף מחייך בבירור. פרט לפה, הפנים נטולי-הבעה. אפילו השפתיים בעלות העקימה החושנית מחייכות רק בקצותיהן ממש, והחיוך מודגש או מבוטל על-ידי הזווית שממנה רואים אותו ועל-ידי הכיוון ממנו נופל עליו האור.

חיוכו של בודא, הנעלם וחוזר ומופיע, מרגיע הוא לכאורה, ועם זאת לא דווקא מאושר. הוא מבטא שני מצבים נוגדים של אמוציה, חמלה עמוקה ומנוחה גמורה, שזיווגם הוא הכרח בבודהיזם. אותה אנטייתזה, פחות או יותר, מוצאים אנו בכתבות שהניח אחריו המלך שבנה את המקדש, ג'איאורמאן ה-7. המלך הזה הזדהה עם בודא-של-הרחמים, וסברה היא שאותו בודא המופיע בכל מקום על המקדש הוא בעל תווי פניו של המלך. אחת הכתבות של המלך אומרת שהוא התחתן עם עיר-בירתו, שמרכזה הוא המקדש, כדי להפרות ולהרבות את אֶשרו של היקום. כתובת אחרת אומרת שחלאי הגוף של נתיניו היו לחולי-נפש של המלך, שקשה היה כפליים לשאתו מפני שלא היה שלו בלבד. אותו מלך המפרה ומרבה את אושר היקום סובל יותר מכל אדם זולתו. ואולם באשר לבודא או למלך אין מניחים מקום לשום הרגשה של אי-התאמה. העם הוא, ביסודו של דבר, המלך, המלך הוא בודא, בודא הוא גם המקדש וגם המציאות כולה, והחיוך הוא איחודם. מפוח העקשנות האונטולוגית של הרגש המתלווה אליו, מבטל החיוך את ההבדלים בין כל החי לכל דרגה של האֶרת-פינה. כל היצורים כלולים בו, ממש כמו שבמישור האנושי הטהור עומדים המת-פללים בכל מקום נוכח מאתיים וששה-עשר חיוכיו של המקדש, או חיוך אחד בהארות סימולטניות שונות.¹

חיוכו של בודא הוא שיווי-המשקל בין יצריו המנוגדים. זו התוצאה הסופית המכוונת של פחדיו, של נסיונותיו, המעשיים והשכליים, להתגבר עליהם, ושל הבנתו לכל סבל. זוהי השתתפות בלתי-אישית, המוצעת בעת-רובעונה-אחת לפל, הואיל ואין כאן כל צורך בפגישה בין הנותן למקבל. בודא הניח כביכול את חיוכו מאחוריו, כמעשה

החתול הצישיירי ב"עליזה בארץ-הפלאות". הוא תלוש ממנו, אישית, כמו שתיאוריה תלושה מן המדען הממציא אותה, או ציור ממצייירו.

חיוכו של בודא אפשר לפרש שהוא מכיל שלושה יסודות עיקריים של המאמץ היצירי. הראשון הוא עצמה מסוימת של סבל בסובל מסוג מסוים; השני הוא תשובה קונסטרוקטיבית-נלהבת מסוימת לסבל; והשלישי הוא צורך, העשוי להיות מעורפל, לכפר על סבלך ועל ריחוקך במתנה שביכלתה להפוך את הסבל להנאה מסוימת ואת המרחק לאינטימיות מסוימת.

חמש פעמים חזרתי על המלה "מסוים" — לא מתוך זהירות דקדקנית, אני מקווה, אלא מפני שהמלים המוגדרות על-ידיה צריכות הסבר בדרכים הקשורות במיוחד למאמץ היצירי. יודע אני שכמעט שלא אוכל להסבירן כך. יתר על כן, אני מרשה לעצמי לדבר על "ה'מדען, 'ה'אמן ו'ה'מיסטיקן, כאילו עוסקים היינו בוננים הומוגניים ובלתי-משתנים. אין לי כל צידוק לכך פרט לזה שתלמודי אינו מספיק אלא לאפשר לי לכוון לדברים המתקרבים קימעה לאמת. הואיל ומן הדין שאהיה מאושר להגיע אפילו לאלה, אעלים דעתי מרוב פיקפוקיו של הספקן, אף כי שותף אני בהם כולם.

מן הגורמים שעליהם לא נעמוד, החשוב ביותר הוא התורשה. הילד העתידי להיעשות יוצר אפשר גם אפשר שיתחיל את חייו כשהוא מחונן ברגישות מיוחדת. יכול שיהיו לו חושים חדים בפועל-ממש, ושיגיב ביתר-תוקף על עדותם. דמיונו יכול שיאציל על עצמים ביתר-קלות רגשות אנושיים-כמעט. רגשותיו יכול שיהיו בעלי עומק-רוויה גדול יותר ודקות-גונים מרובה יותר. מטעם זה אולי נגזר עליו לקיים יחסים אינטנסיביים יותר עם בני-משפחתו — והוא יתקשה, אפוא, יותר להתירם בלי כאב. יכול שיהיה רגיש לסימטריה או לצורה בכלל; רוצה לומר, אפשר שיפיק הנאה מאיזונים של עצמים ורעיונות, והיעדר האיזון ביניהם יכול שיכאיב לו ממש. בהתחשב בכל הרגישויות האלו, אין זה מפתיע שאולי ימצא נתון, בשחרר-געוריו, בדבר שקראו לו "פרשת-אהבים עם העולם". בפרשת-אהבים מעין זו גדולים הם הערגה והסיפוק כאחד. המגע, השמיעה, החזות, התנועה, או המחשבה הפיורמלית, מעניקים אז לילד אותן חמימות והשתקעות של שיכחה-עצמית להן זוכים המדען, האמן והמיסטיקן, וכן אותה חדוה-של-שיא שהיא גמולם הפנימי.²

כל הדברים האלה מתקבלים על הדעת, ואני עצמי מאמין בהם; אבל אין אנו יודעים הרבה על גורמי התורשה פרט לכך שהם קיימים. לא קל הוא לציירם בדמיון בהיעדר התנאים החיצוניים המעוררים אותם בצורות שונות. התנאים החיצוניים, במיוחד הסבל שעליו עמדתי, אלה זהו ביתר-בהירות. ודאי שאין סתירה בהנחה שהצורך ליצור מתעורר רק בדקי-הרגש, אבל בראשונה כתשובה על כאב נמשך, כתשובה היעילה ביותר שבגדר האפשר, מפני שהיא הופכת את הכאב לעונג. כך, על-כל-פנים, רואה אני את העדות האמפירית, שאליה יכולים אנו לפנות עכשיו.

העדות המשכנעת ביותר מבחינה אישית היא עצמה אישית, והיא לקוחה מן הביר-גרפיות של אנשים יוצרים. הואיל ואני מנסה לרמז על רעיון ולא דווקא להוכיחו,

הרי זאת העדות שעליה נסתמך. יש בה, כמובן, פגם אחד שאין לו תקנה: הקלות בה אפשר להתעלם מעדות-שכנגד. בטרם אביא את הדוגמות האישיות שלי, רוצה הייתי אפוא להזכיר את העדות של מעט החקירות האובייקטיביות והמספיקות-ביחס שעליהן אני יודע.

כדי שתהיה חקירה אובייקטיבית ומספיקה באופן יחסי חייבת היא, לדעתי, להתבסס על אנשים שעודם חיים ואשר ניאותרו לשתף פעולה. לא שהמתים אינם מעניינים; אבל כל זמן שאין אנו יכולים להעלות את רוחם באוב הרי אנו חסרים ידיעות מכריעות, כי העדויות שנשארו לנו הן קלושות לעתים קרובות מדי ותמיד הן בלתי-אחידות יותר מדי באיכותן. כדי שתהיה חקירה מספקת, עליה לשפוט גם את כוח היצירה לא על-פי מבחנים קבועים אלא על-פי הישגים אמיתיים ויוצאים-מגדר-הרגיל.* כבר היו מקרים שאמנים מובהקים, שהצליחו על-פי כל בוחן המובן-מאליו, זכו במבחן בציון נמוך ב"כוח יצירה". לא כל אמן הוא למעשה גם אמן-של-שאלון או אמן-רורשאך. אני סבור שהנסיון מלמד גם שמחקר מעין זה חייב לטפל במספר קטן של בני-אדם כדי שיהיה מספיק אפילו באופן יחסי. הסיבה הברורה ביותר לכך היא שלא רבים הם שיעמדו במבחן כיוצרים על-פי תקנים גבוהים. חוץ מזה, יש לבחון כל יחיד בצורה מעמיקה ככל האפשר, ותמיד לאור הישגיו המעולים ביותר. ואף-על-פי-כן, למרות האינטנסיביות של המחקר, הוא צריך להיות רחב במידה שתאפשר אי-אלו הכללות סטטיסטיות.

המחקרים המעטים העומדים במבחן מלמדים לכאורה שאנשים יוצרים בולטים שותפים הם ביניהם בעצמאות-האופי שלהם ובמיזער-אינטליגנציה נחוץ, אבל פרט לכך אין להם הרבה מן המשותף מעבר לכוחם היצירי עצמו. לפעמים תמונה מורכבת עשויה קווים שנלקחו מהרבה יחידים שונים; אבל היחידים נשארים שונים מן הממוצע הסטטיסטי שלהם כמעט לא-פחות משהם שונים זה מזה. הם חברותיים או בלתי-חברותיים, נשואים או רווקים, מאושרים או אומללים, בריאים או חולים בנפשם. אך עם כל החילוקים שביניהם, פקדו אותם כמה נסיונות מכריעים מאותו סוג כללי. מהם הנסיונות המכריעים האלה? אחד מהם הוא היעדר אב או אם, או ריחוק מאחד ההורים, בפרט מאב. מתוך ארבעים המדענים היוצרים שנכללו במחקר אחד היו תשעה-עשר שמעולם לא הכירו את אבותיהם היטב, משום שהאבות הקדימו למות,

* הפרטים הביוגרפיים וההישגים בעבר הם מכשירי-המדידה היעילים ביותר שלנו. אחריהם באים ההערכה-העצמית וביטויים בלתי-אמצעיים של מטרות ושאילות. מרחק רב אחריהם, במקום השלישי, באה תכולת המקוריות והאישיות. קניי-מידה של כושר ואינטליגנציה באים במקום הרביעי (פרט למקום שתיקונים של צמצום-טווח כוחם יפה באמת), ולבסוף באות עמדות-הורים". צ'. ו. טיילור וג'. הולאנד, "מכשירי-מדידה של מעש יוצר", אצל צ'. ו. טיילור, "כוח-יצירה: התקדמות ופוטנציאל" (אנגלית), ג'ורנל 1964, ע' 41.

יש לי רושם שחקירות המקיפות את כל אנשי-המקצוע המצליחים במקצוע "יוצר" סופן שהן מעלות יוצר מורכב "נורמלי" יותר מאלו המקיפות רק אנשים מצליחים במידה יוצאת מן-הכלל. אן רו אמרה שכל כמה שמדען היוצר במידה בלתי-רגילה הוא בלתי-רגיל, כך הוא עשוי יותר להיות "א-נורמלי", ז. א. כפוי או נברוטי.

התגרשו, נעדרו בדרך-כלל מן הבית, או שהיו שקועים בעבודתם לבדם. המדענים נטו שלא לחבב את אבותיהם, בין אם הכירום היטב ובין אם לא, ולהדגיש את חסרונותיהם, בפרט חומרה וריחוק-דעת. מתוך קבוצה דומה של אמנים, סופרים וכיוצא בהם נתינתו ממש מחציתם מאבותיהם בגיל-הילדות. אנשי-עסקים שנבחרו לשם השוואה עם המדענים והאמנים היו בני-מזל יותר או מאושרים יותר מאבותיהם.

מאיזו סיבה שהיא, כך אומרת העדות, אם בגלל טיב ההורים, מות ההורים, מחלה, ואם בגלל הפליה חברתית, חשו עצמם המדענים והאמנים כאחד מבודדים עד לכאב משך חלק מימי-ילדותם. ארזא גילו לראשונה שיכולים הם לשמש חברה לעצמם ולמצוא הנאה עזה במחשבותיהם ובעשיותיהם שלהם. המדענים, יודע אני, והאמנים, סבור אני, לא חשו בדידות כשהיו שרויים לבדם עם עבודתם. עבודתם היתה המדיום שעל-ידיו התייחסו לעצמם ולזולתם. הם מצאו סיפוק רב בכך שהכירו עצמם כחלקים של קהילה אידיאלית המורכבת אותם יוצרים שהוקירו מן העבר, ההווה והעתיד. אבל כשלא היתה מלאכתם מצליחה בידם, או כאשר פסקו מעבודתם לזמן-מה, חשו בדידות אפילו בהיותם בחברה.*

* זמן לא רב אחרי שכתבתי את השורות האלו הזדמן לפני קובץ-שיחות של הבי.בי.סי בכותרת "סופרים על עצמם", שיצא לאור ב-1964. מיוצגים בו שלושה-עשר סופרים. תשעה מהם עומדים בפירוש על בדידות או בידוד כגורמים מכריעים בהיעשותם סופרים, אף כי אחדים סבורים שאת הבדידות כפו על עצמם. נורמן ניקולסון אומר, "בהיותי בן שש-עשרה התערערה בריאותי והלכתי לניו-פורסט, ואת רוב ימי השנתיים של אחר-כך ביליתי במיטה. זאת היתה האוניברסיטה שלי". הוא חזר אל עירת-מולדתו, אך מצא כי "חבורה, או שאת, נפתחת" בתוכו. מעט-מעט חזר ונקלט בעיירה וביושביה. "מתוך אותה הבראה", אומר הוא, "באה שירתי, ובתוך כך היתה כתיבת השירה עצמה חלק מתהליך ההבראה". ויליאם סנסום אף הוא זוכר חולי: "אולי היתה זו בשבילי לא רק תקופה של בידוד-מחלה אלא גם של בידוד נפשי מן המדרגה הראשונה. קורס מתקדם באגוצנטריות. ועם זאת — הואיל והיה עלי להשתמש בעיני על מרפסתי — היה זה גם תרגיל גדול בהסתכלות שקטה בדברים". עד שנסתיים הבידוד, מוסיף סנסום, "כבר התרגלתי להיות לבדי, אינני בטוח שבאמת רציתי לצאת שוב לתוך העולם". בידודו של ורנון סקאנל בא כתוצאה מפצעי מלחמה, ואחר-יכן עריקה מן הצבא. תומאס היינד בודד מן העולם עקב שירותו בצוללת, ומעמיתיו המלחים בודד על-ידי אישיותו. ספרו הראשון של ג'ון בואן היה, בעיניו שלו, "ספר הבדידות" שלו. מייקל בולדווין פותח את זכרונותיו במשחק שהיה רגיל לשחק בבדידות. ג'וליאן מיצ'ל זוכר את הימים שבהם יצא מענותו וגילה, לפי דבריו, כי "הדבר שהביא לי אושר היה זה שהתחלתי לנצל את בדידותי". דוד סטורי, שבעודו מתגורר בפית התרגל לבלות פרקי-זמן ממושכים לבדו, מדומה היה כי "יושב הוא במקום מבודד כל-כך עד שלמעשה אינו קיים". סילויה פלאת מזכירה שבהיותה ילדה קטנה נודע לה שאמה עומדת ללדת. הידיעה פגעה בה קשה. היא אומרת, "כמו מפוכב ראיתי, בקרירות ובמפוכח, את הבדילות של כל דבר. חשתי בחומה של עורי: אני הנני אני. אותה אבן היא אבן. מזיגתי היפה עם דברי העולם-הזה היתה כלא-היתה".

אחידות רבה כל-כך מעוררת בי הרגשה בלתי-נוחה. האמת אי-אפשר שתהיה פשוטה עד כדי כך, ואני בטוח שאיננה כך.

אין להניח שקל היה יחסם של מדענים ואמנים לעבודתם. אם מדענים היו, יכלו להיות קרי-מזג ואובייקטיביים כלפי בני-אדם, אך לעולם לא כלפי הרעיונות המדעיים שלהם. הראציונליות השיטתית של המדע שימשה לאחדים מהם להדיפת דחפים מפחידים. הערה זו עולה בקנה אחד עם המקרים שגילו פסיכואנליטיקנים שבהם מתימטיקה טהורה מגינה על אדם מפני שגעון. במקרים שכאלה האדם מזדהה סובייקטיבית עם מחשבותיו המופשטות, ואף-על-פי כן יש למחשבות ערך אובייקטיבי; ובעוד הוא מנתק עצמו, במתימטיקה הטהורה, מן העולם הגשמי, הרי ערכו החברתי מחזירו אליו בעקיפים.

לעתים קרובות למדי מגשים מדען או אמן אידיאל של הורים. אם אינו מחבב את ההורה שאת האידיאל שלו טימע בתוכו, הרי יכוון את הטינה הזאת נגד עבודתו שלו. כך היה מקרהו של מדען אחד ביש-מזל שלא יכול לכבד את הישגיו האמיתיים שלו מפני שלא אהב את האב שאתו הזדהה. דומה מאד לזה היה מקרה הצייר שתמיד צייר סובלים חסרי-ישע, ובדרך כך איפשר לעצמו ליצור את הסבל ולהשתתף בצערם של קרבנותיו. אמן אחר יכול היה לצייר רק בשחור ולבן; הצבעים הפחידו אותו במבוע התוקפנות הגלוי שלהם. שלישי השתמש באמנותו כדי להפעיל את הדמיונות שביעתוהו, כדי שיוכל לשוב לשלנה משכבר.³

זהו, בקיצור, מה שמצאתי כרקע אובייקטיבי. כיון שחלקנו כבוד למחקרים האובייקטיביים יותר, רשאים אנו לפנות לדוגמות מסוימות של מדענים, סופרים ואמנים, שנבחרו סובייקטיבית. לקטיגוריה הראשונה בחרתי בשני פיזיקאים, שרדינגר ואיינשטיין, ובפסיכולוג אחד, קרל יונג, אשר ישמש מעבר מן המדען אל האמן.

שרדינגר מספר לנו שכאשר הציעו לו, בהיותו בן שלשים-ואחת, את משרתו הראשונה כמרצה בפיזיקה עיונית עדיין מקווה היה להתמסר בעיקר לפילוסופיה. לדבריו, ספוג היה בכתביהם של שפינוזה, שופנהואר, ריכרד סימון, וריכרד אונזאריוס. אין לי שום ידיעה בלתי-תלויה בסימון, אך אין ספק שיתר בני החבורה הם סימפוטמיים. שפינוזה הוא ראציונליסט וטרמיניסט בעל כמיהה מיסטית לזהות את מחשבתו עם האינטלקט האינסופי, הנצחי של היקום. מאך ואונזאריוס קיוו לשכנע את קוראיהם שאי-אפשר לנו לדעת שום דבר בנפרד מתחושותינו, שנראו להם לא פיזיות בלבד ולא פסיכיות בלבד. סבורים היו כי הברקה זאת תחסל את ההבחנות המיטפיזיות ותשים קץ לנסיון-הסרק לחדור אל מאחרי מראית-העין. הנכרי בחבורה זו הוא שופנהואר, המיסטיקן הגמור.

חדשים אחדים בטרם ישקע שרדינגר בהמצאת הרעיון המהפכני של המכניקה של הגלים, כתב מאמר בשם "חפשו את הדרך", שבו הצדיק את המיסטיקה. קל הוא, אמר, לבטל את המיטפיזיקה כולה, אבל אם נעשה זאת הרי ניטול את נשמת האמנות והמדע כאחד. חייבים אנו למנוע את המיטפיזיקה מלהשפיע על המדעים הנפרדים, אך עלינו לשמור עליה עם זאת כבטיס האפשרי היחיד לידיעותינו. מראית-העין, שאותה צריך לשמור בטהרתה, אינה אלא מראית-העין. הריבוי שאנו רואים אינו אמיתי. הדעת, ההרגשה, הבחירה, שאותן אתה מיחס לעצמך, אי-אפשר להן שתבקענה

לפתע מתוך האין. נצחיות הן במהותן, ומבחינה מספרית אחת הן בכל היצורים בעלי התודעה. החיים שאתה חי הם חיי השלמות. האני שלך אינו קשור אל אבותיו הקדמונים אלא הוא, בפועל-ממש, אותו חומר עצמו כמותם.

שרדינגר מבסס את המסקנות האלו, שהוא מכיר בהן את אלו של הוודאנטה, בטיעון לפי סגנון הוודאנטה על טבע התודעה. התאים והאברים של גופו, הוא אומר, הם ריבוי. איך יכולה היתה להיוצר מתוכם, או מתוך הריבוי של תאיהמוח שלו, אחדות האני שלו? כמו שאמר שאנקארה, הידיעה האחת הוודאית בהחלט שאליה אנו יכולים להגיע היא שאנו יודעים את התודעה תמיד ובכל מקום ביחיד. אחדות התודעה או האני, שבה אנו מתנסים באורח בלתי-אמצעי, אינה כפופה לקטיגוריות של מספר או של שלמות וחלקים.

בנקודה זו מקשר שרדינגר את מאך ואת אוונאריוס עם הוודאנטה. מאך ואונאריוס, הוא אומר, מראים לנו שהתודעה והעולם החיצון אחד הם. שניהם יש להם טבע של תחושות, ושניהם שרויים בשיגרושיח מושלם זה עם זה. שניהם יוצרים אותה שותפות מהותית בכל בני-האדם. מתוך מאך ואונאריוס יכולים אנו להסיק שיש רק עולם אחד, ולכאורה אין הדבר משתנה הרבה אם נראה בו עולם אחד חיצוני או פנימי, תודעה אחת. כמו שאמר שרדינגר לאחר-מכן, ההיפותיזה של עולם ריבויי, חיצוני באמת, היא בלתי-ראציונלית ממש כמו זו של הזהות האוניברסלית. תורת-הזהות מקשה להסביר מדוע יש לכאורה אנשים שונים ודברים שונים, אבל זהו פגם פעוט בהשוואה לתכנה האתי הנעלה יותר ולתנחומיה הדתיים העמוקים.

שרדינגר החזיק בעמדה זו כל ימי-חיו. אני סבור שהוסיף לה איזה נימוקים מהותיים. בטוח היה לגמרי שאנו שרויים מחוץ לעולם הגשמי שבולנו המדע. "אין אנחנו בתוכו", אמר, "אנו מבחוץ. רק צופים הננו. הסיבה שאנו מאמינים שהננו בתוכו, שאנו שייכים לתמונה, היא שגופותינו נמצאים בתמונה. גופותינו שייכים לה. לא רק גופי שלי אלא גם גופי ידידי, וכן גם גופי כלבי וחתולי וסוסי, וגופי כל יתר האנשים ובעלי-החיים. וזה האמצעי היחיד שלי לבוא אתם בשיגרושיח".

דברים אלה ודאי צילצולם חידתי למדי. הפתיחה מופרה לי מתוך הוודאנטה; את הסיום יכול אני לפרש בדרך פסיכולוגית, אבל איני יכול למצוא בו שום מובן הגיוני, או אולי אומר, למרות שרדינגר, אמפירי. ודאי זו תבונה רק במובן של הרגשה. לא את שרדינגר ולא את תורותיו אינני מכיר במידה שתספיק לי לקשר את המיסטיות שלו אליהן אלא באורח כללי מאד.* כשהוא עצמו אומר לנו כי "איי-הסיבתיות, המכניקה של הגלים, יחס של אי-קביעות, השלמתיות, יקום מתרחב וכו', אינם קשורים, ככל שמקובל לחשוב, בהשקפה פילוסופית על העולם", הרי כוונתו,

* באורח כללי מאד, אפשר לומר כי שרדינגר השלים את האנאלוגיה שבה יהיה היחס בין גלי פרודות למעגלי פרודות כמו היחס שנמצא בין גלי-אור לקרני-אור. האנאלוגיה הזאת המיקרוקוסמית-המאקרוקוסמית יכלה לשמש לו אחר-כך הדגמה לעקרון שהשוני של העולם הוא הקרנה מטעה של אחדותו.

אני סבור, שהשקפות מדעיות שוטפות אי־אפשר לשלבן לכלל פילוסופיה מפני שהן היפוכה. תהיה מה שתהיה עמדתו המודעת, ברי לי שבמחשבתו של שרדינגר מוכרחה להיות זיקה פסיכולוגית בין שני הלכיה־המחשבה שמשלו בו, כלומר בין תורותיו המדעיות למיסטיות שלו. שתייהן, כמובן, מופשטות ביותר. רוצה לומר, שתייהן מגיעות לעולם שהוא שונה מאד מעולם הראייה הרגילה. הלך־המחשבה האחד מקבל את הריבוי — השני, המיסטי, אינו מקבלו; אבל שניהם מסיחים את תשומת־הלב מגופותינו ומפלבינו וחתולינו ומרכזים אותה, במקרה אחד, ב"מריחת־אנרגיה" או ב־psi-essence פועמת, ובמקרה השני בבראמה או באטמאן, שהוא "הווייה־הכרה־אושר".

אכן, בעקיפים מספר לנו שרדינגר, ואין זה מפתיע אצל פיזיקאי עיוני, שהוא היה סכיזואידי. הוא הרגיש שאין הוא גופו, אף כי יכול היה לבוא בשיג־ושיח עם אחרים רק באמצעות הגוף שלא היה הוא. כמו שאני מניח שיוכלו שני מוחות מפורקים לבוא בשיג־ושיח ביניהם רק באמצעות האשליה של טלפון גשמי. הוא לא היה יכול לשאת את המחשבה שהמציאות אפשר שהיא שונה מהכרת־העצמית. אולי המפתח הברור ביותר שהוא נותן לנו הוא המשוואה שלו בין מאכזום ומיסטיקה, שכן שניהם גורסים שהיקום כולו מין אחד טהור ופשוט.⁴

איינשטיין היה, סבור אני, מין מיסטיקן ראציונלי יותר, שהגביל את המיסטיות שלו בתחום ההרגשות והאידיאלים. בהיותו תלמיד בבית־הספר התעקש ללמוד רק מה שעניין אותו. נראה היה לו כי המורים המנסים לאלצו ללמוד את השאר תוקפים את כנותו ואת בטחונ־העצמי. תמיד חש עצמו מרוחק משאר בני־אדם. הוא עצמו מעיד על כך, ואילו בנו בכורו מזכיר איך היה איינשטיין מתנכר לפתע. הוא אומר, "מעולם לא היה מתפרץ. סוגר היה את האמוציה שלו כמו ברוז".

תאוותו של איינשטיין ללימוד ולחשיבה לא ידעה שבעה. בשנותיו האחרונות היה מסתגר לגמרי בחדר־העלייה שלו, לפעמים למשך שלושה ימים רצופים — ממש כמו שפינוזה, שאליו חש איינשטיין קירבה מרובה. שפינוזה לא רצה בקניינים, וגם איינשטיין לא. "כל קנין", אמר איינשטיין, "הוא אבן לרגלך... אין שום דבר שלא אוכל לוותר עליו בכל רגע".

זמן רב לאחר שחדלו הפיזיקאים מן הדטרמניזם המוחלט, הוסיף איינשטיין להאמין בו. נדמה לי שהסיבה היתה אישית ביסודה. איך יכול היה איינשטיין שלא להאמין כך שעה שהוא עצמו חש תמיד כי הוא, האדם, אינו יכול בעצם לחרוץ שום דבר? ברי היה לו כי גורמים שאין הוא יכול לשלוט עליהם קובעים את הכל, ובכלל זה את כל חייו ומחשבתו.

שנותיו האחרונות של איינשטיין היו נתונות לביסוס תיאוריית־שדה מאוחדת, שתתאר את שדות הגראביטציה והאלקטרו־מגנטיקה במערכת אחת של משוואות. עד מותו ממש הטרידתו הפלילות האינטלקטואלית של הפיזיקה. חזקה עליו ההרגשה שהוא עצמו קרא לה ההרגשה המיסטית, היפה ביותר, אמר, מכל שאפשר להעלות בדמיון. הוא טען בעקשנות שבלי המיסטיקה הזאת, ההרגשה שהיקום ניתן באורח

בלתי־מוסבר לחדירה אינטלקטואלית, לא יוכל שום איש־מדע אמיתי לעסוק במלאכתו. תשובתו למוות היתה זו של המיסטיקן. דעתו נתונה היתה, לדבריו, לנצח ולהמשכיות של המין האנושי. הוא הוסיף, ודבר זה ודאי יגע אל לבנו, "לא איכפת לי היכן חייו של יחיד פותחים ופוסקים"⁵.

פיזיקאים יכול שמטבעם לא ירצו, או לא יוכלו, לגלות הרבה על עצמם. יונג, הפסיכולוג, חושף עצמו עד כדי להדאיג. וזאת לא מפני שהוא מפליג בסקאטולוגיה של הרומנים המודרניים אלא מפני שהוא מראה, בבירור ובפירוט, כמה קרוב היה לקור־הגבול של הסכיזופרניה.

בהיותו ילד כבן שבע היה יונג מזדהה עם עצמים שונים. במיוחד היתה דעתו נתונה לאבן אחת שמצא בשיפועה של גבעה. יושב היה על האבן ומהרהר: "אני יושב מעל לאבן הזאת והיא מתחת". אבל האבן, הירהר, גם היא "אני" ויכולה היא לחשוב: "אני מוטלת כאן בשיפוע הזה והוא יושב מעלי". אז התעוררה השאלה: "האם אני הוא היושב על האבן, או האם אני האבן שעליה הוא יושב?" טאוואיסט יכול היה לקבל את השאלה בחינת תשובה, אבל לגבי יונג נשארה התשובה בלתי־ברורה ומלווה הרגשה של אפלה מרתקת.

יונג נטה להתפצל לפחות לשני אנשים נבדלים. אחד מהם היה בעיניו רגיל ולא נבון ביותר, אבל נקי והגון. השני היה מרוחק מעולמם של הבריות וקרוב תחת זאת ללילה, לחלומות, ולכל מה ש"אלוהים", לפי הרגשתו של יונג, פועל בו במישרים. האני השני, "האחר", ידע את האלוהים כאל אישי ועל־אישי כאחד. האני חי בקוסמוס דמוי־מקדש שבו הגיע לידי שיכחה־עצמית והביט על הבריאה מגבוה בעת־ובעונה אחת עם האלוהים. "שום איש", כותב יונג, "לא היה יכול לגזול ממני את ההכרה שאני מצווה לעשות מה שהאלוהים חפץ ולא מה שאני חפץ". שיחותיו עם "האחר" היו תוויות העמוקות ביותר: מצד אחד, אומר הוא, מאבק־דמים, ומצד שני — אקסטזה עילאית.

בשבתו במגדל אשר בנה בבולינגן חש יונג עצמו מאוחד עם הכל, אבל במיוחד עם המשפחה הדוממה, בת־הדורות, שאליה השתייך. וכך כתב: "לפעמים יש לי הרגשה שאני שרוע על־פני הנוף ובתוך דברים, ואני עצמי חי בכל עץ, בלימלום הגלים, בעננים ובחיות ההולכים ובאים, בתהלוכת העונות. אין במגדל שום דבר שלא צמח לתוך צורתו שלו במרוצת עשרות־השנים, אין שום דבר שאינני קשור אליו. כאן כל דבר יש לו היסטוריה משלו ורוח משלו; כאן יש מקום למלכות אֶל־מקום של העולמות ולארץ־העורף של הנפש".

בהלך־רוח רטרופקטיבי של זקן אמר יונג שלא היה חכם, שלא עשה מאומה, אלא שיכול לראות, מפני שלגביו, להבדיל מרוב בני־אדם, המחיצות שבינו ובין הטבע הן שקופות. הבדידות, אמר, אינה באה מתוך כך שאין אנשים סביבך, אלא מתוך שאין בידך למסור ולהעביר את הדברים הנראים לך חשובים. אפילו יחסו שלו אל עצמו לא היה קל ונוח. וכה אמר: "קשה היה לי מאד להסתדר עם רעיונותי. דיימון

היה בתוכי, ולבסוף התברר שנוכחותו היתה מכרעת". הדיימון היה זה של היצירה.

מה הרגשה נשארת בך בערוב ימך? "אני מאוכזב ואינני מאוכזב. אני מאוכזב מבני-האדם ומאוכזב מעצמי. למדתי דברים מדהימים מבני-האדם, והשגתי יותר ממה שציפיתי מעצמי... אני נדהם, נכזב, מרוצה מעצמי. אני מדוכדך, מדוכא, שטוף חדנה. הריני כל הדברים האלה בעת-זובעונה-אחת, ואינני יכול לספם את הסכום... אין לי דעות מוגדרות — על שום דבר, באמת. יודע אני רק שנולדתי ושאני קיים, ונדמה לי שנסחפתי לדרכי. אני קיים על יסוד משהו שאינני יודע. למרות כל הספקות, חש אני באיזו מוצקות שביסוד ההוויה כולה וברציפות באורח היותי שלי... החיים הם משמעות וחוסר-משמעות. אני משתעשע בתקוה שהמשמעות תכריע את הכף ותנצח בקרב".

בפיסקה הזאת האחרונה אין שיחה בין יונג א ליונג ב, אך על כל שאלה באה תשובה של "כן" ו"לא", והכל בטוח ומפוקפק באחת. אם א' וב' ו"כן" ו"לא" אמורים להתקיים כאיש אחד-ויחיד, צריכה להינצר ביניהם איזו מציגה אלכימית. שעה שהיה יונג מתאר פעם לעצמו את ה"אני" השונים שלו, בקע קול מתוכו ואמר לו שעוסק הוא לא במדע אלא באמנות. יונג ענה לחבר החדש של משפחתו המסוגרת-בתוך-עצמה: "לא, אין זו אמנות! להיפך, זה הטבע". אבל הקול לא טעה לגמרי. לא די שיונג עוסק תמיד בחיפוש אחר דימויים הנובעים מהרגשה עמוקה, שהם נקודות-מוקד לחייו שלו ולכל החיים, אלא שגם כתיבתו מבטאת תדיר את המיתח הפיוטי, המיסטי בין הפרדה — בתוך רוחו, בין רוחו לגופו, בינו לבין זולתו, בינו לבין הכל — ובין האחדות.⁶

החיפוש הזה וכוח-הביטוי הזה גורמים שיהיה יונג דומה, באורח כללי למדי, לשני אמנים-אינטלקטואלים, ואלרי וסארטר, שישמשו לנו דוגמותינו הבאות. מאבקו של ואלרי על אחדותו שלו הוא הנושא העיקרי של כתיבתו. בליל-סער אחד, אחרי אכזבה באהבה, פקד אותו משבר של פיצול-עצמי שסבור היה כי יסתיים בשיגעון. לפחות מאותה שעה והלאה חש בהבדל העמוק בין ה"עצמי" שבו לבין ה"אני". כמו אצל יונג היתה זו תחושה של הפוטנציות הנבדלות שהיו בתוכו. הכל היה נוטה להישבר לרסיסים. הזמן המוחש היה תוהו-ובוהו של רגעים מבודדים. אפשר היה לתת בו סדר רק במידה שהוא, הסופר, המציא כיוון בשבילו; אך על-ידי שהשתחרר מן הזמן הנראָה כדי להגותו היטב יותר, נותר לבסוף עם האינטלקט המבודד שלו, ואז יכול היה להינלד מחדש בכל רגע, כך הרגיש, בשביל כל רגע. "אני קיים", אמר, "האין זה מופלא? להוסיף ולצוף מעל למוות כאשר תצוף אבן במרחב? ממש לא ייאמן".

לפרקים רואה ואלרי בכתיבתו את הביטוי למאבק בין ספונטאניות חוזרת ובין מקוריות מודעת וקשה; ברגעים אחרים גורס הוא שהיא מבטאת את המאבק בין האשה הבוגדנית, האינסטינקטיבית שבתוכו ובין הגבר, הצלול והאינטלקטואלי אך העיור. מבקש היה את הידידות עם עצמו. בנקודה אחת בחייו קיווה למצאה בעקיפים

על־ידי ידידות אידיאלית עם איש אחר. סבור היה שהידידות, כאשר תובא לידי שלמות, תחולל בו תמורה גמורה, תפתח לפניו מישור עליון של קיום, תתחיל במיטמורפוזה שלו אל האלוהי. הוא הציע לזייד את "התמזגותם המושלמת לאיש אחד". בפרק־זמן אחר יעץ לעצמו להמיר את חיי המיסטיקן באלוהים בחיים ביצור חי אחר.⁷

שחרותו של ז'ן־פול סארטר מתוארת באוטוביוגרפיה שלו, "המלים". בעודו עול־ימים מצא כי החיים קשים מדי והלך שבי אחר רעיון המוות. אבל מתוך אימת המוות קיבל עליו את הכתיבה בחינת תואנה להיותו בחיים. הוא גילה שבספרות יכול הנותן להחליף עצמו במתנתו שלו, ולהתגלגל בכך מאדם הקיים במקרה לנדיבות בת־אל־זמן "שונה מעצמי, שונה מהאחרים, שונה מכל דבר". בדמיונו נצטייר לעצמו כשהוא מתגלגל לתוך יצירותיו ומופקד למשמרת בספריה הלאומית, עשרים־וחמישה כרכים המחזיקים שמונה־עשר אלף עמוד של טקסט ושלוש־מאות ציורים, כולל דיוקנו של המחבר. הוא ראה עצמו בעצמות העור והקרטון שלו ובבשר הקלף שלו, כשהוא מהלך דרך־חירות על־פני שיפעי־השפעים של גליונות־הנייר. כך ישוב יולד מאפסות לשלמות וסוף־סוף יוכל להשמיע קולו בכוחו הנגידי־ומצווה של החומר. לעולם שוב לא ישכחהו איש ולא יתעלם ממנו. תודעתו שלו תהיה מפוררת, אבל הוא יוטמע לתוך התודעה של כל זולתו, ייעשה לשון אוניברסלית ויחידה־במינה המדוברת בפי כל. אחת תהיה לו אז להיות ולא להיות. בדמותו לעצמו את המצב הבודיסטי הזה, כותב סארטר: "לגבי כל אחד היודע איך לאהוב אותי הרי אני חרדתי האינטימית ביותר, אבל אם ירצה לגעת בי הרי אני מוחק עצמי ונעלם; שוב איני קיים בשום מקום, וסוף־סוף הנני! בכל מקום הנני: הטפיל של האנושות, מעשי הטובים מיסרים אותה ומאלצים אותה בתמידות לשׁובב את היעדרי". להיות נוכח בהתחדשות המתמדת של היעדרך, זוהי הגדרה נאה לנירוואנה של הבודיסט.

סארטר ניסה להושיע את עצמו בכתיבה, במלים. נתחלפו לו, לדבריו, דברים בשמו־תיהם. משלב זה יצא בגיל שלושים, כאשר הוציא עצמו לרשות הרבים ב"הבחילה". הוא היה גיבור ספרו, רוקנטן. אם נניח לאוטוביוגרפיה של סארטר ונפנה אל "הבחילה", מה אנו מוצאים? איש מדופא ודאוג המנוכר למציאות. הוא אוהב לגעת בדברים; אבל יום אחד נדמה לו שהעתון הקמוט בידו מתחבר עם ידו ונעשה חלק מגופו. דבר זה מעורר בו בחילה; אבל תודעת תחושתו מאפשרת לו להישאר מובדל ממנה. כאשר ההוויה נוגעת בו נגיעה קרובה מדי, דומה שהיא חודרת לתוכו בכל מקום, בעיניו, אפו ופיו, ומחניקתו. ועם זאת רוצה הוא להתנסות בתחושות חזקות ולהבטיח לעצמו שאין העולם חסר־ממשות מכל־יכול. לפרקים הוא מזהה עצמו לא עם תחושותיו אלא עם מחשבותיו. אבל אין הוא יכול להביא את ההזדהות לידי גמר. הוא מפחד. מרגיש הוא שמחשבותיו קמות מאחריו, מאחרי ראשו, ואחר־כך צומחות ומתעצמות בתוכו. הוא כפל, "אני" ו"הוא". האני והוא מתלווים זה אל זה, ושניהם חושדים שהם משוגעים. ידם מונחת פתוחה על השולחן, כסרטן המוטל מת על גבו. הפנים הניבטים אל רוקנטן מן הראי דומה שאינם שייכים לו.

פרט לכשרון בו חוויות אלו מבוטאות, ואפילו דבר זה אינו מבדיל אותן בהחלט, הרי עשויות הן להתרחש בזכרונותיו של כל אדם העומד על סף הסכיוזופרניה, או אולי על סף המיסטיות שבאה לאחר "לילה שחור" מכאיב. ברומן, רוקנטן גומר אומר לסלק ידו מן הביוגרפיה שבכתביה היה עומד וליצור רומן, שבאמצעותו אולי יוכל לזכור את חייו בלי תיעוב. סארטר מספר לנו כי ב"הבחילה" כתב בעליצות על מנת-חלקנו האומללה ומאושר היה מפני שהחרדה היתה לו הוכחה לבטחונו. עדיין הוא כותב, אומר הוא. "וכי מה עוד יכול אני לעשות?... יכול אתה להיפטר מנברוזה, אך לעולם לא תוכל להירפא מעצמך". אבל ברוח של ביטחה הוא מוסיף: "השתנית".

הנקל להאמין שסארטר השתנה; אך אין בזה משום חוסר-נימוס להטעים, כמו שהוא עצמו מטעים במידה רבה, שאין השינוי שלם. ספרו "בקורת התבונה הדיאלקטית", בדומה לספרים קודמים, נכתב כדי להגן עליו על-ידי העבודה הקדחתנית שהצריך — וזאת הפעם מפני המצב המדיני המדכא. סימון דה-בובואר מספרת לנו כך; אך לא די שכתבתו היא עדיין מין הגנה-עצמית אלא שגם תאוותו הנושנה לגעת, לרדת עד חקרם של דברים, לטמע ולשנות את העולם, ולשנותו לעצמו-שאינו-עצמו, עודה נראית בעליל. הכל הוא בעל-משמעות באמת מפני שהוא מתיחס אל השלם, שאינו לא אטום ולא שקוף. בדומה לאחד פלוטינוס או פרוקלוס, מגלה סארטר שכל מלה, או מושג, מכילים בתוכם את כל הלשון כולה. המלה היא אובייקטיבית, היא מציינת מה שנתכוונה להיות, אבל היא מתיחסת ל"הבנה" עמוקה יותר, לא-מילולית, שהיא ההוויה עצמה, השרויה תמיד בתהליך.

אין רצוני להסביר את המלים האלו על-אודות המלים. בזאת נשקע באורח ייחודי יותר מדי בתוך סארטר. ואולם, עם כל המוזר שבדבר לכאורה, אוירתן הנפשית היא ניאוראפלטונית. ויש בו משהו הדומה לניאוראפלטוניות, או אף לוודאנטה, כשהוא מדבר על "אי-ידיעה ראציונלית", לאמורי שהדעת שאין לבטאה במלים היא השרויה בלב-לבה של הדעת האפשרית. "דיסציפלינה שבה השואל, השאלה והנשאל הם אחד" הריהי לכאורה כעין דיסציפלינה וודאנטית, והז "Universels singularisés" שאותם הוא מחפש אינם נבדלים ביותר מן האטמאן שהוא ברהמאן, כלומר עצם התדעות, המיוחדת ליחיד, שהיא גם המציאות האוניברסלית. המציאות שלנו, אומר הוא, היא ההפנמה הנחרצת של החיצוניות והחיצון של הפנימי. אני הייתי רואה בכך הגדרה לא שלמה אבל חודרת של המיסטיקה. "הטוטאליזציה הטוטאלית" שלו אולי יש לה צילצול מאוס, אבל היא מיטיבה מאד להזכיר את התיאבון האינסופי של המיסטיקן.

אני כבור שאנו צריכים להניח לסארטר להגדיר את עצמו ולהסכים, כמו שהוא חפץ, ששוב אין הוא מיסטיקן. אבל אוצר-המלים שלו, "טוטאליזציה", "טרנסצנדנציה" וכיוצא באלו, מזכיר לנו את חלומות-ילדותו; וההיסטוריה שאותה הוא מעלה בחזון, גדולה, כוללת, דיאלקטית, טוטאלית בתכלית, אינה שונה שינוי גמור משמונה-עשר אלף עמודי הפתובים שעליהם חלם פעם, המדברים ב"לשון אוניברסלית ופרטית"

וחולשים על הכל בנוכחותו ובהיעדרותו הסימולטאנית של סארטר. כן גם אין היא שונה לגמרי מאיחודו של רוקנטן עם זה שבו הוא נוגע וזה שאותו הוא חושב — ובידולו מהם.

הבעיה או המיתח של סארטר עודם מתבטאים בשמירה על אחדותם של דברים, בקטנות וגדלות, פרטיות ואוניברסליות, בעת־ובעונה־אחת. הוא סבור שההיסטוריה כך דרכה; הוא קורא לתהליך "הדיאלקטיקה המהווה"; אבל הדיאלקטיקה המהווה שלו עצמו, לעצמו, היא התהליך בו הוא כותב, ואגב כתיבה — יוצר.⁸

ההדגמות האחרונות שלי הן ון־גוך, רודן ורילקה. בדומה לסארטר שנא גם ון־גוך לעתים קרובות את עצמו. הוא גזר על עצמו ענשי נפש וגוף כאחד. בהיותו סטודנט לתיאולוגיה היה ישן על הרצפה, וגם הלכה עצמו בשוט. כשאמרו לו הוריה של קורנליה, הצעירה שאותה אהב, שהיא מסרבת לראותו שוב, הכניס את אצבעו לתוך שלהבת של מנורה ואיים ששם ישאיר אותה עד אשר תחזור. אולי היתה זו הענשה־עצמית נוספת כאשר התאהב בזונה אומללה ונואשת. כמו שאמר לאחיו: "אני דורש השתתפות במין רעב וצמא, וכשאיני מוצא אותה השתתפות אני מפגין שוויון־נפש ובעצמי יוצק אני עוד שמן למדורה".

ציוריו של ון־גוך הם סמליים ביודעים. למשל, הוא ראה את האופק המפריד ארץ משמיים כהפרדה בין מה שהאדם יכול ואינו יכול לדעת. שם, מעל לקו, נמצא "הצד השני של החיים, מקום שאולי יוכל אדם להבין את קיומו של הכאב אשר, כשאתה מתבונן בו מכאן, הוא ממלא חלק כה גדול מן האופק". בדיוקן־העצמי שלו בעל האוזן החבושה קו־האופק הוא בדיוק בגובה עיניו, כאילו קרוב היה לראות מעל לחיים לתוך המוות פנימה.

ון־גוך צייר את צורך אהבה שלו. בהסבירו עצמו באמצעות ויטמן, אמר כי ויטמן "רואה בעתיד, ואפילו בהווה, עולם מלא של בריאות, של אהבת־בשרים גדולה וחפשית — של ידידות — של עבודה, עם רקיע הכוכבים הגדול, משהו שבקיצור אפשר לקרוא לו רק אלוהים ונצח, השרויים שוב ממעל לעולם הזה". ליל הכוכבים של ון־גוך, בפרט בגירסתו המאוחרת, מגלם רגשות שכאלה משל כאילו באו גישומם. הפרושים שלו חדים, זקופים וגבוהים, כוכביו בהירים וענקיים, גוש השמש חופף את חלל הירח, וענן אחד משתבץ בחברו.

בצבעיו ניסה ון־גוך להשיג, כמו שאמר, שיווי־משקל עם "זוגות המחזקים ומשלימים זה את זה כאיש ואשה". הוא חלם על עדה אידיאלית של ציירים ורצה להיות "חוליה בשרשרת האמנים". האידיאל שלו היה אחדות מתוך אהבה. "לחיות", אמר, "לעבוד, לאהוב הם בעצם דבר אחד... ככל שאני חושב על כך, יותר אני מרגיש שאין שום דבר אמנותי באמת יותר מאהבת־הבריות".⁹

ההגדלה־העצמית של רודן היתה האהבה במובן מצומצם וישר יותר. בדומה לרוקנטן היה קולט על־ידי נגיעה, אבל רק מתוך הנאה. דבר זה ברור במיוחד מתוך תיאור שתיאר את הדיגום והרישום שלו. כמו שהסביר לאחד מידידיו:

"לעבודת הדיגום שלי נחוצה לי לא רק ידיעה מושלמת מאד של צורת האדם אלא גם הרגשה עמוקה לכל צד מצדדיה. חייב אני כביכול לאגד את קווי גוף האדם, והם חייבים להסתפג בשדות שלי, המקננים במעמקי האינסטינקטים שלי. עלי לספוג את סודות קווי-המיתאר שלו, את כל המסות שהוא מגלה לעין. עלי לחוש בהם בראשי אצבעותי. כל זה חייב לזרום באורח טבעי מעיני אל ידי... ועכשיו ראה! מהו הרישום הזה? בתארי את צורת המסה לא גרעתי עיני אף פעם אחת מן הדגם. מדוע? מפני שרציתי להיות בטוח ששום דבר לא נשמט מתפיסתי. ברגע שאני משפיל עיני, אותו זרם נפסק. הנה לכן הרישומים שלי הם רק דרכי בבחינת עצמי. אלו הן דרכי להוכיח לעצמי באיזו מידה חל בתוכי גילום זה של הסודות הדקים של הצורה האנושית. אני מנסה לראות את הדמות כמסה, כנפח. את הנפחיות הזאת אני מנסה להבין. משום כך... מעביר אני לפעמים דיות על רישומי. דבר זה משלים את רושם המוצקות, ועוזר לי לקבוע בבירור באיזו מידה הצלחתי לתפוס את התנועה כמסה... מטרתי היא לבחון באיזו מידה ידי כבר מרגישות מה שעיני רואות".

רודן דומה לרנאר בזה שהוא מטפל בצורות של אמנותו כמו בגופות הנשים שאהב. אכן, תאוותיו המיניות לא ידעו שבעה, ונשים עשירות שישבו בשבילו רמזו בגאנה שהיה לפחות רמז לפרשת-אהבים. אבל אמנותו של רודן היתה יותר בגדר חתונה מאשר התקשרות צדדית. בה יכול היה ליצור חזור וחזור את התודעה של כלילה והיכללות בעת-ובעונה-אחת, של חיים בעור אחד וביותר מאחד, ברוח אחת וביותר מאחת. הפיסול העניק לו אינטימיות על-ידי מתח ומגע שריריים; אבל, מִשָּׁל כאיזה דיקארט של הפיסול, היה עליו להוכיח לעצמו בתמידות שהוא נוגע בממשות מספקת, משהו מוצק ונע, דק-חמוקים, חושני וחדיר. כיון שזכה ומילא את הצורך הזה לגעת, לגלות ולקלוט עד-איזון-קץ, טבעי היה זה בשבילו לומר כשפינוזה, בשינוי-נוסח, במלים מיסטיות שיגרתיות יותר, שהוא חותר להגיע לידיעת האחדות של הנשמה ההוגה עם כלל הפריאה, ולסייע לאחרים להגיע לידיעה הזאת יחד אתו.

בספרו על רודן אומר רילקה שהפיסול עוזר לנו מפני שהוא הופך את געגועי האדם ופחדיו לדברים חיצוניים. הוא שיבח את רודן על שליטתו הבוגרת בחוויה, אף כי הוא עצמו התאוה להיות אמן רב-מג אבל אדם ילדותי. הוא היה ספקן יותר מרודן ביחס לבשר, או שנכסף יותר ללכת אל מעבר לו. מאושר היה כאשר נפרדו ידידיו הנשואים. המאהבות הגדולות, סבור היה, הן נשים שאבדה להן תקוה להתגשמות בגוף והתרוממו לדרגת אהבה מתבודדת, גלמודה. תכליתו של המין צריכה להיות אינסופית, ומטרת הזיווג — רק בדידות מוגברת. רילקה גילגל בכל הדברים האלה עם רודן. הוא נתן את הדוגמה של הנזירה הפורטוגלית, מריאנה אלקופוראדה, אך לשווא. "אני מדבר אליו", אמר, "על כל חדותה שהחליפה צורה, ועל רצונה של האשה מעבר לסיפוק; הוא אינו מאמין בזה..." לאחר שנים נתאשרה הרגשתו שהאהבה, בדומה לאמנות, צריכה ללכת נגד הטבע, כאשר ראה שרודן בן השבעים הפך להיות סאטיר זקן, עבד לדיבוק שלו, "משל כאילו כל עבודתו האינסופית לא

היתה ולא נבראה".¹⁰

לגבי רילקה, האמנות יש לה פיונקציה אישית וקוסמית בעת־ובעונה־אחת. בראשית דרכו הספרותית צייר לו בדמיונו את האמן־האל שיקלוט את העולם החיצון לתוכו:

"לא יהיה שום דבר מחוצה לו; כי עצים והרים, עננים וגלים לא יהיו אלא סמלי המציאויות שאותן ימצא בתוך עצמו. הכל התמזג בתוכו... האדמה אשר תחת רגליו רבה היא מדי. הוא יגלול אותה כשטיח־תפילה. הוא פשוט י ה י ה".
בהמשך דרכו, ב"אלגיות דואינו", דימה לו רילקה מלאך, שלם ומאוחד בתכלית, שאינו יודע כל פיצול בין מחשבה למעשה, רצון ויכולת, או ממשות ואידיאל. יש אשר אוהבים, אמר, מתעלים כמעט מעל לקו־החילוק בין נושא ומושא, לפעמים ילדים מתעלים מעליו, וברֶחם מתעלים מעליו תמיד. עדיין היה בודד. הוא כתב: "אין לי שום חלון אל יצורי־אנוש, בפירוש לא. הם מתמסרים לי רק במידה שיש ביכלתם להישמע בתוכי, ומשך השנים האחרונות היו אתי בשיג־ושיח כמעט אך ורק באמצעות שתי דמויות, שעליהן אני מיסד את השערותי ביחס ליצורי־אנוש בכלל".

באותה שנה בה החל רילקה ב"אלגיות דואינו" שלו, כאשר התהפכה סבילותו המענה והיתה לשמחת־יצירה, "הגיע לצד השני של הטבע" בחוויה מיסטית. היא לא היתה היחידה שפקדתו. לאחר זמן רב שלח קטע מפנקסו ללוֹ אַנְדְרִיאָס־סַאלוֹמָה, שהיא בלי ספק אחת משתי הדמויות שסימלו בשבילו את האנושות. בקטע ההוא תיאר חוויה מיסטית, בלי ספק זו שאותה הזכרנו עכשיו, שנדמה היה לו כי צמחה מתוך רגעים דומים בעבר:

"לאחר מכן סבור היה שיוכל להעלות בזכרונו רגעים מסוימים שבהם כבר היה אצור כוחו של זה הרגע, כמו בזרע. הוא זכר את השעה באותו גן דרומי אחר (קאפרי), כאשר מחוצה לו ובתוכו כאחד מצויה היתה במקביל צווחת ציפור, וכביכול לא הבקיעה את מחיצות גופו אלא כינסה את הפנימי והחיצוני כאחד בחלל אחד בלתי־פוסק, שבו, מוגנת באורח מסתורי, נשארה רק נקודה אחת־ויחידה של תודעה טהורה ועמוקה מאין כמוה. אותה פעם עצם את עיניו, כדי שלא להתבלבל בחוויה נדיבה כל־כך על־ידי קו־המיתאר של גופו, והאינסופי זרם לתוכו זרימה כה אינטטימית מכל עבר עד שיכול היה לחשוב כי חש הוא בין כתלי חזהו באור הכוכבים המופיע כבר"¹¹.

נדמה לי שהבאנו הדגמות די־והותר. עכשיו אפשר לגשת למסקנות. אני תקוה שיהיה זה ברור שאין הן דעתי הפרטית סתם אלא שהן נובעות מתוך נסיונם של אנשים יוצרים. מה שאני אומר ודאי ויחוק הוא מאד מן האמת השלמה, אך איני יכול להתנער מן ההכרה שהוא חלק נחוץ ממנה.

מיסטיקנים, אמנים ומדענים יש ביניהם דמיון אמיתי. המיסטיקן מרצון, שבו עיקר ענייני, מתעסק באמנות כגון שירה, אף כי יכול הוא רק לשמוע מה שחיבר. אם הוא אדם שיטתי, הריהו מתעסק גם במין מדע, הואיל והוא פסיכו־אנאליטיקן במהופך,

המשתמש במנגנונים פסיכיים ממש כמו זה האחרון, אבל בהתאם למבחן-מציאות מנוגד. בהשוואה ליצירת-האמנות הפנימית של המיסטיקן, זו של האמן היא חיצונית, כמובן, ובהשוואה לזו של המדען יצירותיהם של שניהם בלתי-ראציונליות; אבל כל השלושה הופכים שוני מכאיב לאחדות נעימה במידה יוצאת-מן-הכלל. מכוח המשמעת וההתבוננות מגיע המיסטיקן לזו שהוא סבור שהיא המציאות. אבל ההישג שלו מתבטא בחיצון ובקומוניקציה, ומצבו הפנימי הטהור, עם כל שיוכל להעריכו, נראה דבר מקרי-ביחס. במינוח הפסיכולוגי הישגו של המיסטיקן הוא נרקיסטי, וזה של היוצר—חברתי. ברור מאליו שאנו מכירים בערכו החברתי של היוצר על-ידי שאנו משלמים לו; אבל נכון הוא באותה מידה, אם גם ברור פחות, שלפי הרגשתו הוא נותן מתנה של נדיבות, שהאחרים יקבלו בהכרת-טובה, אם גם אולי רק לאחר זמן.

בסין ובהודו בפרט היה אידיאל קשה אבל מושך של האדם שהוא בעת-ובעונה-אחת מיסטיקן, אמן ומדען, במובן זה שהוא יודע כל מה שיש לדעת. כוואריאנט של האידיאל ההודי, הרי זה של בן-יאווה האצילי מאחד בתוכו את האסתטי ואת המיסטי, ושניהם במינוח שלו הם אלוס. "אלוס פירושו טהור, מזוקק, מלוטש, מנומס, מעולה, אוורירי, דק, מתורבת, חלק. אדם הדובר יאוואנית-עילית ללא-דופי הוא אלוס, וכן גם היאוואני העילי עצמו. פיסת אריג שמצוירים עליה דגמים מורכבים ועדינים היא אלוס. הוא הדין באבן חלקה, כלב ששערו מוחלק, בדיחה מפולפלת, או להטוט שירי מחופם. האלוהים הוא, כמובן, אלוס (וכן כל הרוחות שאינן נראות), וכך גם הידיעה המיסטית של האלוהים. נשמתו ואפיו של אדם הם אלוס במידה שהוא מבין באורח רגשי את המבנה הסופי של ההוויה; והתנהגות האדם ומעשיו הם אלוס אלוס במידה שהם נקבעים על-ידי הסיבוכים העדינים של האטיקטה המורכבת השאובה מחצר-המלכות". מי שחפץ להיות אלוס חייב להסדיר את חייו הפנימיים, הרגשיים, כמו גם את מעשיו החיצוניים. ידוע שהסדרת החיים הפנימיים קשה הרבה יותר, ולמעשה היא איחוד הפנימי עם החיצוני של המיסטיקן. "הסדרת החיים החיצוניים משאירה אותך בן-חורין לפנות אל הסדרתם של הפנימיים. האיש הנאור צריך לתת צורה הן למחוות הגופניים המחוספסים מטבעם שהם המהווים את התנהגותו החיצונית, כמו גם את מצבי-הרגש הנזילים המהווים את חווייתו הפנימית. איש-אלוס לאמיתו הוא אדיב בכל עת".¹²

אם נחזור לאידיאלים יחדניים יותר, רואים אנו שהמיסטיקן והיוצר דומים הם בתחילת חייהם, בבידוד ובסכנה פנימית, ושניהם כאחד לומדים איך מאמץ הדמיון יכול להצילם ולגמול להם. שונים הם השיטות, הכלים והתוצאות, אך ההקבלה נשארת קבועה למדי. יש מיסטיקנים ויוצרים המחכים להשראה ונוטים להיות ארעיים וספונטאניים.

אחרים חותרים למטרתם באורח שיטתי, אבל משתמשים רק בכלים פסיכיים. אלה הם היוצרים המדיטטיביים או ההוגים הטהורים. הם עומדים בניגוד לאלה היוצרים באמצעות גופותיהם, שהם מציאים, מוזיקאים, ציירים, רקדנים, לוליינים, דרווישים

מפוזים, או יוגים רבי־תושיה. יש הבדלים באינטלקטואליות המפורשת של המיסטי־קנים או היוצרים. יש מהם לוגיקנים, מתימטיקאים, או פילוסופים מיסטיים או אנטי־מיסטיים. יש מהם משוררים, ציירים, רקדנים או מיסטיקנים, הכופרים באינטלקט כפירה שלמה ככל אשר יוכלו. יש הבדלים גם בשימוש המפורש של המיניות. אחדים, המיסטיקנים האירופיים, אמנים כרוזן, רנואר ווֹן־גוך, מזהים את היצירה עם אהבה מינית. בשל ההזדהות בלבד עשויים הם להחליט, כמו שהחליט ווֹן־גוך, שאתה עוסק באחת על חשבון חברתה. גברי אתה, אומרים הם, באורח יוצר או באורח גופני, אך לא בשניהם כאחד. עמדה זו מזכירה את הטאנטריזם, שבו מעוררים את הדחף המיני אבל מסכלים אותו ומכוונים אותו מחדש לצרכים מיסטיים, הדורשים את אחדות ה"שמש" וה"לבנה" בראשו של המיסטיקן עצמו. יכולה גם להיות הרגשה של ניגוד גמור, שלפיה חוויתו של המיסטיקן או היוצר היא טובה ודמוית־אל, וכל תאוה, אך בפרט המין, היא רעה ושטנית. כידוע לנו, הרגשה זו שכיחה למדי אצל מיסטיקנים וידעו אותה אמן כליאונרדו דה־וינצ'י וסופר כוואלרי. אין תימה ששותפים היו לה מדענים סכיזואידיים או כפייתיים.

היצירה, בין פנימית ובין חיצונית, בין מיסטית ומדעית ובין אמנותית, מבטאת את הצורך באחדות. האיש הפנימי חייב להתאחד עם עצמו ועם גופו, והאיש היחיד עם זולתו ועם ציבורים ממשיים ואידיאליים. יש לנו צורות גופניות מוגדרות למדי ותשוקות אנוכיות למדי, ואף־על־פי־כן, במעשה היצירה, אנו פותחים ומרחיבים את עצמנו. גם אם כופרים אנו במיסטיות, הרי האמנות מכלילה אותנו כולנו במצבים אחרים, באנשים אחרים ובדברים אחרים. האמנות המודרנית במיוחד פורצת כל הסתייגות שיגרתית ומשקיעה אותנו בחוויות ההיוליות של האמן. אם אינה יכולה להביא אמונה, הריהי מביאה אחדות — ואפילו דורשתה.

אפלטון אמר פעם שיש לנו ראשים אוניברסליים, רצוני לומר שראשינו עגולים כחיקוי לעולם העגול. ואלרי העלה את ההשערה שהיקום אפשר שהוא בעל צורת ראש. יונג תיאר עצמו כאיש שקומתו שתי זרתות והסתיר את האני הקטן שלו במקום שלא יוכל איש למצאו או להרע לו. ג'איאוארנאן ה־7 צוה לפסלו בדמות בודא וישב על כס־מלוכה באמצע המקדש המחייך באמצע עיר־הבירה שבאמצע היקום. המציאות היא כמו מערכת של קופסות סיניות, הקטנה בתוך הגדולה בתוך הגדולה ממנה, אך אולי בלי סוף, והדומה בתוך הדומה, אך עם גבול ביניהם. אנו העומדים בתוך, אך החשים עצמנו קטנים־בתכלית, אי־אפשר לנו לצייר בדמיוננו ששאר היקום דומה או בלתי־דומה לנו. אנו מרגישים, אם גם מתוך ספק, שהמציאות חייבת לדמות להכרתנו, להרגשותינו, או להפשטות שלנו. המיסטיקן מתגבר על ספקותיו במצאו את המציאות, כתודעה, בתוך עצמו, והוא מנסה לשכנע אותנו ששם מקומה. האמן בונה מציאות חיצונית חדשה ומנסה לשכנע אותנו אמוציונלית שהיא אוניברסלית. והמדען, על ראשו המתימטי, לשונו ההגיונית ואצבעותיו האמפיריות, מוכיח לנו שהמציאות עשויה בדמות הסמלים שהפיק מתוכם באורח מסתורי.

המאמץ שלנו להבין הוא בלתי-נוח ואולי מסוכן, אבל בלעדיו מה נוכל להשיג בכלל אי-פעם! אם כך, מוטב לנו שנעלה על פנינו את חיוכו של בודא — יאה הוא לנו יותר מכל דבר.

הערות

- ¹ ב. פ. גרוסלייר, "הודורסין" (אנגלית), לונדון 1962, ע"ע 87—168.
- ² פ. גרינאייקר, "ילדות האמן", "המחקר הפסיכו-אנליטי של הילד", יב, ניו-יורק 1957, ע"ע 47—72.
- ³ ביבליוגרפיה ראה אצל צ'. ו. טיילור, "כוח-יצירה: התקדמות ופוטנציאל" (אנגלית), ניו-יורק 1964. סקירה קצרה של קצת מן המחקרים האחרונים ראה אצל ב. ברלסון וג'. א. שטיינר, "התנהגות אנושית" (אנגלית), ניו-יורק 1964, ע"ע 35—226. השקפות של פסיכו-אנליטיקן אצל ל. ס. קובי, "כמה בעיות בלתי-פתורות של הקריירה המדעית", מובא אצל מ. ר. שטיין, א. ג'. וידיץ' וד. מ. וייט, "זהות וחרדה" (אנגלית), גלנקו 1960. אשר ל"חקירות אובייקטיביות ומספיקות באופן יחסי" ראה אצל א. רו, "אמנים ויצירתם", *Journal of Personality* XV, 1946—47, ע"ע 1—40; א. רו, "הווייתו של מדען", ניו-יורק 1953; ב. ת. איידוסון, "המדענים, עולמם הפסיכולוגי", ניו-יורק 1926. ראה גם פראנסיס בלו ואן רו, אצל פ. ג'. אובלר וה. א. אסטריין (עורכים), "המדען החדש", ניו-יורק 1962.
- ⁴ א. שרדינגר, "ראיית העולם שלי", תרגום אנגלי של צ'. הייסטינגס, קמברידג' 1964. המובאה הפותחת ב"אין אנחנו" לקוחה מ"מה הם החיים? ושאר חיבורים מדעיים", ניו-יורק 1956, ע' 107 ("הטבע והיוונים").
- ⁵ פ. מייקלמור, "איינשטיין, דיוקן האיש", ניו-יורק 1962, מובאות ע"ע 75, 76. ספר פשוט, אך מכיל כמה ידיעות אישיות חדשות.
- ⁶ ק. ג. יונג, "זכרונות, חלומות, הגיונות", תרגום אנגלי של ר. וצ'. וינסטון, ניו-יורק 1962, מובאות ע"ע 20, 48, 225—26, 358, 386. ראה גם א. מ. דריי, "הפסיכולוגיה של יונג", לונדון 1961.
- ⁷ פול ואלרי, "כתבים", מהדורת J. Hytier, כרך ב, פאריז 1960, ע"ע 757, 1434, 1508—09. J. Charpier, "מסה על פול ואלרי", פאריז 1960, ע"ע 17, 39—43, 82. E. Gaède, "ניצח וואלרי", פאריז 1964, ע' 469. הערות 322, 323, (Cahiers VIII), ע"ע 103, 473. G. Poulet, "הרגע, נקודת-המוצא של הזמן", אצל ר. ו. מאייר (עורך), "בעיית הזמן במאה ה-20" (גרמנית), ברן וציריך 1964, ע"ע 18—115. ("פאוסט שלי", מובא בע' 118).
- ⁸ ז'. פ. סארטר, "המלים", פאריז 1964. ב. ט. פילד, "הרגשת הזרות אצל מאלרו, סארטר, קאמי ודה-בובואר" (צרפתית), פאריז 1964, פרק ב. ר. ד. ליינג וד. ג'. קופר, "התבונה והאלימות", עם מבוא מאת ז'. פ. סארטר, לונדון 1964, בפרט ע"ע 103, 150. ז'. פ. סארטר, "בעיית השיטה", תרגום אנגלי של ה. בארנס, לונדון 1963, ע"ע 74—172. ו. דיין, "המארקסיזם של ז'ן-פול סארטר", ניו-יורק 1965, בפרט ע"ע 69—70, 88—89, 259 (מצטט את ס. דה-בובואר, "כוחם של דברים" [צרפתית], פאריז 1963, ע' 407).
- ⁹ ה. ר. גרץ, "לשון הסמלים של וינסנט ון-גוך", ניו-יורק 1963, מובאות ע"ע 173, 199, 295 ("המכתבים המקובצים של וינסנט ון-גוך", מהדורה אנגלית, ניו-יורק 1958, מס. 212, 41, 489,

159, 538). תקפו את ספרו של גרץ בשל תמימות ואי־דיוקים. ראה, למשל, מארק רוסקיל בטורי המכתבים של "טיימס ליטרארי סאפלמנט", 10 בדצמבר 1964. אבל הטעויות שעליהם הצביעו עד כה כמעט אינן משפיעות על העמדה הכללית, הנשענת על מובאות הרבה מתוך מכתביו של ון־גוך.

¹⁰ א.א. אלזן, "רודן" (אנגלית), ניו־יורק 1963, ע"ע 163, 151 (בע' 163 מצוטט א. מ. לודו־ביצ'י, "זכרונות אישיים על אוגוסט רודן", ניו־יורק 1926, ע"ע 39—138). א. ג'. גייספולר, "רודן, רישומים מאוחרים", לונדון 1964, ע"ע 87—86. רודן מביא בשינוי־נוסח מתוך "השבחת ההבנה" של שפינוזה.

¹¹ ה. פ. פיטרס, "ריינור מאריה רילקה: מסכות האדם", וושינגטון 1960, מהדורת־כיס ניו־יורק 1963, בפרט ע"ע 91—90, א. צ'. מייסון, "רילקה", אדינבורו ולונדון 1963, בפרט ע"ע 19, 50—47, 61—60, 73, 84—82, ר. מ. רילקה, "אלגיות דואינו", תרגום אנגלי של ג'. ב. ליישמן וס. ספנדר, ניו־יורק 1939, ע"ע 23—119.

¹² צ'. גרץ, "הדת של יאווה", גלנקו 1960, ע' 232.

ורדה דואר: אני נוכירה

אני מכירה עיר שאינה
מכירה אותי.
עיר שידבר בה נכבדות.
יש בתים יקרים לאהבה
ומבקרים מוקירים את רגליהם.
אנשים שרגילים אינם אוהבים לישון לבד.
כמה קשה לישון לבד, כשרגילים לישון בד-
בבד.
למות תוצאות קשות בעינינו, שמנו
אותן אותות אותות עד
ים ואל נהר. אפשר לראות:
העיר עומדת לחלות. מי שבה
כמו-חי כמו-הולך אין בו אהבה
והוא כמו-חרון.
מי יבוא לחלות את פני העיר בממתקים
איש איש חובר חברים מחכם
כשמכיר את העיר מקרוב. למי אין יקיר
מעבר לדלת מאחרי הקיר.
וכלם יודעים לחזור על השאלות באותו קול.
מדוע למות תוצאות כה קשות.

אני אעשה

אני אעשה את כל חפצך בעצים.
בעצי ארזים ובעצי ברושים, ואיש שיגע
בהם ימלא ברזל ועץ־חנית.
אם עוד ישאר זמן אסע
לשבא להביא גם עצי אלמגים
שמהם עושים כלי־נגינה למנצח על אילות־השחר
ידי ורגלי עבדים רבים
ואני מקנה אותך כל היום.
אם תחנה עלי מחנה אבנה
את שערוטי אהלים אהלים.
אם תרצה לרוץ גדודים גדודים
יש בי די והותר סוסים.
אחר־כך תוכל להרס את כל
מעשי־ידי, לא למענה רק
למעני, כמו שאמר בזמנו אלהים וחזרו
על כך דברי הימים והלילות הרבים.

אלפרד פריש: עתידם של הטכנוקרטים

אוצר־המלים של זמננו נתעשר בביטויים "טכנוקרט" ו"טכנוקרטיה". משתמשים במושגים אלה בשכיחות גדולה והולכת, עד שפדאי אולי להגדיר במירב הדיוק ולברר במידת האפשר אם אמנם הטכנוקרטים הם תופעה חדשה ואם הם נמצאים ביסודה של שיטה הראויה לפינוי טכנוקרטיה. ענין לנו גם לדעת אם תופעה זו, שהיקפה צריך סיוג, היא ארעית באפיה או שעשויה היא לקבוע את דמותו של העתיד.

ועוד: מסתבר שעלינו לבחון מחדש כמה מושגים מסורתיים, כגון סמכותה של המדינה, כדי שנברר לעצמנו באיזו מידה עדיין הם תופסים ומהו המנגנון המסדיר בחברה המודרנית את יחסי התלות ההדדית בין הכוחות השונים שבעין עד לידי שיווי־משקל שניתן לסבלו. כוונתנו היא לעקוב אחר מספר שינויים חשובים ובתוך כך להאיר את תוצאותיהם המסתברות. מובן שיהיה זה סיכון רב מדי אם כבר עתה נרצה לבנות תורה של הטכנוקרטיה. בשלב ראשון זה אין לנו אלא להעלות מספר מסוים של תצפיות ולהציג את העובדות שתיקבענה בדרך כך, בזיקתן בינן לבין עצמן ובזיקתן למושגים שונים המקובלים כיום. אף אין אנו מתימרים לגלות נצורות דווקא. הטכנוקרט, כפי שהוא מצטייר לנו בדרך־כלל, קיים היה בכל המש־טרים, בפרט כיועץ־סתרים, או פשוט כהרפתקן מדיני ממדרגה גבוהה, אך יש הבדל נכבד בין פעולתה של אישיות יוצאת־מגדר־הרגיל ובין שילוב המאמצים של קבוצת אנשים גדולה פחות או יותר, שפידה האפשרות להפוך את יוצאי־הכלל למוסד. הטכנוקרטים נעשים מעניינים וחשובים מרגע שהם מצליחים להולל היסט בסמכויות, מרגע שהם תופסים להם, מחוץ לתחום המנגנונים הרגילים, חלק גדול פחות או יותר מכוח ההכרעה בתחום ניהולם של ענייני הציבור. ולבסוף עלינו להוסיף שעיונינו מצטמצמים במעשה המדיני ואינם מכוונים כלל לדוקטרינה.

עם שאנו מרהיבים עוז לצאת למישור החלקלק של ההגדרות, רוצים היינו להבחין בקפדנות בין הטכנוקרטים לטכנוקרטיה. רק לאחר שנוכיח את קיומם של הטכ־נוקרטים ונציג את אפשרויות הפעולה השונות שלהם, הרשות בידינו לשאול את עצמנו אם הטכנוקרטים הם בגדר משטר, טכנוקרטיה בעלת כללים ומטרות מוגדרים היטב. לא היינו רוצים להשיב תשובה החלטית על שאלה זו אלא פשוט להעלות מספר יסודות בסיסיים העשויים להיות נר צנוע, פחות או יותר, לרגליהם של אלה שיוצרכו לחרוץ משפטם בדבר קיומה של טכנוקרטיה.

א. הגדרת הטכנוקרט

כדי להגיע להגדרה כמעט מספקת של הטכנוקרט, עלינו ללכת בדרך האלימינציה. הבה נעמיד בראש את אב־הטיפוס (במובן הטכני) של הטכנוקרט, הוא יועץ־הסתרים. בעיקרו של דבר יש קירבה הדוקה בין שתי תופעות אלו, פרט להבדל נכבד זה

שיועץ־הסתרים צריך תמיד לסיועו ולאמונו של ה"נסיד" ואילו הטכנוקרט מסוגל בהחלט לפלס לו את דרכו בעצמו. אין הוא מוצר של ה"חצר" אלא אדם בעל קאריירה רגילה; דרך־כלל אין הוא נבחר אלא הוא כופה עצמו בכוח סגולותיו. זאת ועוד: יועץ־הסתרים מתישב בדוחק עם קיומו של מינהל ריבודי ומודרני, שפן עד־מהרה צפוי יהיה להיתקל בהתנגדותו של זה האחרון. כנגד זאת, הטכנוקרט קשור מלכתחילה קשר הדוק למינהל זה. ולבסוף, קשה לנו לתאר לעצמנו ריבוי של יועצי־סתרים בעת־זו־בעונה־אחת. בעבר נוטים היו הללו תמיד להשתלטות מוחלטת אגב חיסול מתחריהם; ואילו הטכנוקרט פועל לעתים קרובות מתוך רוח־צוות, והוא מיטיב ביותר לדעת כי חשיבות התפקידים שיש למלאם מנוגדת לכל מנטאליות ייחודית.

בדרך־כלל אפשר לומר שיועץ־הסתרים תמיד היה תופעה יוצאת־דופן, הקשורה, בעצם, קשר אמיץ לאישיות מנהיגה כלשהי. יועצי־הסתרים אפשר שנעלמו כליל, אף כי בארצות הנאורות מקומם תפוס כיום, על־הרוב, על־ידי מה שקוראים "טרוסט־מוחות", כלומר צוות יועצים שנבחרו אישית על־ידי מנהיג גדול כמו, למשל, נשיא ארצות־הברית. רבת־משמעות היא גם העובדה שטרוסט־מוחות זה מאריך ימים רק לעתים נדירות לאחר האיש שפוננו. השינויים שחלו אחרי מותו של הנשיא קנדי היו מאלפים ביותר מבחינה זו. אף־על־פי־כן אין להוציא כלל את האפשרות שיהיה טרוסט־מוחות כזה מורכב טכנוקרטים המצרפים לתפקיד היעוץ שלהם שאיפה וכושר־עשייה. עם זאת יהיה עלינו להיזהר שלא לראות בטרוסט־מוחות, ויהיה חזק ככל שיהיה, גרעין לדירקטוריון של הטכנוקרטיה.

הערבוביה השכיחה ביותר שוררת בין טכנאים לטכנוקרטים. לא בהתפתחות הטכנית במובנה המצומצם נעוץ שרשה של התופעה הטכנוקרטית. לשון אחרת: הטכנוקרט אינו מוצר־לוואי של האלקטרוניקה או הקיברנטיקה. צידוקו בא לו בעיקר מן הסיבוך המופלג של מנגנוני השלטון, החורגים יותר ויותר מגדר הבנתו של האזרח הממוצע ומביאים לידי התמקצעותה של הפוליטיקה. מובן, הקידמה הטכנית אף היא נושאת בחלק מן האחריות לסיבוך זה, אולם אין כלל להעלות על הדעת את ההסתייעות בטכניקה כיסוד בפישוטו של המימשל. בלי שום קשר לעיונים אלה, השייכים למישור אחר לגמרי, יש להעיר כי הטכנאי הוא מעיקרו סוכן־ביצוע, הנדון להתמחות נמרצת יותר ויותר. הטכנוקרט, לעומת זאת, מצטיין ברצון־הניהול שלו ובתשוקתו לשמור, בכל המסיבות, על איזו ראייה כוללת. כל כמה שיהיה הטכנאי הכרח שאי־אפשר־בלעדיו לתיפקודה של מערכת־הגלגלים אין לו שום חופש־פעולה, אף צפוי הוא לסכנה של הסתאבות אינטלקטואלית אמיתית—שכנגדה, אגב, מתחיל הוא להתקומם מתוך עצם האינטרס של מצבו האנושי והחברתי. בקיצור כלשהו, ניתן לומר כי ההבדל בין טכנאי לטכנוקרט הוא כהבדל בין אומן לאמן.

הטכנוקרט אף אינו בן־בריתה של ביורוקרטיה. למרות קשריו למינהל ריבודי מאד, בין ציבורי ובין פרטי, אין הוא מגיע לרמת הטכנוקרטיה אלא כשהוא מתעלה מעל כל מה שמקופל במושג ביורוקרטיה. כן גם תהיה זו טעות—אם נניח, למשל, שקיימת

טכנוקרטיה כשיטה, ומתוך כך נגדיר אוטומטית את כל הפקידים הגבוהים כטכנוקרטים. הגדרה זו אינה תלויה בקאריירה כלשהי. לא המשרה היא היוצרת את הטכנוקרט אלא רצונו האישי של היחיד וסגולותיו האישיות. ואם אמנם צריך אדם לסמכויות פקידותיות מסוימות כדי למלא תפקיד טכנוקרטי, אף-על-פי-כן לא מקומו בהיררכיה הציבורית או הפרטית הוא הקובע. במשרה מסוימת אפשר בהחלט להחליף את הטכנוקרט בבירוקרט או בטכנאי. המפעלים הציבוריים הגדולים מספקים דוגמות מאלפות למדי בענין זה. שירות לאומי חשוב אפשר שינוהל אפוא, בהתאם לבחירת האנשים, על-ידי טכנאי מוסמך, בין מהנדס ובין איש-מינהל; על-ידי פקיד גבוה הממלא את תפקידו בקפידה בלי שום שאיפה אחרת; או על-ידי טכנוקרט, המבקש להשתמש במכשיר שהופקד בידיו מתוך האינטרס של איזו מדינה כוללת, כדי להשתתף בהכרעות ראשונות-במעלה, כלומר בשלטון באחד מתחומי-המדינה, הכלכלי, או החברתי. יוצא אפוא שפקיד גבוה אינו טכנוקרט ממילא אך הוא עשוי להיות לטכנוקרט אם אישיותו נוטה לכך. מצד שני, אין כל סיבה לצמצם את השפעתם של הטכנוקרטים לתחומי הסקטור הציבורי בלבד, שהרי באותה מידה אנו נתקלים בהם גם בסקטור הפרטי.

לאחר תהליך זה של אלימינציה, הבה ננסה להגדיר את הטכנוקרט. אם מחזיק מישהו במנוף-הפיקוד העשוי להשפיע על מנגנון השלטון, במובנו הרחב ביותר, הן בתחום הציבורי הן במשק הפרטי, אם יש בו הרצון להשתמש בו ללא יראת-כבוד מיוחדת כלפי כללים הייררכיים, מתוך רוח של עצמאות ואחריות כאחת ומתוך כוונה לקחת חלק, בדרך כך, בהפעלת השלטון ולקבוע על-ידי התערבותו את מהלך המאורעות, לא בסקטור שלו בלבד אלא גם מחוצה לו, מתוך ראייה כוללת—במקרה זה אפשר לראות בו טכנוקרט.

לדעתנו, כל התנאים שנמנו בהגדרה זו חייבים להצטרף יחד כדי שנמצא לפנינו טכנוקרט. ואכן, יש טכנאים רבים הניפרים ברוח העצמאות שלהם ובתחושת האחריות, המזלזלים אולי גם הם בכללים הייררכיים, אולם הם לא יוכלו אלא להפעיל מערכת-גלגלים משנית, ללא כל תקוה ליטול חלק בהכרעות המהותיות. הטכנוקרט חייב שתהיה לו, בראש-וראשונה, היכולת להנהיג, לפעול וליצור עובדות מוגמרות, ששינוין האפשרי בעתיד ידרוש הכרעה חדשה מצד הסמכות המדינית של אותה שעה. לעומת זאת, ההתנהגות הטכנוקרטית מניחה בכל רגע את קיומו של רצון ברור. אין אדם נעשה טכנוקרט בדרך של כפיפות, מתוך השתלבות בשיטה או מתוך שיצרפוהו לקאסטה; אדם אינו נעשה טכנוקרט אלא אם הוא טכנוקרט במהותו ונשאר כזה. הרצון להתערב באורח החלטי במהלך המאורעות אינו חייב להתקיים פעם אחת בלבד אלא להתחדש בכל רגע, והוא הדין בהכרת האחריות שנוטל עליו הטכנוקרט מרצונו הטוב, נוסף על האחריות הנובעת כרגיל מן התפקיד שהוא ממלא.

זאת ועוד: חשיבות רבה נודעת לראייה הכוללת, לרוח הסינתית של הטכנוקרט. חזקה עליו שיהיה משוחרר באמת-ובתמים מכל פנייה פרטית. יכול הוא לשרת רק

ענין מסוים ולא שום קבוצה שהיא. האינטרס העליון, כפי שהוא מצטייר לו — על הסיכון הטבעי הטבוע במהותה של כל דעה סובייקטיבית—קובע לו את קו התנהגותו. אין הוא מקבל אפוא את הקידמה החברתית כמטרה לעצמה אלא רק כפועל-יוצא מן ההתפתחות הכללית. בעמדו בראש מפעל יחשיב את הגדלת הייצור והעלאת הרווחיות יותר מאשר את רווחי ההון או את קידום השכר. הוא מוצא את ייעודו בהגשמת מטרה גדולה, בין שזו בינויה של ארץ, או חיסול משבר השיכון, וכיו"ב. קשה לראות את הטכנוקרט כשהוא מתגלה בתחום מצומצם, כגון בהגשמת תכנית-בנין-ערים כלשהי, בלי קשר לאיזו תפיסה גלובאלית ובלי שיהיה בכוונתו לכפות כיוון מסוים על איזו התפתחות כוללת—הרי בלעדי כן לא היה אלא סתם טכנאי, ואם גם מעולה מאד ואחראי מאד.

ייעוד זה קובע גם את התנהגותו האישית כלפי השלטון. כשהוא פועל בשירותו של ענין כלשהו חייב הוא, עקרונית, להיות בן-חורין מכל שאפה פוליטית. כמעט ואמר-נו—על דרך הפישוט, כמובן—שהטכנוקרט משחק בשלטון אלא שלא יעלה בדעתו לתפסו לעצמו, לנצלו לטובתו שלו, להיעשות גורם מדיני. מובן שאין להוציא מגדר אפשרות טכנוקרט שיהפוך להיות איש פוליטי, אך במקרה זה לא יישאר טכנוקרט אלא במידה שלא יתמכר כלל לשאפה הפוליטית בטהרתה ויוסיף לראות את שליחותו ברוח טכנוקרטית, כלומר—כשהוא שומר בראש-וראשונה על אי-תלותו כלפי השלטון העליון, שבו הוא תלוי, וכן כלפי המפלגות המדיניות או הפרלמנט.

כן גם לא יוכל הטכנוקרט לפעול מתוך כיבוד הכללים ההיררכיים. זקוק הוא למירב חופש-הפעולה, ותמיד ישקוד לחפש במירב הזריות אחר האמצעים העשויים לשחררו מכל האזיקים בהיררכיים או הפוליטיים. הואיל ובשירותו של ענין המופר כחיוני חייב הוא לקבל עליו אחריות משלו, הרי בכל המסיבות יתאמץ להשתחרר מפכפפות כלשהי. במיוחד יהיה שבע-רצון כאשר, בדרכים ישרות או עקלקלות, יכוף הכרעות על המחזיקים בסמכות העליונה. במובן זה, הטכנוקרט הוא אנטי-פרלמנטרי אף נמשך הוא אל פיתויי אי-החוקיות, עם שהוא מנסה לנצל כל פירצה במערכת החקיקה והמינהל. לא ההוזה חשוב בעיניו אלא העתיד; ואין הוא מכבד את העמדות הכבושות אלא רק את הכוחות היוצרים. מובן-מאליו, טכנוקרטים אלה אין לקבלם אלא כשהם מצטיינים בטוהר אישי גמור, הן במישור האינטלקטואלי הן בשטח הממוני. תפקידם מחייב את מירב ההתמסרות ואינו מניח מקום לאפשרות של עקיפת השלטון להפקת טובת-הנאה אישית. ברור שאין הם נדרשים לגלות סגולות של נזירות. גודל האחריות שהם נושאים בה מזכה אותם בהחלט למעמד חמרי נוח מאד, ואף-על-פי-כן אין הייעוד הטכנוקרטי עולה בקנה אחד עם שאיפת-הבצע.

ולבסוף, לפי ההגדרה שהבאנו למעלה, עשוי הטכנוקרט רק להשפיע על מהלך המאורעות אך לא להחזיק בעצמו בשלטון—שהוא מכיר בקיומו ממש כמו שהוא מכיר בקיומה של הייררכיה יציבה ומבוססת. מתאוה הוא רק שיוכל לפעול בשולי הבימה ולהתמכר, באורח בלתי-תלוי ככל האפשר, להגשמת כמה מטרות גדולות, בלא שיוצרך לדאוג לפעולה היומיומית של המינהל הציבורי או הפרטי. אין הוא

אוהב את אורות הבימה, וכן גם אין לו התנגדות למרות חזקה המאפשרת לו לעבוד בשקט בצל עצמתה. נראה לנו אפוא כי ראוי יותר לדבר על "פעולה" טכנוקרטית מאשר על "שלטון" כזה.

ב. תנאי קיומם של טכנוקרטים

לאחר שניסינו להגדיר את הטכנוקרטים, וקודם שנחקור את תחום הפעולה שלהם, רוצים היינו להעלות כמה הירהורים בדבר עילת הוויתם והתנאים שאיפשרו את קיומם ואת התפתחותם — שהרי אם ענין לנו כאן בתופעה חדשה ולא מקרית, מן־הסתם יש לה שרשים מדיניים וסוציולוגיים.

יש יחס מסוים בין פריחת הטכנוקרטים לריכוז הסמכויות. נראה אפוא כי בארצות בעלות מבנה ריכוזי הטכנוקרטיה תופסת כיום מקום נכבד יותר מאשר בארצות בעלות מבנה פ־דרלי, לפחות במה שנוגע לתחומים השמורים לפ־דרליזם ועודם מופקעים ממרותו הישרה של השלטון המרכזי. בצרפת—וזהי דוגמה אפיינית במיוחד—האחראים לשירותים הקשורים במישרים לראש־הממשלה נהנים מחופש־תנועה גדול הרבה יותר מעמיתיהם הכפופים למרותו של שר. מצד אחד, אין ראש־הממשלה יכול לקיים אלא פיקוח מוגבל בלבד, שהרי עיסוקיו מרובים והוא מקדיש עצמו בעיקר לתפקידו כמתאם; מצד שני שריו השירותים הכפופים למרותו מחוץ לכל מרות מיניסטריאלי וזה מנצלים את תפקיד ההכרעה של ראש־הממשלה, המאפשר להם התערבות בלתי־אמצעית פחות־אז־יותר בפעולתו של משרד זה או אחר. המשחק הטכנוקרטי מתבטא, אפוא, ביצירת שירותים עצמאיים הקשורים במישרים לראש־הממשלה—או מוטב אפילו לנשיא־הריפובליקה.

בלי קשר למקרה מיוחד זה, הרי הריכוז המינהלי והמדיני, השומר את זכות ההכרעה לכמה סמכויות רוממות מאד, כלומר השרים וראש־הממשלה, אינו עולה למעשה, בקנה אחד עם מורכבות התנאים המודרניים ועם הטכניות של תקופתנו. אם מבקש המנגנון הביורוקרטי להציל את הארץ מאנארכיה, נאלץ הוא ליטול עליו במספר מסוים של מקרים, את אחריותו שלו. זה זמן רב למדי שוב אין הריכוזיות הצרפתית, שלהלכה הרחיקה לכת עד קצה הגבול, נסבלת אלא בשל העצמאות היחסית והממשית של דרגי המינהל השונים. לולא היה הפרפקט (מושל־המחוז) נוטל חירות לעצמו לפרש הוראות ממשלתיות ידועות, לולא עמד בו אומץ־הלב להתרשל במילוי צו או תקנה זה או אחר, לולא פעל לפעמים על־פי יזמתו שלו שעה שלא הגיעהו ההוראות המבוקשות, כי עתה היה גורלו של האזרח הצרפתי עגום למדי.

עקרון הריכוזיות מביא לידי נוקשות מופלגת, החייבת בהחלט לבוא על איזונה בגמישות מספקת של המבצעים השונים. פאראדוקסלית למדי היא העובדה שבדרך כך תביא הריכוזיות לידי פירוק השלטון, בעוד שהמנגנון הביורוקרטי הוא לעתים קרובות ריכוזי יותר והיררכי יותר במשטר פ־דרלי, בשים לב לכך שזה האחרון מצטיין בקיומן של הרבה רשויות־ביניים פוליטיות המסוגלות לתת הוראות מחייבות למבצעים הביורוקרטיים. כאשר ראש־עיר תלוי למעשה במועצה עירונית בעלת

סמכויות ממשיות ולא בפריפקט או בשרהפנים, הרי חופשהפעולה שלו מוגבל הרבה יותר. ככל שהשיטה ריכוזית יותר, כך מתרחבים שוליה הטכנוקרטיים. בזמן האחרון החלו להשלים ולהחמיר את הריכוזיות על-ידי ריכוז אזורי של סמכויות. התפתחות זו מפורשת מאד בצרפת, אך אפשר להבחין בה היטב, אם גם בתנאים שונים מעט, בארצות אחרות שבהן הפוליטיקה האזורית הופכת לעתים קרובות מכשיר בידי השלטון המרכזי להחלשת הביזור (דה-צנטרליזציה) הפדרלי. הרגיונאליזם המינהלי אין לו אופי ביזורי אלא כשהוא משולב במשטר מדיני פדרלי, כלומר כשהסמכות האזורית החדשה כפופה לרשות מדינית שהיא בלתי-תלויה, לפחות חלקית, בשלטון המרכזי. והנה בצרפת, אם נבזר לנו את הדוגמה המפורשת ביותר, מוליך הרגיונאליזם הזה לריכוזיות של סמכויות בידי הפריפקט, ההופך להיות למעשה ראש-ממשלה מקומי ואשר מצד ההגיון היה צריך להיות קשור במישרים לראש-הממשלה, משום שסמכותו המינהלית מקיפה את תחומם של כמה וכמה מיניסטריונים. ברי שריכוז מעין זה מגביר במידה ניכרת את האפשרויות והמתחויות הטכנוקרטיות.

מכל-מקום, כדי שיוכלו הטכנוקרטים להתבסס, צריכה לבוא פשיטת-רגל של השלטון הפוליטי הטהור. להלכה, נוכל בהחלט לצייר לעצמנו משטר ריכוזי ומרוכז שבו יחזיקו ראש-הממשלה ושריו את כל החוטים בידיהם. אין ספק שמצב אידיאלי כזה אינו קיים אלא במדינות שגבולותיהן מצומצמים ואין להן לפתור אלא מספר מוגבל של בעיות. אפילו בלוקסמבורג ההתחייבויות הנכפות מכוח המסיבות על מנגנון ממשלתי קטן כבדות משאתם של השרים. די לנו שנחשוב רק על התשומות הרבות והמגוונות של השוק המשותף, שלוקסמבורג הקטנה היא בו חברה שוות-זכויות! במאה ה-17 וה-18, כשהיו התפקידים המינהליים והפוליטיים פשוטים-ביחס, היו מנהיגי המדינות הריכוזיות נתקלים במכשול של המרחקים, ובין מרצון בין מאונס הוצרכו להניח לשלטונות המקומיים לנהוג בתחומים רבים כרצונם. עם זאת רוצים היינו להעיר כי שליטים מקומיים אלה מימים-עברו שלמעשה ניהנו ממידה גדולה של עצמאות, ובלי ספק היתה בהם לעתים קרובות תחושה עזה של אחריות, לא היו טכנוקרטים כלל, לפי שמעיקרם נשארו ברגים במנגנון בלי שום ראייה כוללת. הטכנוקרטיה, במידה שהיא קיימת, נראה שהיא קשורה קשר אמיץ למאקרוקוסמוס ומנותקת מן המיקרוקוסמוס. בוודאי לא מקרה הוא שאין אדם נוטה כלל לראות טכנוקרטים בפריפקטים הצרפתיים, או במושלי המדינות בארצות-הברית, למרות ההיקף הממשי של סמכויותיהם—משום שאישים אלה אינם עשויים לחרוג ממסגרתם המקומית ואינם נעים כלל בספירה העליונה של השלטון.

שפע ההכרעות המוטלות על הרשויות המנהיגות במשטר ריכוזי, וכן על השלטון המרכזי במדינה פדרלית, בשים לב להשפעה המתעצמת והולכת של המדינה, מחייב את רבי השלטון ליחד לעצמם תחומים מסוימים, שאינם החשובים ביותר דווקא, ולהפקיר את היתר לעוזריהם. כך אנו מגיעים לאותה פשיטת-רגל של השלטון, הפור תחת את הדלת לפני הטכנוקרטים. פשיטת-רגל זו נובעת בעת-זובעונה-אחת מאותה

ריכוזיות, המתגלה יותר ויותר גם במדינות פדרליות, מן ההתעצמות הגוברת בלי הרף של הרשויות הציבוריות, מתלות-הגומלים שבין הסקטור הציבורי והפרטי, ומן הטכניות המעיקה למדי של הבעיות הטעונות פתרון. השרים משיירים פרצות שצריך למלאן. חופש-הפעולה של הטכנוקרטים גדל עוד יותר הואיל והשרים אינם מתפנים אלא בנדיר לטיפול יסודי בתחומים שאותם הפקירו לטכנוקרטים, פחות או יותר מתוך הסכמה-שבשתיקה. מרוצים הם אם העניינים מתנהלים כשורה, אין הם מתערבים אלא כשמתגלים קשיים מיוחדים. ככל שיהיו הטכנוקרטים זריזים ומוכשרים כן ימעטו הקשיים להתגלות. הטכנוקרטים היטיבו להבין מצב זה. לפיכך משתדלים הם לשתף פעולה באורח הדוק בינם לבין עצמם, כדי שתפעל המכונה בלי חריקות. כלל-הזהב הנקוט בידם הוא לפעול בלי להסב את תשומת-לבו של השלטון הפוליטי.

הטכניות הגוברת של הבעיות מקילה מאד על פעילות הטכנוקרטים. ושוב הם מסייעים זה לזה, בדרג בין-משרדי, כדי להשיג בדרך כך את ההצבר הדרוש של ידיעות מקצועיות, בלא שייאלץ כל אחד מהם להעמיק יותר מדי בעבי הפרטים ולשקוע בממלכת הטכנאים—תחת שיתמסר למפעלות כוללים. הכנתה של הכרעה מחייבת לימוד מפורט של תיקים מסובכים. השאלות שאפשר לחתוך בהן על-פי כללים פוליטיים טהורים נעשו נדירות מאד. אם נפסח על שרים טכניים בעלי הכשרה טכנוקרטית—שבהם אנו פוגשים בארצות מסוימות, כגון צרפת וארצות-הברית—הרי המדינאים הנושאים באחריות מתמצאים פחות ופחות בתיקים שעליהם יוצרכו להסתמך בבואם לחרוץ דבר כסמכות עליונה. שרים אלה רואים עצמם מטבע-הדברים כאנשים פוליטיים, העומדים מעל לעשייה הטכנית הטהורה. מצד שני, חלק נכבד מזמנם נתון לתפקידים פוליטיים טהורים מחוץ לתפקידיהם המיני-הליים. כך אפוא חייבים הם לקיים את המגע עם הפרלמנט, עם מפלגתם, וכן, דבר שהוא חשוב לא-פחות, עם בוחריהם. הואיל והתיקים מתרבים והולכים, מסתרבלים והולכים—שלא לדבר על מורכבותם—נוטים השרים, באורח טבעי ביותר, להניחם לעוזריהם המגישים להם, במיזכרים קצרים ביותר, פתרונות לכל מקרה ומקרה. הרגל נעשה הדבר לצמצם את המיזכרים המועברים לראשי-ממשלה ולשרים כדי שני דפים לכל היותר, אפילו יהיה הכתוב מדבר בבעיות חשובות, ואם גם טכ-ניות. כך מגיעים למצב פאראדוקסלי זה שהכנתה של ההכרעה מצריכה דיונים ממושכים וידיעות ניכרות, ואילו השלטון הפוליטי חורץ משפטו בסופו של דבר על סמך תיאור תמציתי וסובייקטיבי ביותר של הבעיה. ברי הוא שבתנאים אלה ההכרעה האמיתית שוב אינה בידי השלטון הפוליטי אלא בידי הטכנוקרטים, כפי שהגדרנום.

כן גם אין טכניות זו מתבטאת רק בשטחים המקובלים כטכניים-טהורים, כגון תח-בורה, חקלאות, כספים וכו', אלא גם בתחומים פוליטיים מובהקים יותר, כגון יחסי-חוץ. שר המבקש כיום ללמוד ברצינות מספקת על מכלול זירותיה של הפעילות העולמית הנוגעות לארצו במישרים פחות או יותר נאלץ לוותר על כל פעילות

מדינית ולהתמסר כל-כולו ליגיעה מפרכת, ולגלות בתוך כך כושר-עבודה וכושר-הבנה היוצאים-מגדר-הרגיל. די שתתנו דעתכם על הזמן שבולעות הוועידות הבינ-לאומיות השונות—כגון של האו"ם, הארגונים האירופיים, נאט"ו, יחסים דו-צדדיים, מסעי נשיאים וכו'. זאת ועוד: לא סוד הוא שהכרעות טכניות מובהקות יש להן יותר ויותר תוצאות מדיניות, וזאת במידה רבה בגלל התלות ההדדית הגוברת ביחסים האירופיים והבינלאומיים. די שנזכיר כאן את המדיניות החקלאית המשותפת של השוק המשותף, את המאמצים בכיוון של מדיניות-מטבע אירופית, את התיאום הפייסקלי, וכיו"ב. כל הסימנים מעידים שהשלטון הפוליטי נסוג והולך בתחום זה נוכח מידת הטכניות שאין בכוחו להתמודד עמה; וכתוצאה מכך הוא פותח את הדלת לפני הטכנוקרטים.

הטכניות מגבילה גם את סמכויות הפרלמנט. עניינן של רוב הצעות-החוק אינו נהיר אלא למספר מועט של נבחרים שהשפילו להתמחות בנושא כלשהו, על-הרוב אגב ויתור—אם לא מרצון הרי לפחות בפועל—על כל שאפה פוליטית. הנסיון מלמד שאפילו בתוך הוועדות הפרלמנטריות המיוחדות, שעליהן מוטל להכין את החוקים, ידיעותיהם הממשיות של הנבחרים הן לעתים קרובות מוגבלות מפדי שיוכלו להוציא משפט בר-תוקף. ליקוי זה רחוק מלחול רק על בעיות הקרויות "פעוטות"; הוא מתפשט גם על התחומים המכריעים בחיי הכלכלה והחברה של העמים. בתנאים אלה ממלאים תפקיד נכבד המומחים הקבועים של הוועדות הפרלמנטריות, פקידים בעלי השכלה בענף זה או אחר. הם בוחנים את הצעות-החוק עם עמיתיהם מן המיניסטריון נים הנוגעים בדבר, והם מביאים את חברי-הפרלמנט לידי כך שיציעו את התיקונים הנראים להם רצויים, תכופות אפילו בניגוד להכרעה מיניסטריונית קודמת. מומחים אלה, שלעתים קרובות הם בעלי נטייה טכנוקרטית, עוקפים אפוא בידעים את השלטון המדיני כדי להניעו להשלים עם הכרעות שאינן עולות בקנה אחד עם השקפותיו שלו.

בין הנתונים שפתחו את הדרך לפני הטכנוקרטים יש להזכיר גם את אינושו של השלטון. מובן, מחקר זה איננו המסגרת המתאימה לבדוק בה במלוא הפירוט הדרוש תופעה מעין זו, שבעצם אינה חדשה כלל, אלא ששילובה עם מבנים דמוקרטיים ראוי יהיה בכל-זאת לתשומת-לב מיוחדת. כאן אין לנו אלא להבהיר בחטיפה את היחסים הקיימים בין אינושו של השלטון לאפשרויות הפעולה של הטכנוקרטים. לענין זה די לנו לקבוע שבארצות רבות בעולם ראש הרשות המבצעת שומר לעצמו את הזכות לקבל בעצמו את ההחלטות הגדולות. דוגמה אפיינית ביותר ניתנה לאחרונה על-ידי הקאנצלר הגרמני אָרהארד, שהוא עצמו רחוק מכל רוח אוטוריטרית ומכל מדיניות אישית, ועם זאת הבהיר במפורש כי הוא לבדו הרשאי לקבוע את מדיניות-החוץ של ארצו. במספר ניכר של ארצות הקבינטים מקפחים והולכים את אפיים הקולגיאלי, והשרים מקבלים אינפורמציה יותר משהם נשאלים לדעתם. רגיל הוא בהחלט שיהיה ראש הרשות המבצעת כופה את דעותיו על שר-החוץ שלו, ואפילו על שר-האוצר, בלי שיעלה בדעתם של שרים אלה להתפטר. בימי שלטונו של

הנשיא קנדי אירע כמה וכמה פעמים שמדיניות־החוץ שנקטה ארצות־הברית בשאלות הגדולות היתה מנוגדת להשקפות ה"סטייט דיפארטמנט" ושר־החוץ. לעומת זאת, סוד גלוי הן ההתערבויות האוטוריטריות עד מאד של הקאנצלר הגרמני ושל נשיא הריפובליקה הצרפתית בתחום הפוליטי במשך השנים האחרונות. אינוש זה של השלטון מחזק באורח מוזר את ריכוז המנגנון המינהלי והמדיני, תוך כדי הפחתת ערכם של השרים, בייחוד בעיני הטכנוקרטים. ראש הרשות המבצעת ברי שאינו מסוגל להתעסק במספר רב של שאלות, ועם זאת הוא מקפיד שלא להגדיר בבירור מה התחום שהוא אומר ליחד לעצמו. סמכויותיהם של השרים מיטשטשות והולכות במהירות. הטכנוקרטים יש בידם לעבוד תוך כדי איום ההתערבות מצד ראש הרשות המבצעת, ובהשראתו כביכול הם מביאים לידי הכרעות, הודות לשיתוף פעיל עם יועציו של הלז. אינושו של השלטון יוצר כעין חלל ריק בין הראש—שהוא כלי־כול להלכה אולם מוגבל בכושר־העבודה שלו—ובין המנגנון המינהלי הקלאסי, המנוהל על־ידי השרים. בחלל ריק זה הטכנוקרטים פורחים ועושים חיל, ובמקרים מסוימים אף רוכשים הם סמכות מדהימה. תצפיות אלו כוחן יפה לגבי צרפת לא־פחות מאשר לגבי ארה"ב, גרמניה, ואף בריטניה־הגדולה, אם נסתפק בציון הדוגמות החשובות ביותר שמחוץ לגוש הקומוניסטי—בו שורר לכאורה מצב דומה למדי אלא שעדיין קשה לעמוד עליו לאשורו.

ג. הטכנוקרטים בפעולה

לאחר שהגדרנו את הטכנוקרטים וכמו הסברנו את עילת היוזם, חשוב עתה להרחיק אותם בשעת־מעשה ולחקור בתוך כך את שטחי הפעולה העיקריים שלהם. כדי להוכיח כי אין ענייננו במיתוס אלא במציאות יומיומית, נבחר את דוגמותינו בשלושה שטחים: הכלכלה, המדיניות הלאומית והמדיניות הבינלאומית. לפנים היו ההכרעות במדיניות הכלכלית נחלת המנהלים במשק הפרטי או נחלת הממשלה, בהסתייע בבנקים המרכזיים, בחוקי המטבע וכיו"ב. במקביל לכך, חוזים היינו מאחרי הקלעים בפעילות ערה ביותר של קבוצות־אינטרסים שונות־ומשונות, המנסות לאכוף את נקודת־הראות שלהן. אף שקבוצות אלו של אינטרסים כלכליים לא נעלמו כלל מן הבימה, הרי בארצות רבות השתנו מן היסוד מנגנוני ההכרעה במדיניות הכלכלית. הליברליזם הכלכלי הקלאסי שוב אינו קיים בשום מקום, ואילו הגבולות בין הרשויות הכלכליות השונות שבמקום—הבנקים, המדינה, התעשייה או איגודי הפועלים—שוב אינם חותכים כשהיו. לעומת זאת חוזים אנו בתלות־גומלים גוברת והולכת בין קבוצות־אינטרסים, המתלווה גם השתלבות־גומלים. רשאים אנו אפילו לדבר על תלות־גומלים טכנוקרטיים לאמיתה, שנתאפשרה על־ידי ארבעה גורמים מכריעים: המפעלים הציבוריים, האיגודים המקצועיים, התיכנון הליברלי, והתמורה שחלה במהותו של ראש המפעל. המפעלים הציבוריים יש להם בכל מקום כוח כלכלי גדול, שבא להם מכוח משקלם שלהם יותר מאשר מכוח השפעתה של המדינה. כן גם מגלים מנהליהם יתר־הבנה

לרווחיות ולהתרחבות של חברתם מאשר לתביעותיה של המדינה. דרך-כלל הם מגלים התנגדות לכל נסיון לכופף את הכרעותיהם לשיקולים מדיניים. בכל המסיבות יהיו משתדלים להשיג את מירב החירות ויתאוו לבסס את עצמיותו המיוחדת של מפעלם, ללא תלות במדינה ובמשלתה. רובם של אלה נוהגים כטכנוקרטים.

האיגוד המקצועי, אשר ידע התפתחות ניכרת בייחוד מאז המלחמה האחרונה, מצד טמצם, לצורך עיוננו, באיגוד המעבידים, כי מנהיגיהם של איגודי-הפועלים מגלים אך בנדיר תכונות טכנוקרטיות, ואין הם רוצים לחוש עצמם אחראים לגורל המשותף של מדינה, של חברה, או של משטר כלכלי—להוציא כמה גילויים הפוכים בארצות-הברית, בסקנדינביה, ולפרקים אולי גם בגרמניה. עסקני האיגודים הפועליים רואים חובה לעצמם להגן בראש-וראשונה על אינטרסים קבוצתיים או אף מעמדיים, בעוד שהטכנוקרט חייב לחוש עצמו, בכל המסיבות, כמי שפועל בשירות החברה והאינטרסים העליונים שלה.

כנגד זאת, אלה המנהיגים כיום את ההסתדרויות של בעלי-התעשייה מנותקים במידה רבה—מבחינה פנימית, ובעיקר מבחינה כספית—מן הענפים שהם אחראים להם. האינטרסים בלתי-האמצעיים של חברי ההסתדרות מעסיקים אותם למעשה פחות מן הפיתוח הכלכלי והריפורמות המבניות. בעיניהם חשוב יותר להבטיח למפעלים כושר-תחרות מספיק מאשר להקדיש עצמם ל"לופי" אנוכי. הם הבינו כי אך מעטים הם האינטרסים שייטכן עוד כיום לתת להם הגנה במרחב לאומי-טהור. לעתים קרובות מנהיגי האיגודים התעשייתיים הם בעצם מיוצאי העילית הטכנוקרטית, שהתחילו את דרכם בשירות המדינה. בהתאם להתפתחות שעליה עמדנו בתחום המדיני, נשיא האיגוד התעשייתי, שהוא בדרך-כלל בעל-תעשייה הכורע תחת נטל חובותיו היומ-יומיות ואפיין הטכני של הבעיות, הולך ומפנה אט-אט את המקום למזכיר-הכללי, שמבחינה משפטית הוא פקיד, אלא שהוא הקובע למעשה את פעולת האיגוד ולעתים אף מגיע הוא רשמית לנשיאות. כך רואים אנו בהתהוות שכבה של טכנוקרטים פרטיים, המורכבת פקידים במשמעות המצומצמת של המלה ומתערבת באורח בלתי-אמצעי יותר ויותר בחיים הכלכליים. איחודה של אירופה הוסיף וחיזק מגמה זו מתוך שהכשיר את הקרקע לאיגודים תעשייתיים אירופיים, אשר מסתבר ביותר שיאורגנו לפי הנורמות הטכנוקרטיות שנתבצרו כבר במידה רבה בצרפת.

התיכנון הליברלי—או, ביתר-פשטות, מדיניות התיאום לטווח בינוני, כמו שהיא מצד טיירת עכשיו לגבי השוק המשותף—זה מצדו מחייב שיתוף-פעולה הדוק וקבוע בין המשק והמדינה, ומתוך כך הוא הופך שטח-פעולה לטכנוקרטים, שהרי בהכרח יוצרו מגעים בין האיגודים המקצועיים לבין הכוחות המנהיגים של המדינה בשטח הכלכלי. אפשר לומר כמעט בוודאות: בעוד שנים אחדות תהיה מדיניות המשק התיאום של אירופה-של-השוק-המשותף מעובדת באורח ריכוזי למדי, בבריטל, ברוח טכ-נוקרטית ובאקלים של תלות הדדית בין הנציגים הממשלתיים, השלטונות האירופיים, ומורשיו המוסמכים של המשק הפרטי.

פעילותם של הטכנוקרטים בתחום הכלכלי מסתייעת גם בשינוי המבני שחל בראש

המפעל, שדומה כי מעט־מעט הוא פונה—בצרפת בית־ר־בירור מאשר בגרמניה, באי־רופה בית־ר־בירור מאשר באמריקה—לצד הרוח הטכנוקרטית, בשל רצונו להשתתף יותר בעיבוד המדיניות הכלכלית ולקחת חלק באחריות העליונה. אל הניתוק הגובר והולך בין תפקידו של ראש־המפעל ובין ההון—ומדובר כאן בתופעה הידועה כבר היטב—מתלווה הכפיפות הכפולה של ההון ושל העבודה לפעולת המפעל, בעוד התעסוקה המלאה נעשית בסיסה של כל מדיניות סוציאלית, ואילו הריוח מקפח חלק גדול מזכויותיו המסורתיות.

הדבר החשוב לגבי מחקרנו זה הוא גילגולו המתקבל־על־הדעת של חמנהל בטכ־נוקרט. אם נרצה להסביר, באורח תמציתי כלשהו, את ההבדל בין שני דפוסי הת־נהגות אלה, נוכל לומר כי המנהל דומה, מפאת דאגותיו המיוחדות והמקומיות, למושל־מחוז, ואילו ראש המפעל שנעשה טכנוקרט יש בו הרצון כמו גם היכולת האינטלקטואלית להתמסר בראש־וראשונה לפיתוח הכולל של המשק ובמפעלו שלו רואה הוא רק גלגל הנמצא בשירותו של איזה ענין עליון. המגעים המתקמים באירופה, לעתים קרובות יותר ויותר, בין מנהלי הטרנסטים הפרטיים הגדולים ועמיתיהם מן המפעלים הציבוריים—אף הם בעלי משמעות מרובה.

נראה לנו כי עם זאת יש להעמיד כאן סיוג כפול: כשאנו מדברים על הגורמים המביאים לידי תלות־גומלים טכנוקרטית בין המדינה לחוגים הפרטיים בתחום הכלכלי הרי אנו מסבים את תשומת־הלב בעיקר למגמות שלדעתנו הן עתידות להתגבר יותר ויותר—אלא שבתוך כך אנו מגדירים מצב שהוא כבר עובדה. מצד שני, נוגעות תצפיותינו בעיקר באירופה המערבית, כי ההתפתחות באמריקה כיום עודה מפורשת הרבה פחות, אף כי מטבע־הדברים עליה להתנהל באותו מסלול, שפן עדיפות התע־סוקה המלאה וההתרחבות המשקית תתחייב, לפי כל המסתבר, בארצות־הברית באותו תוקף כבאירופה המערבית, או אף בגוש הקומוניסטי. דרך־אגב נעיר כי דו"ח שהכין לא מכבר ארגון־ההגנה־האירופי (O.C.D.E.) על המשק היוגוסלבי מצביע בבירור רב על קיומן של בעיות אלו במשק שבלי ספק עודו קומוניסטי טהור.

מאחר שלפי תצפיותינו הפעולה הטכנוקרטית היא פועל־יוצא של מצב יותר מאשר תוצאה של רצון נחוש, הרי נראה כי חשיבות מכרעת נודעת לעובדה שהאנשים התופסים עמדות־מפתח בסקטור הציבורי, באיגודים המקצועיים, במפעלים הפרטיים הגדולים ובמוסדות התיכנון מחויבים לשתף פעולה ביניהם יום־יום כמעט, עד שבמהירות רבה נוצרים קשרי סולידריות ביניהם, ומה־גם שנושאי האחריות חותרים לאותן מטרות ונתקלים באותם מכשולים שהם לעתים קרובות פוליטיים במקורם—ורצונם הוא לעקפם במירב הזריזות והתכליתיות שבגדר האפשר. כך אנו מגיעים מעט־מעט למצב בו למעשה שלטת במשק עילית טכנוקרטית שהרכבה מגוון מאד. היא רואה את ראש תפקידיה בהקניית עדיפות ליעדים הגדולים במדיניות הכלכלית לעומת האינטרסים המיוחדים. עלינו להוסיף כי עילית טכנוקרטית זו משתדלת גם לכפות את בכורת השיקול הכלכלי על המדיני או החברתי. אין היא מגלה הבנה

מרובה לגבי מדיניות של יוקרה, העלולה להעמיד בסכנה את היציבות הכלכלית ואת התעסוקה המלאה, ובתוך כך הרי לגביה לא תיתכן קידמה חברתית אלא כפרי של התרחבות מסודרת, בהתחשב בצרכים העדיפים של ההשקעות ופיתוח התשתית החברתית הקיבוצית. משום כך אין לטכנוקרטים הבנה מרובה כלפי השאיפות הקלא-סיות של האיגוד המקצועי הפועלי, עמוקה הכרתם שהחברה המודרנית שוב אין בה מקום לתביעות מעמדיות או קבוצתיות, והיא כופה את היעילות כתנאי עקרוני להגדלת נפח השירותים והסחורות העומדים לרשות הצרכנים.

מכיון שהטכנוקרטים נותנים עדיפות בולטת מאד למדיניות הכלכלית, הרי פעולתם מוחשית הרבה יותר בשטח הכלכלי מאשר במדיני. מכל מקום, בתקופתנו שוב אי-אפשר למתוח קו-הפרד ברור מאד בין הפוליטיקה והכלכלה. מצד שני, אינוש השלטון פותח לפני הטכנוקרטים אפקים חדשים, והוא הדין בהקמתם של מוסדות על-לאומיים, פחות או יותר, אשר מטעמים שונים קל להם להשתמט מפיקוח הרשויות המדיניות הלאומיות ואשר לא תמיד תפקידם הוא טכני בלבד.

הגילויים המדיניים העיקריים של הטכנוקרטים ראשיתם נעוצה בלשכות-המיניסטר-יונים, שבצרפת הן מצודות חשובות במיוחד אלא שגם בארצות אחרות הן מתפתחות יותר ויותר, בצורה זו או אחרת, ולעתים קרובות הן מהוות שלטון מקביל, מחוץ למיניסטריונים ולמנגנון התקין של ההכרעות המדיניות. כהשלמה ללשכות מיניסטר-יוניות אלו קיימים גופים בלתי-תלויים ומומחים הכפופים למרותו של ראש-הממשלה. החברים החשובים בלשכות המיניסטריוניות חורגים בתוקף תפקידם מן ההייררכיה המינהלית. אכן, עובדים הם בשירות השר שלהם, אבל מאחר ששר זה קראם אליו כדי לשמש לו יועצים וגם כדי לשחררו ממספר מסוים של תפקידים, שהם רבים ומורכבים עד כדי כך שאין הוא יכול לעמוד בהם אף לא להבינם, הרי יש להם—אף זאת בתוקף תפקידם—מידת עצמאות הנחוצה לטכנוקרטים. על-הרוב אלה הם פקידים גבוהים המכירים יפה מאד את מנגנוני המינהל והשלטון. כמה מהם, בין מנהלי-קבינט ובין יועצים טכניים, או פשוט עוזרים ללא תואר, יש בידם השפעה יוצאת-מגדר-הרגיל, ולפעמים משקלם עולה בהחלט על זה של שר.

בגרמניה, שם אין לשכת-המיניסטריון מקובלת ביותר, תפקידו של הטכנוקרט החשוב הוא לעתים קרובות בידי מזכיר-המדינה, שהוא פקיד גבוה שקיבל חלק מן הסמ-כויות המיניסטריוניות, ועם זאת נשאר מחוץ למעגל הפוליטי המובהק. אחד ממזכירי-מדינה אלה נתן, למשל, למשלחת גרמנית בנאט"ו הוראות שחייבו את כל הפוליטיקה הגרמנית בגיזרה חשובה בלא שנועץ בשר שלו, אף שברגיל היתה פרשה זו מחייבת החלטתה של ישיבת ממשלה ומתן אינפורמציה מוקדמת לוועדה הפרלמנטרית המוסמכת. פשיטת-רגל שאין לערער עליה מצד הסמכות המיניסטריונית, מעין זו שעליה כבר הצבענו תחילה, פילסה במקרה זה את הדרך לצעד טכנוקרטי טיפוסי.

הטכנוקרטים הפוליטיים משתדלים לכפות את הכרעותיהם בשולי הרשות המדינית כשלעצמה. שיטותיהם משתנות בהתאם למצב ולאפשרויות. יכולים הם לעשות אגודה אחת כדי לשכנע שר זה או אחר בצורך שבפתרון מסוים. יכולים הם גם

לפעול ביחידות, אם תוך ניצול אדישותם של השלטונות העליונים לשאלה מסוימת, ואם תוך נסיון להעמיד את השלטון בפני עובדה מוגמרת. בנקודה זו מאפשרים המוסדות האירופיים והבינלאומיים משחק שהוא עדין ויעיל כאחד. בעוד שיועץ הסתרים מפעיל את השפעתו האישית ומפקיע לעצמו חלק מן השלטון המדיני הקלאסי, הנה הטכנוקרט מתגלה לעתים רחוקות כיועץ אבל זקוק הוא למנגנונים שהוא יכול לשחררם בבוא הרגע ולכוונם בכיוון הרצוי לו, כדי ליצור השתלשלות שבסופו של דבר תכופ מסלול מסוים למהלך המאורעות. כך מקפח השלטון הפוליטי את חופש-התנועה שלו. מנגנונים חוץ-לאומיים, אירופיים או בינלאומיים, יש בהם יתרון במובן זה שהרי פרי חוים בינלאומיים ושרויים מחוץ לתחום ההשפעה הישרה של השלטון הפוליטי. הואיל וברוב המקרים אף אין הם נתונים לפיקוח פרלמנטרי, אפשר להפעילם ביתר-קלות. יש לזכור שכדי להשיג הכרעה אירופית בעלת חשיבות פוליטית או טכנית ניכרת, הכובלת את ידיהן של שש ממשלות, די להביא לידי הצבעת פה-אחד של ששה שרים, שכמה מהם אינם מכירים בדרך כלל את פרטי התיק ואת התוצאות הרחוקות יותר של הכרעותיהם. לעתים קרובות מביאים הטכנוקרטים לידי הכרעה במישור האירופי או הבינלאומי כדי לתת לפוליטיקה הלאומית כיוון התואם את השקפתם. אם יש צורך בדבר, יכולים הם לסמוך במקרים אלה על הסולידריות הטכנוקרטית הבינלאומית, עם שיסבירו בגילוי-לב לעמיתיהם את כוונותיהם הכמוסות.

כדוגמה נביא ענין שאיננו סוד כלל בתחום עדין במיוחד: השוק המשותף שימש בלי ספק כמה וכמה פעמים משך השנים האחרונות כלי לקידום כמה ריפורמות מבניות בצרפת. אף אין זה סוד שהטכנוקרטים האירופיים מכינים לעתים קרובות הכרעות המעמידות את הממשלות הלאומיות, לטווח ארוך או קצר, בפני עובדות מוגמרות וכופות עליהן, בגיזרה זו או אחרת, דרך שהותוותה מראש.

בשלב הראשון של ההתפתחות האירופית, הרי כל זמן שלא תתגבשנה קבוצות אינטרסים בדרג על-לאומי קל הוא לעתים קרובות הרבה יותר לדחוף לפעולה מועצת-שרים מצומצמת מאשר ממשלות לאומיות, שהרכבן הפוליטי מתאזן בדוחק והן צפויות לכל מיני השפעות נסתרות פחות או יותר. ודאי לא מקרה הוא שמלכתחילה היו הטכנוקרטים מטיפים בתוקף לרעיון האירופי. אכן, הם מיהרו להבין את התועלת שיוכלו להפיק ממנו. בשעה זו אין עוד טכנוקרט שלא יהיה "אירופי" בצורה זו או אחרת, שכן הפריחה הטכנוקרטית מסתייעת הרבה בהתנפחות השלטון הנובעת מכל שיתוף-פעולה העובר את הגבולות הלאומיים.

התנהגות הטכנוקרטים הפוליטיים כלפי הפרלמנט היא הפכפכת למדי. בעיקרו של דבר אין הם חפצים שהתערבויות פרלמנטריות תפרענה להם בפעולתם, ומהגם שהם משוכנעים כמעט כולם כי בצורתו הנוכחית שוב אין הפרלמנט מבע לאינטרס העליון אלא ביטוי לצירוף שרירותי פחות או יותר של אינטרסים פרטיים מנוגדים. עם זאת, כל הפרלמנטים מכילים יסודות טכנוקרטיים המפעילים את עיקר השפעתם בוועדות המיוחדות. דבר זה נותן בידי הטכנוקרטים במישור הפרלמנטרי אפשרויות

תימרון שאין הם מזלזלים בהן. הנבחרים בעלי הנטייה הטכנוקרטית משתדלים לעתים קרובות לתת, תוך שיתוף־פעולה עם פקידים גבוהים, כיוון ממשי מאד למלאכת החקיקה, בלא תלות ברשות הציבורית—או, בעצם, בשוליה. במובן זה אפיינית מאד היא גישת החברים הטכנוקרטיים של הוועדה לעניינים אירופיים בדיון בדבר הגדלת סמכויותיו של הפרלמנט האירופי. אמנם, כשהם מגלים את כוונותיהם האמיתיות, נוכחים אנו לדעת שרוצים היו למנוע מתן סמכות פיקוח רגישה מדי לפרלמנט האירופי על הוועדה־לעניינים־אירופיים, עם שהם מנסים להעניק לפרלמנט זה כמה סמכויות חדשות שהפעלתה הנבונה עשויה תהיה לחזק את מעמדה של הוועדה־לעניינים־אירופיים כלפי הממשלות ולתת לה בכך, בעקיפים, משקל טכנוקרטי גדול יותר.

כוחם של הטכנוקרטים בתחום הלאומי והאירופי נובע, בחלקו הגדול, מרוח הסולידריות השוררת ביניהם—ואשר קיומה עדיין אינו מביאנו בהכרח למסקנה שהטכנוקרטיה קיימת, בתשובה לשאלה שאותה השארנו במתכוון פתוחה במבוא למחקר זה. סולידריות זו אינה פועלת במובן מדיני מובהק, אף אין היא ביטוי לאיזון כת או לקבוצה סגורה פחות או יותר, אלא היא ביתר־פשטות הקבלה לרצון חזק ליעילות. משעה שטכנוקרט יכול להוכיח לעמיתו כי מטרתו הולמת אינטרס עליון וכי הוא פועל למען שיפור היעילות בחיים הלאומיים או הבינלאומיים, מיד ימצא את כל ההבנה הדרושה. כן גם נעשים הטכנוקרטים דומים זה לזה יותר ויותר בארצותיהם השונות—יותר במנטאליות הכללית שלהם ובהלך־רוחם מאשר במוצאם החברתי או המקצועי. אך דבר זה אינו סותר את העובדה ששיתוף־הפעולה הנוצר ביניהם במהירות לעת־צורך, והחוצה את המיניסטריונים, קבוצות־הלחץ והמדינות, נותן בידם כוח גדול ומגביר את יעילותם, שבעיני הציבור היא צידוקם העיקרי, וכתוצאה מכך היא המאפשרת להם להמשיך בפעלם בעולם החש יותר ויותר בתופעה הטכנוקרטית—אף אם אינה מוגדרת אל־נכון—ובסכנות הטבועות במהותה, הטמונות בכל שלטון מקביל.

ד. הע ת י ד

לסיכום, רוצים היינו לתהות בקצרה על עתידם המסתבר של הטכנוקרטים, כמו את הגבולות שהם עלולים להיתקל בהם. הואיל ותנאי קיומם של הטכנוקרטים יש להם אופי של קבע, ככל שניתן לחזות דברים מראש, והואיל ובארצות רבות ההתפתחות שממנה הם נובעים אינה אלא בראשיתה, הרי קשה להבין מדוע לא יוסיפו הטכנוקרטנים להרחיב גבול והשפעה עם ריבוי עמדות הפיקוד והפיקוח שלהם בכל המבנים הכלכליים, המדיניים ואפילו החברתיים. על־פי החזיות מתקבלות־על־הדעת, אך תגברנה המורכבות והטכניות של הבעיות לעתיד־לבוא, וכנגד זאת אין שום סימן להיפוך המגמה לאינשוש של השלטון לטובת פתרונות דמוקרטיים יותר, המבוססים על שיתוף ממשי רחב יותר של האזרח בניהולם של ענייני הציבור. מכל־מקום, כדי שייעשו הטכנוקרטים שיטה ומשטר, כלומר טכנוקרטיה, יהיה מן־

הסתם צורך בצירוף של תנאים שונים ומשונים. ברגע זה עומדים אנו בפני מספר מסוים של יחידים שרוח אחת מפעמתם והם שוקדים על יעילות ושואבים השראתם מתפיסה מסוימת (לאו דווקא ברורה) של האינטרס העליון. יחידים אלה תופסים שהתנאים הכלליים ומצבם שלהם מעניקים להם אפשרויות פעולה בלתי־רגילות, פחות או יותר, והם מנצלים אותן משום שהם רואים עצמם מסוגלים להשקפה כוללת ומצוינים בשליטה מספקת בעניינים טכניים. לעתים קרובות אין אנשים אלה מגדירים את עצמם, אין הם רואים עצמם בבחינת טכנוקרטים, ועוד פחות מכך כבני קטיגוריה מיוחדת. כבר העירונו שהסולידריות ההדדית שלהם עדיין איננה קשר כיתתי ואינה סותרת את האינדיבידואליזם המוצהר של הטכנוקרטים, שאין להם כל הבנה לאחריות קבוצתית, שהרי חירות הייררכית, אי־תלות והרגשת אחריות אישית הן מסימניהם המהותיים.

ולבסוף, דבר הנראה לנו חשוב ביותר במצב הנוכחי, הטכנוקרטים מסתפקים בפעולה בשולי השלטון המדיני או בצלו, בלא שיהיה בכוונתם לתפוס את מקומו ולהביא בכך לידי פוליטיזציה של הפונקציה הטכנוקרטית. ברי שאין להוציא מכלל אפשרות שהמנגנון שהוקם על־ידם פחות או יותר בבלי־דעת יכפה עליהם בעתיד התפתחות מחויבת וידחפם אל הטכנוקרטיה, כלומר להקמתה של שיטת מימשל חדשה. בינתיים רשאים אנו להשאיר שאלה זו פתוחה.

אסור גם להמעט בערכם של גבולות מסוימים לטכנוקרטים. היעילות שהם מבטיחים לקהל הרחב איננה, לגביהם, איזה מפתח־פלא מדיני הפותח כל דלת בכל עת תמיד. יש רגעים בהם אין העמים נותנים עדיפות ליעילות והם הולכים שבי אחר תגובות רגשיות פחות או יותר. הטכנוקרטים חייבים מן־הסתם לגלות התאפקות מרובה ולפעול בלא להתבלט יתר על המידה, בלי לעורר את הרושם כי יש ברצונם, או ביכלתם, לתפוס את מקומה של הרשות הציבורית—עתידם תלוי יהיה אפוא במידה רבה ברוח המתינות שלהם ובכשרונם הפסיכולוגי.

אין לך התפתחות פוליטית שאין בה גורמים שאינם ניתנים להישקל. אילו נהגו העמים תמיד באורח ראציונלי, הרי מכבר אפשר היה "לתעל" את מהלך ההיסטוריה. אין איש יכול לצפות את השינויים המדיניים הגדולים, אף לא את המנגנונים שעל־פיהם תתקבלנה, באותם רגעים, ההכרעות הגדולות. הטכנוקרטים צפויים יהיו אז, ככל הכוחות הפוליטיים האחרים, להיסחף על־ידי אותן תנועות עממיות גדולות הטורפות כפעם־בפעם את הקלפים ומשנות את אפיק המאורעות.

אלקס זהבי: שני שירים

לו היינו יתומים

אבינו לא נצלב

אבינו לא נרדף

אבינו לא אלון

אבינו לא אטד

אללי לא

היינו יתומים

עד שבא הזר

והוא אינו מוצק

והוא אינו גרום

ואין הוא שור רתום

ואין הוא פר מובס

והוא היה

לילדינו סב

שקוף מכדי הרבות להתבונן בו

צלול מכדי לרוות

עגום מכדי לפרט על מיתרו

פצוע מכדי לחבש

ואיש מאתנו לא קרב

רק הבן

אמר: "כמה הוא שובב".

*

יצחק לא עלה עם בנו בקרים

לראות בהצית הזהב את ארמנות הכחול

של מואב

בעוית על שפתיו הוא מקדם פני השמש

מכות אשה זרודה על גבו.

יצחק נשען על כתף בנו בצל האלה

לראות בבעור האדם בעלות התאנים

שלחולות

מניפות ירק מלטפות את עיניו

פחד קריעת תנומתן שוב שולח כפותיו.

נחמן ליסט: צדק הקומינטרו

פרק ששי: בין מרדות לגירוש¹

ככה, בין ה"יישוביזם", התקוה לשיתוף-פעולה בין יהודים וערבים מתוך אמונה באפשרות האחוה ביניהם—והשאיפה ל"ערביזציה", המאמצים להפוך את פ.ק.פ. למפלגה ערבית בהרכבה ובתכנה האידיאולוגי, פינו באמצע שנות ה-20 חיי המפלגה, המנודה ברחוב היהודי והתלושה מהישוב הערבי, אך השוקקת פעילות מבית ומחוץ. בכלל לא הרגשנו בחלל הריק סביבנו; אדרבה, נדמה היה לנו כי קולה של פ.ק.פ. נשמע בכל ושרוב הוויכוחים מתנהלים סביבה.

ואמנם, אף שהפ'ראקציה הוצאה מן ההסתדרות ואף שפ.ק.פ. נדחקה למחתרת, רעשו האסיפות והישיבות ברחוב היהודי, מן האגודות המקצועיות ומועצות-הפועלים עד למליאות אסיפת-הנבחרים, לקול נאומיהם וצעקותיהם של ה"מופסים", כפי שקראו אז לקומוניסטים, והפ'ראקציונרים, ומן השערוריות שהיו מקימים שם חרף מספרם המבוטל. ליד מטבחי-הפועלים ובתוכם, בלשכות-העבודה ובקרנות הרחובות, נמשך הפולמוס הרעשני, מלווה תגרות לפעמים. הפ'ראקציונרים והקומוניסטים של אז כמו טעונים היו זרם חשמלי: די היה בהופעתם בציבור כדי לחשמל את האווירה, לעורר ויכוחים, מריבות וקטטות. כל זה ברחוב היהודי. בסקטור הערבי לא נשמע קולם אלא בלחש, בפנינות מרוחקות של בתי-קפה מועטים או באסיפות חשאיות דלות-משתתפים. אם יצא שמעם ממסגרת החוגים הצרים האלה, הרי היה זה הודות לרעש האנטי-קומוניסטי שהתנהל ברחוב היהודי, שמצא הד בעתונות הערבית—"אל-ג'אמעא אל-ערביה" ו"פלשתין"—ובמידה שהעלונים והחוברות המרובות שהיתה פ.ק.פ. מפיצה בין הערבים היו מגיעות אליהם.

בירושלים הכפרית

כל זה בתל-אביב ובחיפה. בירושלים הרדומה, הכפרית כמעט, של השנים ההן, שרר שקט יחסי. החומר האנושי של חברי המפלגה והפ'ראקציה שונה היה שם מאשר בתל-אביב ובחיפה. הטיפוס המקורי של הפ'ראקציונר הממורמר, אנטי-ציוני יותר מאשר קומוניסט, היה שכיח פחות בירושלים, וגם מספר המובטלים היה קטן מאשר במקומות אחרים (והרי עיקר המרירות נבעה מאבטלה). הרבה חברי-מפלגה בירושלים נמנו על פלוגת-ה"גדוד" שם, והם לא ניתקו את קשריהם האישיים לחברי-הם הלא-קומוניסטים והקנאות הפ'ראקציונרית היתה למורת-רוחם. גם הנוער

הקומוניסטי שמשקלו היה רב בקרב פעילי-המפלגה בירושלים שונה היה מאשר בתל-אביב ובחיפה, קשור ופתוח יותר לנוער הלא-קומוניסטי, כיתתי פחות, דובר עברית, עליו וחביב: טיפוסים כגון המנוחה ברכה סליטרניק הנחמדה, סטלה, אבנר, יוסף ל. ניצן (שעקבותיו נעלמו אי-שם בלגיון-הזרים הצרפתי), חלוץ, יהודה פ., ואחרים.

קיומה של הפראקציה בירושלים היה פורמלי בלבד. היא היתה מאורגנת, היו לה חברים וגם ועד מקומי, אף נציגים ידועים כגון דבורקין, יוסל (גלח)², רובינשטיין, ברנדשטטר, פר. קרפ הצבע ומינקס הגון והשמנמן, טיפוס עממי חביב שפרבות הימים, אחרי גירושו מן הארץ, היה לנציגה המוסווה של המפלגה הקומוניסטית הפולנית בעיר לודז, ועוד. אולם פעולתם הממשית התבטאה רק בהסברה אישית ובחלוקת חומרי-התעמולה של הפראקציה. במועצת-הפועלים של ירושלים ובאגודות המקצועיות התנהלה הפעולה על-ידי "אופוזיציה שמאלית", אשר בראשה עמד דרפל וחברים מהשמאל של ה"גדוד", שלא מחברי המפלגה, להם היתה השפעה מכרעת באגודת החוצבים והסתתים, אוונגארד הפרוליטריון הירושלמי של אז. דרפל עצמו היה איש מתון, נוח-לבריות, שחיוך תמידי על שפתיו, אופורטוניסט מובהק שהיה מעורר טענות מרות נגדו בפראקציה ובמפלגה. הוא היה מקשיב להן כשחיוכו אינו יורד מעל שפתיו וממשיך בדרכו המתונה. איש-מפלגה ותיק היה, עסקן פועלי-ציון עוד ברוסיה, מלומד טכסיסים ויודע ערך הבקורת והאמצעים לשככה.

דרפל עזב את הארץ לפני פרוץ המאורעות של 1929. טרם צאתו הספיק לכהן בתפקיד המהפכני של מזכיר ארצי של הפראקציה ובתוך כך לגרום באופורטוניזם שלו קשיים למרכז המפלגה, בהתיצבו נגד עמדת הקומינטרן שהכריז על "שלב שלישי". זו היתה עמדה שנקט הוועד-הפועל של האינטרנאציונל הקומוניסטי, לא מעט בעקבות הפירוד שהתרחב אז והלך בין סטאלין לבין ניקולאי בוכארין—בן-בריתו היעיל ביותר במלחמה נגד טרוצקי—זינובייב, קאמנייב וחבריהם. עמדה זו גרסה שבא גל מהפכני—"שלב שלישי"—בניגוד לשלב ה"שני", תקופת הייצוב של הקאפיטליזם, אשר עליו הכריזה הוועידה הששית של האינטרנאציונל הקומוניסטי בהשפעת בוכארין. אגב, שינוי-עמדה זה מילא תפקיד לא מבוטל בהערכת הפרעות של 1929 כמאורע אנטי-אימפריאליסטי על-ידי הקומינטרן. חסידי "השלב השלישי" עטו על מאורעות אלה כמוצאי שלל רב, כדי להוכיח שאמנם העולם, והמושבות, שרויים בעידן של מהפכות...³ לא האמנתי למשמע-אזני כשנודע לי, כעבור שנים רבות, כי דרפל זה, אב-טיפוס של אופורטוניסט, האיש שלא רצה להכיר בשלב מהפכני, נאשם בטרוצקיות, הגורס מהפכה מתמדת—אשמה אשר בגללה חוסל. אבל מקרהו לא היה, כידוע, היחיד שעורר פליאה בימים ההם.

קונספירציה מהפכנית בעיר-הקודש

בזמני, כאמור, עמד דרפל בראש "אופוזיציה שמאלית", נוסח ירושלמי של "תנועת האיחוד"⁴, אך מתונה עוד יותר ממנה. אופוזיציה זו צריכה היתה לשמש שלוחה של

הפראקציה בתוך ההסתדרות, ועם זה להישמר מזהות־יתר אתה. היה זה תפקיד קשה, שדחף את האופוזיציה למירב המתינות ואת הפראקציה לקיצוניות חריפה. זו האחרונה לא רצתה לוותר על קיומה, ולו גם במחלת, ועל הבקורת העוקצנית שלה נגד ההסתדרות, שאותה השמיע בעיקר בכתב, על־ידי עלונים, כרוזים וחוברות.

נמצאתי מבלה זמן רב בעריכת ספרות זו ושיכפולה בתנאים פרימיטיביים ביותר, מכיוון שגם מכונת־כתיבה לא היתה לנו, ורק כתב־ידו הקאליגרפי של יוסף ל. היה מצילנו. בוויכוחים פומביים ובאסיפות ההסתדרות לא השתתפתי, גם כשנזדמן לי להיות נוכח בהן. שמרתי על קונספירציה קפדנית, משונה למדי. גרתי יחד עם אַניוטה, מהדמויות הקומוניסטיות המוכרות ביותר בירושלים של הימים ההם, הייתי מופיע בחוגים ובמיטינגים הפתוחים לא רק לחברי המפלגה והפראקציה אלא גם למכריהם, גם הייתי מבקר אצל קומוניסטים ידועים בירושלים והם היו מבקרים אצלי. חרף זאת לא היתה קונספירציה משונה זו עקרה לגמרי. עובדה היא שכאשר נאסרתי לא הייתי מופר אף לאחד מן השוטרים שעסקו בפיקוח על הקומוניסטים בירושלים, פרט לפרובוקטור שהסגיר אותי. אך עובדה זו יש ליחס, מן־הסתם, לעיקוב בלתי־יעיל יותר מאשר לממשיות הקונספירציה שלי.

בתוקף קונספירציה זו היינו מחליפים תכופות את דירתנו. בשלושת השנים מיולי 1925 עד יוני 1928 עברנו חמש פעמים מחדר לחדר, וכך התגלגלנו מסביבות "רטיס־בון" מאחרי מוזיאון "בצלאל", עד לחומת העיר העתיקה נוכח שער־שכם. המקום היה מרוחק מהסביבה בה התרכזו הקומוניסטים ושנתונה היתה, לפי שורת ההגיון ולפי הידיעות ממקורות ממשלתיים שהגיעו אלינו על־ידי פיש,⁵ לפיקוח מתמיד. חשוב חשבנו כי לא יעלה בדעת המשטרה לחפש אחר קומוניסטים במקום כזה, בביתו של אחד פקיד השגרירות החבשית אשר בחרנו לנו למקלט. ואמנם, בתנאי הימים ההם בארץ, דרוש היה דמיון רב כדי לחפש קומוניזם במקום שאותו היו המואזינים ממלאים בפסוקים מהקוראן, בין היושבים בשער־שכם ומעשנים בנחת את הנרגילה עד שעה מאוחרת בלילה.

לא עבר שבוע ימים מאז התישבנו במקום והנה יום אחד בערב נכנס למקום־מבטחנו אותו יהודי מביירות⁶ שהיה אחד המודיעים שלנו על הנעשה ברחוב הערבי ידועים לנו והוא עצמו אף התפאר בהם, כדי להעלות את ערך שירותיו וידיעותיו. על־מנת לקבל ממנו את הסקירות השבועיות על הנעשה בציבוריות הערבית הייתי בא אל ביתו—איזו קונספירציה!—שותה עמו לימונדה ואוכל פלחי תפוזים ולימונים ממותקים מעשה־ידי רעייתו, אשה בעלת פנים עדינים ועיניים יפות להפליא, אך כבדת־בשר ביותר.

הוא נכנס ישר אל חדרנו, בלי לדפוק על הדלתות האחרות באותה קומה, מרכיב משקפיים כהות ועבות למרות אפלולית הערב שפיסתה את ירושלים, בצעדים אטיים, מביט לאחור באורח מסתורי כמו בסרט בלשי, כאומר להדגיש ששומר־סוד הנהו, אך נשמר מלומר מאיין נודע לו מקום־מגורי. הוא מסר לי איזו ידיעה—דחופה, לדעתו—שתכנה לא נשמר בזכרוני. הופתעתי מן הביקור, אך הבלגתי וכיבדתיו בכל מה שהיה בבית. לא שאלתיו מניין כתבתי ידועה לו. די היה לתהות על כך כדי

להיזכר שדווקא המקום הזה אשר בו בחרתי מטעמי קונספירציה היה מתאים ביותר לעיקוב, כי מבתי-האונגרים עד שער-שכם ובית החבשים השתרע מגרש פתוח שהתנועה בו היתה נראית למרחוק.

לכתחילה חשבנו להחליף את מקום-מגורינו, אולם די היה בהירהור קל כדי להגיע לכלל דעה שעם כל אי-האמון שהיה לנו במודיע הרי אין הוא מעוניין כלל להסגירנו כל זמן שהוא מרוויח מן הקשר למפלגה. נרגענו, ורק ליתר-בטחון שכרנו חדר נוטף באותו בית—גם זו קונספירציה!—חצי קומה יותר גבוה, בשביל חברי-המרכז שהיו באים לירושלים. ההוצאה הנוספת לא הכבידה ביותר; בירושלים, כמו בתל-אביב ובחיפה, עמדו אז חדרים ריקים למכביר, ודמי-השכירות היו אפסיים. דווקא באותו חדר נאסרתי.

הפרובוקטור

בשעות הבוקר המוקדמות, באחד מימי האביב של 1928, דפקה המשטרה על דלת חדרי בבית החבשים. לא הספקתי לרדת ממיטתי ולחדר נכנסו הקצין לאנגר ושני שוטרים. הם לא הוצרכו לחכות, כי הדלת לא היתה נעולה, כמנהג הימים ההם גם אצל "מהפכנים". אחד משני השוטרים היה לבוש אזרחית והשני, במדי שוטר, היה בחור שאת פניו האטומים ראיתי תכופות כשהוא מקשיב רוב-קשב דווקא לדברי במיטינגים שהיינו עורכים במחצבות הנטושות שבהרי ירושלים. היה זה "גדודניק" אחד בשם הורוויץ, או גורוויץ, שעוד משך אליו את תשומת-לבי באבנט האדום שנשאר לו, זכר לעבודתו בקבוצת-הסבלים בתחנת-הרכבת של ירושלים בימים-עברו. (ברבות הימים הסתבך האיש בריגול ובמלחמה נגד אצ"ל וה"הגנה", ובעדם שילם בחייו).

השוטרים חיפשו ולא מצאו אלא חוברת צנומה במגירת השולחן אשר בה היתה אניוטה רושמת את החלטות הועד הירושלמי של "העזרה האדומה", בתוקף תפקידה כמזכירת הוועד. גורוויץ לא יכול להסתפק בחומר קלוש זה. הוא, שהפירני, ציפה להרבה יותר מזה, וכנראה גם הבטיח כבר למפקדיו. הוא הסתובב בכל פינות החדר הקטן, הפך ושב והפך את כלי המיטה הדלים, טילטל את הארגזים ששימשו מושבים, נבר בפח-האשפה החלוד שעמד על הגזוזטרה הקטנה בפניסה לחדר, והעלה חרס. ממש מאחרי הפח תלויה היתה, קשורה בחבל דק אל פס-הברזל של המעקה, חבילה של כרוזים בערבית. כל-אימת שניגש גורוויץ שמה היה לבי מתכווץ, אך הוא לא הבחין בחבל. לא עמדו לו חריפות שכלו ונסיונו כשוטר כדי להסתכל במה שנעשה מאחרי המעקה. אניוטה, ששחררה מן המאסר ימים ספורים לאחר-מכן, מצאה את החבילה במקומה. החבשים שגרו למטה לא יכלו שלא להבחין בה. אם עצמו עין במתכוון או שלא היה להם ענין בדבר—לא אדע.

לאנגר התיחס לכל הענין יחס פזרמלי מאד. גם השוטר הלבוש אזרחית לא הראה פעילות מיוחדת, כאמור. בתום החיפוש ציזה עלינו הקצין להילוות אליו אל תחנת-המשטרה. הוא והשוטר השני צעדו קדימה בעוד גורוויץ מפקח עלינו. הפרובוקטור

היה נרגש ונסער, שלח בנו מבטים מלאי זעם ומבוכה כאחד, ככלב רוגז המחכה לעונש, אך לא העז להתקרב אלינו ביותר. אני ואניוטה שילבנו איש זרועו במתני רעותו, כדרכנו תמיד, צחקנו והתלוצצנו כדי להרגיז עוד יותר את הפרובוקטור, וגם כדי להראות שכך יאה לאנשים כמונו. ובאמת, לא דאגנו כלל, אם מרוב מהפכנות או פשוט מחוסר ראיית־הנולד, מחוסר נסיון. היה זה מאסרי הראשון, טבילת־אש מהפכנית ראשונה.

ויכוח בתחנת־המשטרה

לאנגר הביא אותנו לתחנת־המשטרה של מאה־שערים ועזבנו לנפשנו בחדר ריק. לא זמן רב נשארנו שם. בדוחק הספקנו לגמור את הוויכוח שהתפתח בינינו סביב המחברת שנמצאה בחדרנו. אניוטה רצתה ליטול את ה"פשע" על עצמה. טענתה היתה שהמפלגה זקוקה לי יותר מאשר לה, ושסוף־סוף אשמתה היא שלא שמרה על כללי הקונספירציה בהניחה את החוברת במקום פתוח. האמת היא שנפשה סלדה מקונספירציה "יתירה", כפי שהיתה נוהגת לומר—וכל קונספירציה יתירה היתה בעיניה, דומה כמעט לפחדנות. בלי שתחזור בה מדעתה, ביקשה אניוטה לרצות את עוונה. היא התעקשה, מיאנה לקבל את טענותי, כי קל יהיה לי להוכיח ברגע האחרון, לפני השופט, כי אין זה כתב־ידי ושאינני אחראי לחוברת ולרשום בה. מוכרח הייתי להטיל עליה את משמעת־המפלגה, בתוקף תפקידי כמזכיר הוועד הירושלמי, ולצוות עליה להכחיש כל שייכות לחוברת, במקרה של חקירה.

גם המשטרה באה לעזרתי. החומר שנמצא בחדרנו דל היה מכדי להאשים את שנינו, והואיל ומעוניינת היתה לפגוע בי הרי אפילו לא נחקרה אניוטה בנדון ושחררה כעבור ימים־מספר, אחרי חילופי־דברים חריפים עם האנגלי שהיה מנהל בית־הכלא בירושלים. החוברת הצנומה, על שפתה הנלעגת וכתב־היד הילדותי שבה (אניוטה רשמה באידיש, שפה שאותה כמעט ולא ידעה אז), הוכרזה שלי ושימשה הוכחה נגדי. לא המשטרה ולא השופט לא טרחו לבדוק את הענין, וגם אני לא הייתי מעוניין בכך מטעמים שעליהם עוד אעמוד.

למעשה, לא נחקרתי כלל. אמנם נלקחתי תכופות למשרדיהם של מפקד ה"קישלה", של הסי.איי.די. (בכניסה למגרש־הרוסים מרחוב יפו), ואפילו אל המפקח־הכללי של המשטרה, המייג'ור ברודהרסט. על־הרוב חוזר הייתי כלעומת שבאתי בלי לראות פני חוקר. במקרים המעטים שזכיתי לכך הסתפקה החקירה בפרטים אישיים: שם, מקום ותאריך הלידה, זמן ותנאי הפניסה לארץ. שאלה אחרונה זו היא שעמדה במרכז החקירות, שלפעמים הסתפקו בה ורק בה. תחילה לא הבנתי מדוע. משוכנע הייתי שהמשטרה מעוניינת לערוך משפט נגד הקומוניזם. פשר הדבר נתגלה לי לאחר זמן, אחרי שתכניתי בקשר למשפט אשר לו ציפיתי התבדתה בצורה מגור־חכת ממש.

כרבים מן ה"חלוצים" בימים ההם, ימי הסרטיפיקטים הדחוקים, הגעתי לארץ בלי אשרת־כניסה, בדרך ביירות וכפר־גלעדי, וכרבים מהם נרשמתי, בעצת המוסדות,

בעת הרישום לקבלת אזרחות פלשתינאית—שנערך ב־1924, אם אין זכרוני מטעה אותי—כמי שבא ארצה עוד לפני מלחמת־העולם הראשונה. לשם כך היה עלי להוסיף מספר שנים לגילי וכך להיפטר מן הצורך להוכיח כניסה חוקית וגם לזכות אוטומטית באזרחות המיוחדת. העדים שנדרשו לכך נמצאו ללא קושי, אולם את תעודת־האזרחות לא הוצאתי משום־מה. בידי היתה רק תעודת־רישום, תעודת־הזהות היחידה שנמצאה בידי, יחד עם פנקס ההסתדרות. תעודה זו נלקחה ממני בחקירה הראשונה ושוב לא ראיתה.

כאמור, בתחילה לא ייחסתי חשיבות לענין זה. תשומת־לבי היתה נתונה למשפט העומד להיערך, שאותו רציתי להפוך למשפט פוליטי נגד רדיפות הקומוניסטים והמשטר בבתי־הכלא; לעשות פרסומת לפעלה ההומניטרי של "העזרה האדומה", לעורר את דעת־הקהל לטובתה ולתבוע בשבילה זכות קיום חוקי. משולהב הייתי לתכנית זו. מרכז־המפלגה סמך עליה את ידיו בסיפוק רב, ומצדו הכין תכנית של פעולה ציבורית רחבה לקראת המשפט.

משפט ללא חקירה וללא רושם

בקוצר־רוח חיכיתי ליום־הדין. על משכבי בבית־הסוהר חלמתי על אולם מלא אנשים המקשיבים באהדה חמה לדברי, על מבטים מלאי סיפוק והסכמה השלוחים אלי, כגון אלה שלא פעם ראיתים במיטינגים ובחוגים. מוחי שקד בלי הרף להכין את נאומי בפני השופט. מטבעי לא הייתי חסיד של מחוות מהפכניים. יצר השמירה־העצמית היה חזק בי, ושיקולים ראציונליים לא הרפו ממני. אבל בתנאי השנים ההן, באווירת המיסטיקה המהפכנית והאקסטאזה של "הרעשת סיפיי־עולם", היה גם פחדן מסוגל למעשי גבורה, בדומה לאנשים שקטים ההופכים גיבורים בקרבות סוערים, בלי דעת בדיוק איך קרה הדבר. אני מוכן הייתי עוד לפני המשפט לקבל עלי כל עונש, מתוך הכרה ברורה שנאומי החריף נגד שלטונת־המנדט יגרום זאת בהכרח.

אולם תכניתינו המהפכנית נתבדו, כאמור, בצורה מגוחכת ביותר. מכיון שלא היה לנו עורך־דין שיסכים להגן לא עלי אלא על "העזרה האדומה" ולהפוך את משפטי למשפט נגד השלטון, הוחלט בוועד המרכזי של המפלגה להשאיר את הענין בידי ולסמוך על דעת־הציבור שוודאי תתיצב לימיני. הוסכם שאני אודיע למפלגה בעוד מועד על יום המשפט, כדי להסב אליו את תשומת־לב הקהל. הקשר בינינו היה יומיומי, וקווה קיוונו שתהיה שהות בידי לעשות זאת. אולם הנהלת בית־הסוהר התחכמה—בשוגג או במזיד—ואת ההודעה שמשפטי ייערך למחרת הבוקר מסרה לי אחרי שעת הביקור, כשלא היתה לי שום אפשרות להתקשר אל החוץ. בבואי לבית־המשפט במגרש־הרוסים, מול בית־הסוהר, מצאתי את האולם ריק מאדם. מולי ישב השופט לבנון המנוח ולצדדי שני שוטרים. החוברת האומללה היתה מונחת על שולחן בית־הדין והתובע קרא ממנה קטעים בתרגום עברי, דרש בשבילי עונש מאסר, ובעיקר גירוש מן הארץ. לא הספקתי לענות על שאלת השופט שאין לי פרקליט ושאני אגן על עצמי, והנה רואה אני את ידידי עורך־הדין פרידנברג עומד וטוען

עם מר לבנון. לא חלפה מבוכתי וכבר אני שומע את השופט מוציא את פסק־דיני—
 חודש מאסר בעד השתייכות לארגון שלא נרשם כחוק—וכבר השוטרים מושכים
 אותי אל היציאה ושמש בית־הדין מכריז בקול־קולות על המשפט הבא.
 הפוֹי־ראש יצאתי מאותו אולם, שבדמיוני נועד להיות מקום היסטורי בקריירה
 המהפכנית שלי. מגרש־הרוסים היה ריק. כל המשפט נמשך רגעים ספורים, ולמפלגה
 נודע עליו שעות אחדות אחרי תומו. עורך־הדין פרידנברג אמנם ידע על המשפט
 העומד להתקיים, אך הוא חשב שוודאי יש לי פרקליט אחר. כשראה שאין הדבר כך,
 התנדב מעצמו לתפקיד זה, אולם השופט לא רצה לדחות את המשפט כדרישתו של
 פרידנברג. כך החמצנו משפט פוליטי, שבו תלתה המפלגה תקוות רבות. לא נותר
 לי ולחברי אלא להתנחם בכך שהעונש היה קל מן המצופה, ושתיבעת הגירוש לא
 נתקבלה. היה זה נצחון חשוב בימים שרבו הגירושים האדמיניסטרטיביים והלכו.
 חישה־מהר צמחו במרכז־המפלגה, וגם אצלי בבית־הסוהר, תכניות חדשות להשתמש
 בתקדים משפטי זה שיצר השופט לבנון למסע נגד הגירושים, מה־עוד שביישוב
 העברי היתה התנגדות להם. לא ארכו הימים ואני קיבלתי הודעה שהתביעה הכללית
 הגישה עירעור על פסק־הדין של השופט לבנון ושמשפטי ייערך מחדש בפני שופט
 בית־המשפט המחוזי. תכניתנו החדשה היתה להגן על התקדים של משפט־השלום
 בפני בית־המשפט המחוזי.

בהתאם לכך עובדה טקטיקה חדשה, מנוגדת לזו שאמרנו לנקוט בפני השופט לבנון.
 הפעם היה עלי לשתוק ולא להרגיז בנימוקים פוליטיים את שופט בית־המשפט
 המחוזי, שוודאי יהיה אנגלי. הגנתי נמסרה לידי עו"ד פרידנברג: הגנה לא עלי
 אלא על דחיית תביעת הגירוש במשפט־השלום.

בפני שופט אנגלי

בוקר אחד של חודש מאי הובאתי לפני שופט אנגלי בקומה השניה של בית־המשפט
 באותו בנין שבמגרש־הרוסים. היה זה מי שעתיד להיות שופט־עליון בארץ־ישראל,
 השופט קופלנד. באולם ישב כבר פרקליטי, והשופט שוחח עם מפקח־המשטרה,
 המייג'ור ברודהרסט. הלה אף לא זיפה אותי במבט והסתלק חיש מן המקום, אך
 לא היה ספק שהשיחה נסבה על משפטי. עלי ועל פרקליטי, שישב לידי, השרה החזיון
 מצב־רוח מדוכא. בטוחים היינו שמפקח־המשטרה לחץ על השופט לרעתנו, ומי־יודע
 איזה נימוקים סודיים בנוגע לפעילותנו הקומוניסטית העלה לפניו בלי שנוכל להתר
 גונן בפניהם. גם אני וגם עוה"ד שלי בטוחים היינו שהשופט האנגלי לא ישיב ריקם
 את פני המפקח־הכללי של המשטרה בשירות הוד־מלכותו, ושלמעשה דיני נחרץ עוד
 לפני התחלת המשפט.

מהגדול היה תמהוננו כאשר שיסע השופט קופלנד את דבריו של התובע, שרוכזו
 בעיקר בתביעה לפסק־דין של גירוש, ופלט ברוגזה: "אינני מבין למה מתעקש
 השלטון לערוך את הגירושים באישור בית־המשפט בעוד שהסמכות בידי לגרש מן
 הארץ את הזרים המסכנים את בטחון הציבור בדרך אדמיניסטרטיבית". התובע עוד

מילמל כמה מלים, אך ניכר היה שקוצצו כנפיו. אני שמתי מחסום לפי, וגם פרידנר ברג הסתפק ברפליקה קצרה ומתונה ביותר נגד עצם מנהג הגירושים. בית־הדין המתוזי אישר את פסק־דינו של שופט־השלום. אבל הרמוז שנתן לשלטון היה מסוכן מאד. יצאתי מלפני השופט האנגלי חדור הרגשת־נצחון ופחד שמא יעכבוני במעצר אחרי ריצוי ענשי החוקי עד לגירוש אדמיניסטרטיבי, והנה לתמהון כולנו שוחררתי ביום המיועד לכך. שמחנו אך גם תהינו על פשר הדבר עד שהגענו לכלל דעה שאולי מהסס השלטון לגרש אותי בלי אישור בית־הדין, כפי שהוא מגרש הרבה אחרים, משום שאני רשום כאזרח עותומאני. שוב צצו תכניות של מאבק נגד גירושי, במקרה שיחליט השלטון להוציאו לפועל. כך הפכתי ציר אשר סביבו צמחו תכניות של מלחמה בגירושים (כל זה בזכות אותה חוברת צנומה שנמצאה במגירת שולחננו). משוכנעים היינו שהמקרה שלי מקשה על נוהג הגירושים, והחלטנו לעשותו נקודת־מוצא של מאבק נגדו. ראשית־כל הוחלט לחזק את מעמדי הרופף כ"אזרח עותומאני". מצאנו עדים, תושבי הארץ מלפני מלחמת־העולם, שהיו מוכנים להישבע אם יהיה צורך בכך, כי גרתי אתם בתקופה ההיא. בתוך שאר אמצעים לחיזוק מעמדי המשפטי הוחלט שאסדר את מצבי האישי בהתאם לדרישת החוק.

אני מתחתן עם אשתי

שנתיים גרתי עם אניוטה תחת קורת־גג אחת בלי חופה וקידושים, כמנהג רבים מה"חלוצים" בשנים ההן. לגבינו לא היתה זו בעיה כלל, אך ידעתי שאביה של אניוטה, מר מנדל סורדוטוביץ' המנוח, סובל קשה מהמצב הזה. לא פעם ראיתי את אמא של אניוטה, הגברת בתיה סורדוטוביץ', באה אליה בבקשות ובתחנונים לערוך חתונה. אני הייתי מוכן להסכים לכך, אך ידעתי שאניוטה מסרבת, רואה בכך בגידה במהפכנות, מין חולשה זעיר־בורגנית, ולא רציתי להתווכח אתה על כך. והנה, בחיפושים אחר אמצעים לחסן אותי מפני סכנת הגירוש, החליט הוועד־המרכזי של המפלגה שעלינו להתחתן, מתוך שיקול שהשלטון יתקשה לגרש שנים או לנתק בעל מאשתו, ושעל־כל־פנים תהיה זאת הזדמנות טובה לגייס ביתר־קלות את דעת־הקהל נגד הגירוש.

אותה עת גבר גם לחץ הוריה של אניוטה. נוסף לצערם על שאנו חיים חיי־אישות שלא כדת, חזק עליהם הפחד שמא תאבד האפשרות לתקן את הדבר, במקרה שיגרש שוני מן הארץ, ובתם תישאר בחרפתה, לפי תפיסתם. אביה של אניוטה נפל למשכב, ואמה טענה כי רק חתונה כדת־וכדין תוכל להושיעו. רחמי רעייתי נכמרו עליה. היא אזרה עוז והציעה לי להתחתן. היא לא ידעה עדיין על החלטת מרכז המפלגה. "מדוע לא?" ענית, לתמהונה הרב.

מנדל סורדוטוביץ' קם ממיטתו, הבריא, ובתוך ימים ספורים הכין הכל לחופה. הוויתור היחיד שוויתר לבתו היה שלא ייערך משתה. פרט לזה היה עלינו להיכנע לכל הדרישות של טכס החופה והקידושים.

החופה נערכה על־ידי הרב אהרנסון המנוח, מי־שהיה רב־ראשי בקיוב, עיר־מוצאה של משפחת סורדוטוביץ', בבית ועד־הקהילה של אז ברחוב אלנבי בתל־אביב. מכיון שלא היתה לי חליפה מתאימה, שאלתי אצל חברי הטוב ברוך גוריצי'קוב, כיום גל־און, את חליפתו היחידה והתהדרתי בה כדי שלא לבייש את הורי הכלה. עד לרגע האחרון לא היה אביה בטוח באָשרו. כשבאנו לבית ועד־הקהילה סגרו אותנו בחדר על מנעול עד תום כל הסידורים, מפחד פן נתחרט. הוא לא ידע שאנו עושים זאת בפקודת המפלגה. שמחים ועליונים עמדנו תחת החופה, הקשבנו לקריאת הפתובה ולתפילות ברצינות הנאותה, ובקול רם נשאתי את ברכת "הרי את מקודשת לי...", כאילו לא מצוה דתית קיימנו אלא מעשה מהפכני עשינו. עודי זוכר את פני חותני שקרנו משמחה מהולה בהרגשת־נצחון. ואמנם, אחרי תום הטכס, העניק נשיקות חמות לבתו, אך גם הוסיף כמנצח: "ובכן, ידו של מי על העליונה?!"

מנדל סורדוטוביץ' היה מרוצה מן החופה. אך לגבי השיקול המפלגתי שגרם לה נתבדה, כפי שעוד נראה. אבל שנים רבות אחר־כך חילצה אותנו תעודת הנישואים ממצב ביש. היה זה אחרי שעזבנו את המפלגה ונשארנו בלי שום תעודת־זיהוי. אז קיבלנו זהות וחזרנו להיות ליגליים הודות להעתק מתעודה זו.

מחופה לבית־סוהר

פשטתי את החליפה ההדורה, לבשתי את חולצתי ואת מכנסי הקצרות, וישר מן החופה נסענו לחדרנו, מטה המפלגה בירושלים. זמן־מה התהלכתי חפשי בחוצות העיר, בלי לחשוש אם עוקבים אחרי או לא, שהרי נעשיתי איש ליגלי, כלומר ידוע למש־טרה, בלשון המפלגה, קומוניסט ששוב אין לו סיבה להסתתר מפניה. במוצאי יום לוחט אחד של חודש יוני ניגש אלי סמל־המשטרה קארליק וביקשני להילוות אליו לתחנת־המשטרה לצורך סידור רשמי כלשהו. בטוח הייתי במצבי המשפטי בתוקף סירובם של בתי־המשפט לצוות על גירושי, בערך תעודת־הרישום שלי כאזרח עותר־מאני, כבעל לאשה חוקית בארץ, ובהצלחת הפעולה הציבורית של המפלגה, כפי שדימינו. לא עלה על דעתי שזהו מאסר לשם גירוש. רק בתחנת־המשטרה בעיר העתיקה ליד שערי־יפו התעוררה בי מחשבה זו, אחרי שראיתי את הסמל התורן רושם את שמי ומקבל אותי מידי קארליק. זה האחרון הסתלק ואני נשארתי "לחכות עד שיבוא הקצין", כפי שאמרו לי. בינתיים החשיך היום ואני הובלתי ל"קישלה" שבעיר העתיקה. הקצין לא בא גם למחרת היום, ובמשרד ה"קישלה" הוגד לי כי הוצאה נגדי פקודת־מעצר עד אשר אוכיח כי באתי לארץ באופן ליגלי. שוב הובאתי לפני המפקח־הכללי של המשטרה, המייג'ור ברודהרסט, שבלי להביט בי הזר והציג לי את השאלה מתי ואיך הגעתי ארצה. ושוב הובאתי לסי.איי.די. שבמגרש־הרוסים, והפעם הציג לפני קצין אנגלי אותן שאלות. אני חזרתי וטענתי שבאתי לארץ ב־1913 באניה רוסית. הפעם הוספתי להצהרותי הקודמות והדגשתי שאני נשוי. הצהרותי אף לא נרשמו; החוקרים דרשו הוכחות כתובות שאמנם גרתי בארץ כל שנות מלחמת־העולם ולא רצו לקבל שום עדות אחרת. מן ה"קישלה" הובאתי לבית־הסוהר. כעבור

כמה ימים נקראתי אל סגן מנהל בית-הסוהר, היהודי פינקוס, שהודיעני כי פקודת-המעצר נגדי הוחלפה בפקודת-גירוש ועלי להישאר במעצר עד הוצאתו-לפועל. היה זה בעצם שביתת-הרעב בת תשעה הימים שבה השתתפתי בכלא ירושלים, ולדרישות השובתים נוספה גם מחאה נגד גירושי ונגד הגירושים בכלל. לא הספקתי לשוב לאיתני אחרי השביתה כשבאחד מימי יוני המוקדמים ישבתי על ספסל אחורי ברכבת מירושלים ליפו, אסור באזיקים תחת משמר שני שוטרים צמודים אלי. חברי גילאון שנזדמן לרכבת באקראי החוויר וכמעט התעלף בראותו אותי במצב זה. הוא רגז וצעק, רצה להתקרב אלי, אך השוטרים מנעו זאת ממנו. גם הם צעקו. רק אני ישבתי וחייכתי. וכי מה נותר לי לעשות?

ב כ ל א י פ ו

כך טעמתי גם את טעמו המר של כלא יפו. בבית-הסוהר בירושלים היתה המשמעת חמורה יותר ומדכא היה מראהו של השאוויש⁸ שהשוט בידו, שהיה ממלא את כל החלל בצעקותיו וגערותיו. אך שם ישבנו אנו, ה"פוליטיים", בחדר מיוחד ומרווח (אם גם לא כל האסירים הקומוניסטיים. רבים מהם התגלגלו יחד עם פושעים פליליים), שכבנו על מיטות ללא מזרנים אך נקיות. הנקיון בכל בית הכלא, לרבות ה"פוסחה"⁹, היה מופתי, וריח חמריה-חיטוי היה ממלא את כל הבנין. ביפו היתה המשמעת רפופה מאד, אך שם התגלגלנו על ריצפת-אבן מכוסה מחצלות-קש מזוהמות ובלות, כשלו-שים איש בחדר אחד, רובם פושעים וגנבים, שאחדים מהם השתעשעו בשיגור יריקות אל התקרה והקירות, יריקות שהיו ניתכות ברובן בתוך החדר על המחצלות ועל שוכביהן. בכניסה עמדה ה"פרשה"¹⁰ בה עשו האנשים את צרכיהם בשעות היום והלילה. ריח הצחנה מילא את החדר על אף ריח הים הקרוב, שהיה חודר בעד סורגי הברזל והשמשות השבורות. אמנם, הטיולים בחצר בית-הכלא ביפו היו ארוכים יותר מאשר בירושלים, אך שעה קלה בתוך הבית די היה בה לדכא את האדם. למזלי, לא זמן רב ישבתי שם. ביקוריה התכופים של אניוטה הנעימו את הישיבה בגיהנום זה אך גם הכבידוה, מחמת ההמתנות הארוכות ומועקת הפרידה הקרובה. מחלון חדרי מאחרי הסורג רואה הייתי את אניוטה עומדת בכניסה למשרדו של מנהל בית-הסוהר, מחכה לרשיון-ביקור. הייתי מצפה לה בקוצר-רוח. אז לא הרגשתי בצחנה שבחדר.

עם זאת כמעט שמחתי כשביום אחד שטוף-שמש של חודש יוני הוצאתי מאותו חדר מסריח והובלתי לנמל יפו. הדבר נשמר בסוד, שכן השלטונות היה להם יסוד לחשוש להפגנות: לפי הוראות המפלגה הוטל על המגורשים ועל החברים בחופש להפוך כל מעשה גירוש להפגנת-מחאה. גם אם מועד הגירוש לא היה ידוע בחוץ—והיו הרבה מקרים כאלה—היו המגורשים מתאמצים להסב אליהם את תשומת-לבם של העוברים-ושבים בצעקות ובהכרזות. בראשית עבודתי במפלגה הזדמן לי פעם להיות נוכח בחזיון כזה, שעשה עלי רושם רב. במגרש-הרוסים בירושלים, בהשכמת הבוקר, ראיתי צעירה אחת עדינה ויפה, כיום אחת הגבירות של החברה הנוצצת בתל-אביב,

צווחת בקול־קולות ומתגוננת נגד שני שוטרים, שממש סחבוה לתוך מכונית. הצווחות הוסיפו לבקוע מתוך המכונית, שהסתלקה במהירות רבה, וזמן רב הידהדו באזני.

במקרה שלי הוליכתנו המשטרה שולל. יומיים לפני גירושי ראיתי את אניוטה באה ועמה חבילה גדולה מכפי הרגיל. שלא כרגיל, הכניסו אותנו הפעם לחדרו של ראש־הסוהרים, שם ישבנו ושוחחנו שעה הרבה יותר ארוכה מן הרגיל, בנוכחות שוטר שהתאמץ לא להעיק עלינו בכך. הוא הסתובב בפנינות המרוחקות של החדר, ונדמה היה שלולא חזקה עליו הפקודה היה מסתלק מכאן. גם אנו לא הבחנו בנוכחותו. אניוטה מסרה לי שעומדים לשלח אותי באניה סובייטית העוגנת בנמל יפו. היא גם מסרה לי ש"העזרה האדומה" מילאה את ידי להיות נציגה במליאת הוועד־הפועל של מופ"ר¹¹ במוסקבה ושהמפלגה החליטה שעלי לחזור ארצה בהקדם. פרידתנו עמדה אפוא בסימן הפגישה הקרובה, והגירוש לא נראה לנו אלא כשליחות מטעם המפלגה.

בדרך למוסקבה

מעודדים, עליזים כמעט, נפרדנו. אותה לילה לא חשתי במחנק שבחדר בית־הכלא, אך להירדם לא יכולתי. דעתי לא היתה נתונה לנחירות, לגניחות, ולכל שאר הצלילים שמילאו את חלל החדר; שכבתי וחלמתי בהקיץ. בקוצר־רוח חיכיתי לאור היום, יום גירושי.

לא גורשתי למחרת, ואף לא למחרתיים. לאניוטה הוגד שאני נמצא כבר על סיפון האניה, אך למעשה הובאתי לשם השכם בבוקר היום השלישי לאחר גירושי המדומה, ברגע האחרון ממש לפני הפלגת האניה. מילאתי אחר הוראות המפלגה, מחיתי וצעקתי בדרך לנמל וכאשר סתבו אותי לאניה. גם רב־החובל של האניה מיחה ועיכב את הפלגתה עד שבא סוכן ה"סובטורגפלוט". הלה, מר הוז, אחיו של דוב הוז המנוח, מחה גם הוא, ועל סמך הכרזתי טען שאינני אזרח סובייטי ואין לשלטון־המנדט רשות להעלותני על סיפון אניה של מדינה המקיימת קשרי־מסחר תקינים עם ארץ־ישראל, שלא בהסכמתה של אותה מדינה. אך כל זה היה לשווא. שוטר בלבוש אזרחי ליוה אותי על האניה עד יציאתה משטח הנמל, ואחר הסתלק ממנה בסירת־מנוע שנעה אחרינו ועזבני לנפשי.

זמן־מה הוספתי לשבת זועף על הסיפון, עודי נרגש מצעקותי ומדוכא למראה חופי הארץ הנעלמים והולכים. נאלם גם הרעש של נמל יפו והשקט ברחבי הים הרגיע את עצבי. קמתי להתהלך לאורך הסיפון ולרחבו, עד שהחל הרעב להציק לי. השמש כבר עמדה גבוה מעל ראשינו וריחות המטבח גירו את תאבוני. נעניתי להזמנה של אחד מאנשי־הצוות והלכתי לאכול אתם. אחרי החדשיים של ישיבה בבית־הסוהר, נהניתי מאד מן האוכל הפשוט אך הטעים, אוכל רוסי שאליו הסכנתי מילדותי, ורוחי שבה אלי. אחרי האוכל נגש אלי מזכיר תא־המפלגה על האניה ואמר לי שהוא קיבל ידיעות עלי אך מכיון שבאניה נמצאים גם נוסעים זרים מוטב שלא אתידד עם הצוות.

מסיבה זו גם לא אוכל ליהנות מתא טוב יותר וגם לא מזכותי לאכול על שולחנו של רב־החובל. על כל זה ביקש את סליחתי בשמו ובשם רב־החובל והקומיסר של האניה.

נשארתי לבדי עם מחשבותי. מהנסיעה לא נשאר בזכרוני אלא לילה אחד מלא אימים בים השחור הזועף. האניה, הקטנה למדי, עלתה וירדה, נעה והתנועה לכל עבר כשגלים עזים מכים בה בחזקה, מתיזים מים לגובה רב ומציפים את הסיפון. בין הנוסעים היתה אשה צעירה אחת מסרביה שנסעה יחד עם ילדה לברית־המועצות אל בעלה, מהנדס מומחה כלשהו, לפי דבריה. נפחדת היתה עד עמקי נפשה, ולא חדלה מהתפלל אל אלוהיה בסערת־נפש שהוסיפה נועם לקולה המלבב וחוץ ליפיה הרב. היא נראתה בעיני כמאדונה חיה. שכחתי את הים הסוער.

בנמל אודיסה חיכו לי חברים מן הארץ שגורשו לפני, בתוכם פניץ, מי־שהיה מזכיר ועד "העזרה האדומה" בחיפה. בא־כוח "מופ"ר" באודיסה קיבל את פני והביא אותי אל בית הפליטים הפוליטיים בעיר, הקצה לי מיטה בחדר־שינה משותף ורשם את שמי בין הפנסיונרים של הבית.

לא הספקתי להתוודע אליהם והנה אותו איש, בא־כוח "מופ"ר", בא אלי בבהלה ומראה לי מברק מן הוועד־הפועל העולמי של "מופ"ר" במוסקבה הקורא לי לבוא בדחיפות אל עיר־הבירה. רציתי קודם לבקר באותם מקומות באודיסה ובסביבתה שבהם ביליתי בימי שרותי בצבא האדום, אך לא ניתן לי הדבר. אנשי "מופ"ר" האודיסאי עמדו על המלה Немедленно (בלי שהות) שבמברק. לא עברה שעה מאז הגעתי לאודיסה ואני ישבתי בתא מחלקה א' של הרכבת בדרך למוסקבה.
(עוד יבוא)

הערות

- 1 ראה "קשת" יח, ב, כב, כד, כז.
- 2 ראה "קשת" כ.
- 3 ראה "קשת" כט, יוסף ברזילי: ירושלים, אב תרפ"ט.
- 4 ראה "קשת" כ.
- 5 ראה "קשת" כ.
- 6 ראה "קשת" כב.
- 7 ראה "קשת" כ.
- 8 "שאוּיש" — סוהר ראשי.
- 9 "פוסחה" — בית־שימוש.
- 10 "פרשה" — חבית לעשיית צרכים.
- 11 מופ"ר — "מז'דונארודנאיה פּוּמוּשֶׁץ' ריבולוציונראס" (עזרה בינלאומית למהפכנים).

יעקב בסור: שיר

סליחה.

הלילה אני מאחר למשטה,
קשה להאמין אולי, אבל אני
נושא בי את זר הפרחים,
כל אפרוחי מחר
שניבו סיבים על ראשי
עטרות יין מריר.

אני מכיר את המקום שהוא,
מעבר סמטת החשך —
(הזוית הסתומה הזאת).

שם אשת המודות
אכולת עינים,

שדיה

כפות-קבר,

עגולים.

צמותיה

צומחות למעלה

גבעולים-גבעולים...

בפקעת שרשיה תעמיד לפני את כוסי
(ואמי חיה עדין).

כרסי עוד גומעת את התמיסה שמסביב
את האויר המר והדחוס;

ואני עולה מן הרגבים האלה

בשמיר ושית

פוצע כל איש

המושט יד לגעת בי.

יש צרך הלילה להטביע כל זאת!

—לקום על רגלים קורצות

(כעינים מעיפות)

לקנח את אופני המשקפים

ובאפן חגיגי ביותר

לומר ההמנונים

ולהכריז

על קץ המחנה.

ע. ג. חורון: עולם בהשקפה עברית

הדברים הטרומיים: תולדות אדם באזור הים התיכון

תולדות־הטרם תסופמנה כאן בעיקר על־פי הממצא הפאליאוגיאוגרפי־האנתרופולוגי־ הארכיאולוגי, המעיד על תנאי סביבה, גזעי אדם, תוצרת חמרית, וגם על יצירות־ אמנות. מטבע הדברים, זהו תיעוד לקוי ואילם, המשחזר רק את השלד המת של דברי הימים הרחוקים. אמנם, בלי שיחזור כזה אין לקוות שיקרם עור על העצמות היבשות, באמצעי הבנה־ועדות אחרים, המדברים בשפה חיונית ומובנת יותר: שפת אדם לשמותיו ותרבויותיו.

על כן מוקדש מאמרנו השני לתיאור "שלד" בלבד. את שמו־הר להסיקו מתוך בדיקה אתנולוגית־בלשנית משווה, ומתוך נתוני אגדות קדומות, אותו נביא ביתר־הרחבה במאמרים הבאים.

היקף הזמן שאנו דנים בו כאן כולל את תור־האבן כמעט כולו—עד לראשית הניאוליתיקון—והוא מתאים בערך ל"תקופה הטרומית" שלפני "זריחת העולם הקדמון", כפי המוגדר במאמרנו ב"קשת" כט, ע' 109*. אולם בשעת הצורך נחרוג מהגדרה זו, עד לזמנים מאוחרים קצת יותר, דרך־כלל עד 8000—6000. (כל התאריכים בסקירה זאת הם מלפני הספירה, אלא אם כן צוין אחרת; והם מעוגלים למאות־ אלפים, רבבות, ואלפי שנה).

1. הזירה הטבעית של תולדותינו

נתחיל אף כאן באדמה, זירת אדם ובמתו. ארצנו היא, כידוע, ארץ התווך שבעולם הישן, על־אם־דרכי אסיה, אפריקה ואירופה, בצומת כל אַרְחוֹת יאֹר־ ונהריים, מדבר־וערבה, ים־סוף וים־מבוא־שמש, עד לאוקינוס החיצוני. איתור כזה מכתוב עתידות: זוהי ארץ רבת־השפעות, הקולטת יסודות מן החוץ ומזרימתם חוצה, בגלי תרבות חוזרים־והולכים, ובתקופות השונות ביותר.

אבל הריהי גם ארץ־הקדם, מקדם לים הגדול, בקצה אותו האיזור אליו היא משתייכת מטבעה. זהו האיזור התיכון (לאורך הים התיכון, ובפרט לדרומו ולמזרחו), בין תחומי "שמאל"—אנאטוליה, אירופה, לבין תחומי "ימין"—חצי־האי תימן, אפריקה הפנימית. מהשקפה גיאוגרפית זהו חלק גדול מן הרצועה תת־

* במאמר הקודם הזה נפלה שגיאת־דפוס שיש לתקנה. בע' 100, סעיף שני, במקום השורה 5 המשובשת, יש לקרוא: "אלא גם הביאו לחקר השפה העברית אף היא, במסגרת התנ"ך. כעבור זמן קצר..." כמו כן, ע' 120, הערה 20, שורה שניה, נא לקרוא: "אם היא רציני..."

הטרופית של חצי-הכדור הצפוני, על כל התוצאות האקלימיות הנובעות מכך. ומהשקפה אתנוגרפית זהו המרחב בו התפתחה משפחת לשונות חס־ושם, אשר השפה העברית היא אחת מבנותיה.

כדי להבין את אופי ארצנו ואומתנו, עלינו להתבונן אפוא באיזור התיכון בכללותו.

המסגרת האזורית פשוטה למדי, חרף ממדיה העצומים: מדבר־רים, הנמשכים כמעט ברציפות לפי קווי־רוחב, במקביל למערכת הקמטים ה"אלפית" (ז. א. ההרים המשתרעים מאסיה הפנימית לכיוון האלפים, ועד רכסי אטלס). אמנם, המרחב שבר שבר מיוחד־במינו, לפי קוראורדן, הוא הקרע הענקי המתחיל בדרום־מזרח אפריקה, והמפריד בינה לבין אסיה בשקע העמוק של ים־סוף, שמסתיים בשקעים המאפיינים את ארצנו: מפרץ־אילת, הערבה, ים־המלח, בקעת־הירדן, בקעת־הלבנון, והלאה, עד לרגלי הר־אמנה (בגבולות תורכיה הנוכחית).

ארצנו ניצבת בהצטלבות שני הקווים הראשיים: מרחב ים־מדבר ושבר הפקעות. השתלבות הקווים הללו מגדירה את הארץ כיחידה גיאומורפולוגית, ואף גורמת את חלוקתה הפנימית הבולטת לחמישה חלקים. הם מתפשטים צפונה ונגבה בהקבלה, וסמוכים זה לזה מים קדמה; א) חופי הים עצמו (הנמוכים ב"כנען" הדרומית, הגבוהים יותר החל מראש הכרמל); ב) ה"הר", כלומר, הרי העבר המערבי, למן חצי־אי פארן * עד להרי לבנון ואמנה; ג) בקעות־הקרע המתוארות למעלה; ד) רמות הרריות בעבר המזרחי, מהרי מדין עד מול־הלבנון ויתר "הררי־קדם"; ה) המדבר המזרחי, לנאותיו ושממותיו, על־פני רוב "ארץ־הקדם"; ובקצה שלצפון־מזרח עובר "הנהר הגדול נהר־פרת", בתסופתו אל מפרץ־פרס.

חמשת חלקי ארצנו אינם שווי־מידה. המדבר עולה בממדיו על כל יתר החלקים; עם זאת הרי חשיבות כל חלק וחלק, בזמן היסטורי ואף טרום־היסטורי, אינה מותנית בשטחו אלא במצבו הגיאוגרפי—ובפרט במעמדו לגבי גורמים הפועלים באיזור התיכון כולו.

אזורנו הוא מרחב של צחיחות ומליחות ומחסור מים מתוקים: חיים תחת שמש בין ים ובין מדבר. קרני חמה להפרחת כל־חי שופעות למכביר, אבל בעיית המים—היעדרם, או לעתים עדפם ההרסני—שלטת על הכל, עוד מימים שלישוניים, לפני מיליוני שנה, בטרם היות אבות־אבותיו של האדם הקדמון.

את ארצות האיזור יש למיין קודם־כל לפי מוצא מימיהן (ר' ציור 1). שלושה הם הסוגים היסודיים במובן זה: א) מחוזות הנזונים, בחשבון אחרון, ממים הבאים מן האוקינוס האטלנטי הצפוני, באמצעות משקעים (סופות־חורף) המפרנסים גם מי־תהום (תת־קרקעיים) גם נחלים ונהרות; ב) תחומים המקבלים מים מגשמי־קיץ, בגלל המונסונים הנושבים מהאוקינוס הדרומי (בעיקר האטלנטי הדרומי, ואף האוקינוס ההודי); ג) שטחים נרחבים בהם כמות המשקעים היא זעירה או אפסית.

* שהנוצרים בחרו לראות בו את "סיני".

ציור 1. א. מים ממוצא צפון-אטלנטי; ב. מים ממוצא דרומי

לסוג א' (תזונת-מים צפון-אטלנטית) שייכים שני מחוזות ראשיים באיזור: 1) צפון-מערב אפריקה, ז. א. ארצות האטלס, וגילי מדבר-צחרה * צפון-המערביים (באגן נחלי האטלס הנשפכים לדרום); וכמו כן החוף המזרחי האטלנטי, וגם רצועה צרה למדי בלוב הימתיכונית, עד לדלתה המצרית; 2) קדמת-אסיה בכללותה—ולא רק ארץ-הקדם בלבד, אלא אף ארץ-הנהריים התחתית (מי הפרת, החידקל ויובליו, הנזונים ממטרות ארמניה וכורדיסתן, שמקורם, כמו גשמינו-אנו, מן האגן הימתיכוני, ובעצם מן האגן צפון-האטלנטי). ובכן, קדמת-אסיה וצפון-אפריקה משתייכות יחד עם אירופה המערבית לתחום מטאורולוגי אחד, שהוא מערבי ביחס לעולם הישן.

כנגד זה, סוג ב' כולל ארצות אשר מימיהן באים מדרום; 1) רמות הצחרה המרכזית (משקע-קיץ בהרי אהגר ותיבסתי); 2) בקעת היאור, שמימיו זורמים מאפריקה תת-המשוונית (סוב-אקוואטורית), ובעיקר מרמת אֶתיופיה הנישאָה; 3) הרי תימן, חצרמות ועומאן, בחופי האוקינוס ההודי ומפרצו ים-סוף; ועוד. אולם מירב השטח באזורנו שייך לסוג ג', של צחיחות כמעט מוחלטת: 1) הצחרה המערבית ברובה, אשר בלבה תנזרופת ("ציית הצמא"); 2) מדבר לוב הנרחב, שבין פִּזְאן והיאור; 3) ערב, כלומר, רוב השטחים הפנימיים בחצי-האי, וכו'.

ויש דרגות-מעבר בין כל אלה, ופלכים הנזונים ממקורות מעורבים—מן האוקינוס הצפוני והדרומי כאחד.

* המלה היא שמית עתיקה: "צא-רו" (בהיעלם ח) באפדית, "צחררת" בלשון אוגרית, וכן בניב מקראי, כגון ב"צמד-צחר"—הכל באותה משמעות של "מדבר רב, ישימון". לכן אין לכתוב בכתב ערבי דווקא, "צחרא", או גרוע מזה, בתעתיק צרפתי, "סהרה". במאמרינו אלה מתאמצים אנו לשחזר את הדברים כמקורם, ככל האפשר. למשל, נכתוב "תוניסיה" ולא "טוניסיה", כי תונים הוא שם לובי-ברברי עתיק, בקידומת "ת", ומשמעותו "מקום-אנוש", כאילו היה "תאנש" במבטאנו.

תנאי הטבע, לא כל שכן תנאי הטכניקה המלאכותיים, אינם נשארים קבועים אלא הם משתנים במרוצת הזמן. תמורות אקלימיות, למשל, השפיעו השפעה מכרעת על מהלך הדברים בפרה־היסטוריה, כפי שנלמד להבא. לכן עלינו לשקול היטב את צירופי היסודות המתפתחים, כי משקלם אינו זהה בכל מקום ותקופה. היסודות הגיאוגרפיים עצמם—כגון הר ומדבר, ים ונהר—לא יצטרפו להרכבים ממין אחד בלבד. לפיכך יש להבדיל בין מחוזות שונים במהותם: ארצות רמת־מדבר (במרכז הצפון־מזרחי), ארצות הרי־חוף־הים (לאורך האטלס ובקדמת־אסיה), ארצות נהר (מצרים, נהריים), ועוד.

בימים של אקלים רטוב יותר הצטיין בטיבו "המדבר" דווקא, המכלכל קיבוצי ציידים בערבות דשא־ועצים מלאות חיות־בר. חשיבותן של ארצות־הרים לעמקיהן ולנחליהן¹ בולטת מראשית גידול הדגן וביית צאן־ובקר. הים לא מילא תפקיד של קשר ביניבשתי כל עוד לא התקדמה הספנות. רק באלף ה־IV החלו הנהרות הראשיים לשמש ציר לכלכלה מפותחת, ובאלף ה־III קמו על גדותיהם הממלכות המרוכזות של פרעה ואכד. וככל שעלה משקלו של הים התיכון, על ערי מסחר ואייו וצייו, כן ירד המדבר המשחין, הנטול ארחות ומרעה—עד שנמצאו דרכים להתגבר על הישימון (בשיירות חמורים, ואחר־כך בסוס־ורכב, ולבסוף ב"ספינת־המדבר", הגמל).

גם מהותה של ארצנו השתנתה עם התמורות הללו. לא תמיד שכנה "על מבואות ים", בלב המסחר הבינלאומי, כי רק בשלב מאוחר בפרה־היסטוריה נפתחו שעריה אלה. אף לא היו "אבותינו" נוודי־מדבר רוכבי־גמל (למרות מספר אנאכרוניזמים מסוג זה בספר בראשית); כי עדיין לא בוית הגמל, ועליו לא רכבו לפני תקופת־הברונזה המאוחרת (לכל המוקדם).

אולם יש סגולות של קיים לארץ־הקדם, שצינו אותה בכל עת. היא ים־ומדבר כאחד: צחית־מלח, כאיזור הגיאוגרפי הכללי, אבל צחיחה שעוצרת את רוח הים וגשמי — ברכסי־הקרע הנפגשים בזווית ישרה עם ציר־האורך של הים התיכון בקצה־מזרחו. מכאן נובע היחס המיוחד של ארצנו, כעבריים, אל יתר עברי הים הגדול: יחס של דמיון טבעי, ההופך להיות התיחסות תרבותית עוד לפני גמר טרום־ההיסטוריה. מצד אחר, חיונית לא־פחות היתה קירבתה של הארץ לאסיה המערבית, ובעיקר לאגן הנהריים. בזה תפקידו הנכבד של נהר־פרת, שהוא קרקשר יותר מקו מגביל. כי "נהר" (בה־א־הידיעה) הוסיף יסוד שלישי לתמונת הארץ הימית־המדברית, שהיא גם ארץ־הפרת, "עבר־נהר".

ים ומדבר ונהר—בטפור־עולם: ככה אפשר לתאר בקצרה את הארץ, ארץ־עבר, מחוז ים־וקדם.

2. סדר הזמנים ומיני האדם בעידן הרביעון

הרביעון הוא העידן הגיאולוגי בו נוצר המין האנושי, תוך כדי תמורות־טבע אדירות ומאבק־רוח עזים. האדם, אם להשקיף עליו בשלמותו, הריהו יצור גיאולוגי מצד

אחד והיסטורית-תרבותי מצד שני. רוב השגיאות בהערכה כרונולוגית (הן בחסר הן באומדנית) נבעו דווקא מהדגשה חד-צדדית, המתעלמת מהעובדה שאדם הוא עפר מן האדמה, אבל עפר "שרוח-אלוהים מפעמתו".

אלה המדגישים את ה"רוח" בלבד נטו לקצר את התולדות, להתאימן לקנה-מידתה של אלהות מיוחדת ודת צרה. לפיכך קיצרה כבר המסורה היהודית את התיארוך האגדי, ששרידיו נשתמרו בכל-זאת במקרא באורך-ימיהם של "אבות" לפני המבול, וגם אחריו.² גם אין למצוא חוש לפרה-היסטוריה אצל יורשי היהדות ותלמידיה, בפרט לא אצל רוב המוסלמים והפרוטסטנטים. הם ראו אפילו את בריאת-עולם כמאורע שמלפני אלפי-שנים בלבד. כך גרס עוד ניוטון, אבי מיכניקת-השמיים. אפלטון היווני, וחוקרי-מזלות, ה"פשדים", התקרבו למציאות יותר, לפחות במישור הפרה-היסטוריה האנושית: הם חשבו עליה במסגרת של עשרות-אלפי שנים; ובריאת העולם הגשמי-האלהי נראתה בעיניהם כענין של מאות-אלפי שנה.

עם עליית ההשקפות ה"מודרניות" הדגישו את החומר, המציאו תורת "חמרנות היסטורית", והגזימו בכיוון ההפוך. במאה ה-20 שלנו, ועד לשנים האחרונות, נהגו רוב הפרה-היסטוריונים (לא תמיד הנבונים שבהם) לדלג על חללי-זמן כמו בהתחרות עם הגיאולוגיה.³ בהפרזות אלו שמו ללעג אותן תופעות תרבותיות שאותן היו מגלים. ותרבות הריהי דבר רוחני, חינוך מדור לדור, ומתוך כך תהליכייה מהירים לפי קנה-המידה הגיאולוגי. אין כאן "אבולוציה" אטית המוכתבת מראש, ולא "דטרמיניזם" חיצוני בלבד, הכרח בליימנע של גזע, כלכלה, סביבה.

רק עתה החלו לגשת לתיארוך המתקבל-על-הדעת לכאורה, והוא מצדיק, בסיכומו של דבר, את תומכי הכרונולוגיה ה"קצרה" יותר. (מדובר כאן על תאריכים "מוחלטים", לא על המיקום היחסי של תרבות ותרבות בתוך המסגרת הכרונולוגית המוחלטת). בין השיטות האובייקטיביות שאיפשרו הישג זה די להזכיר את שיטת איזוטופ-הפחמן (C_{14}), הכשרה למדי הפרה-היסטוריה "המאוחרת", שהיא-היא המעניינת אותנו פה.

בכל-זאת נקדים מלים-מספר על הרביעון בכללותו, ועל חלוקתו לפי המימצא הגיאולוגי והאנתרופולוגי. כמעט כל הרביעון (פרט לעשרת-אלפי השנה שבסופו) שייך לפליסטוקין, היא התקופה אשר בה היו כבר רוב מיני-החי דומים למינים הנוכחיים. הדבר האפייני לפליסטוקין הוא מחזורי ההתקררות, בהיקף עולמי. נהוג למנות ארבעה "מיקרחים" ראשיים, ושלוש תקופות חמימות המפרידות ביניהם. אולם חלו כנראה גם קרחונים קודמים לאלה, בזמן המעבר מפליאוקין (שלישון סופי) לפליסטוקין. יתר על כן, כל מיקרח ראשי הוא תופעה מורכבת, הכוללת "שלבים קרחיים" ממש ו"שלבים בין-קרחיים" מתונים הרבה יותר. סך התמורות האקלימיות הללו מגיע למספר עשרות במשך הרביעון, והתאמת השלבים מיבשה ליבשה מעוררת בעיות.

הרביעון, וכן הפליסטוקין, החל לפני כ-300,000 שנה או חצי-מיליון, או אפילו מיליון שנים: הדבר שנוי במחלוקת, מילולית מעיקרה—התלויה בתיאור סיומו

של העידן הקודם, השלישון (כלומר בתיאור המעבר מתקופתו האחרונה, היא הפלי-אוקין). על-כל-פנים, המיקרח ה"ראשון" בסידרה המוסכמת חל לערך ב-300,000 והוא שייך עוד למחלקה הראשונה, או התחתית, של הפליסטוקין, המסתיימת כבר ב-250,000 לערך.⁴

בראשית הפליסטוקין התחיל הזה אין אנושות ממש.⁵ מצויות דרגות-ביניים, בין קוף אנתרופואידי לחצי-אנוש. ה"על-קוף", או "תת-האדם" שהוא (החל מטיפוס ה-Australopithecus), עומד כבר זקוף; גופו כגופנו; אך בגולגלתו ובפניו דומה הוא לשימפנזה. ספק גם אם ייצר כלים כלשהם בשיטתיות. ובכל זאת עומדים אנו כאן ממש על מפתן ההתפתחות לקראת האדם הקדמון, ועריסתו הקדומה ביותר היתה באפריקה דרום-המזרחית, אולי גם בשולי אסיה הדרומיים. הפליסטוקין התיכון מתחיל במיקרח ה"שני" (כ-250,000—200), נמשך בתקופה הבין-קרחית השניה—הארוכה ביותר, ומסתיים במיקרח ה"שלישי",* הקרוי "ריס". קרחוניו, לשלביהם, החלו לפני 100,000 ותמו בסמוך ל-80,000. לכן הפליסטוקין התיכון כולל בקירוב את פרק-הזמן 80—250,000.

מראשית התקופה מצויים טיפוסי חצי-אנוש הנפוצים ברחבי העולם הישן (מ-Sinanthropus בסין הצפונית עד Atlanthropus באטלס). הם ייצרו כלים, וגם היו מתקדמים מבחינה גופנית לקראת מיני האדם הקדמון. באמריקה עדיין אין זכר לאנושות כלשהי. מעניין שהבריות הללו—ספק אדם ספק לא—פיתחו "תרבויות" (הידועות לנו כמעט רק לפי התיעוד העלוב של כלי-צור וכו'), ובכללן אף כאלו השונות כבר בתכלית לפי אזורים גיאוגרפיים. זרם התרבות המאפיין את כל מערב של העולם הישן הוא זה המצטיין ב"אבני-יד" ** המכוונות לשמש פטיש, גרון, כלי-דקירה, ועוד. המוצא הראשון לתוצרת "מתקדמת" זו הוא, שוב, אפריקה דרום-המזרחית; ותרבות אבני-היד נפוצה על-פני רוב היבשה האפריקאית, אירופה האטלנטית-הימיתכוננית, דרום-מערב אסיה עד להודו; אך לאירופה ואסיה הפנימיות, ולמזרח הרחוק, לא חדרה מעולם.⁶

לקראת סוף התקופה יש סימני קידמה אנתרופולוגית ניכרת, וגם טיבם ויפיים של הכלים משתפרים והולכים. יש סוברים כי עוד לפני מיקרח-ריס (כלומר זמן רב לפני שנת 100,000) נולד אדם קדמון הדומה, בעיקרו של דבר, לנו—ואפילו אדם שכבר דיבר.

הפליסטוקין העליון (לאחר 80,000) הוא, לכל הדעות, תקופת האדם הקדמון במלוא מובן המושג: Homo sapiens. (יש המעדיפים לקרוא לו Homo faber, היות וכשרונו ליצר כלים בולט יותר מנטייתו לתבונה כ"אדם נבון"). גם Homo Neanderthalensis שייך לסוג זה, הוא ודומיו—במוחו רב-הנפת, למרות קווי פניו וגופו ה"סוטים". ואין ספק כי שני המינים (או נכון יותר: תת-המינים) של Homo השפיעו מבחינה תרבותית זה על זה, אף התחננו ונטמעו במידה ניכרת זה

* Riss, ע"פ כינוי הקרחון המתאים באלפים.
** Coup-de-poing, hand-axe.

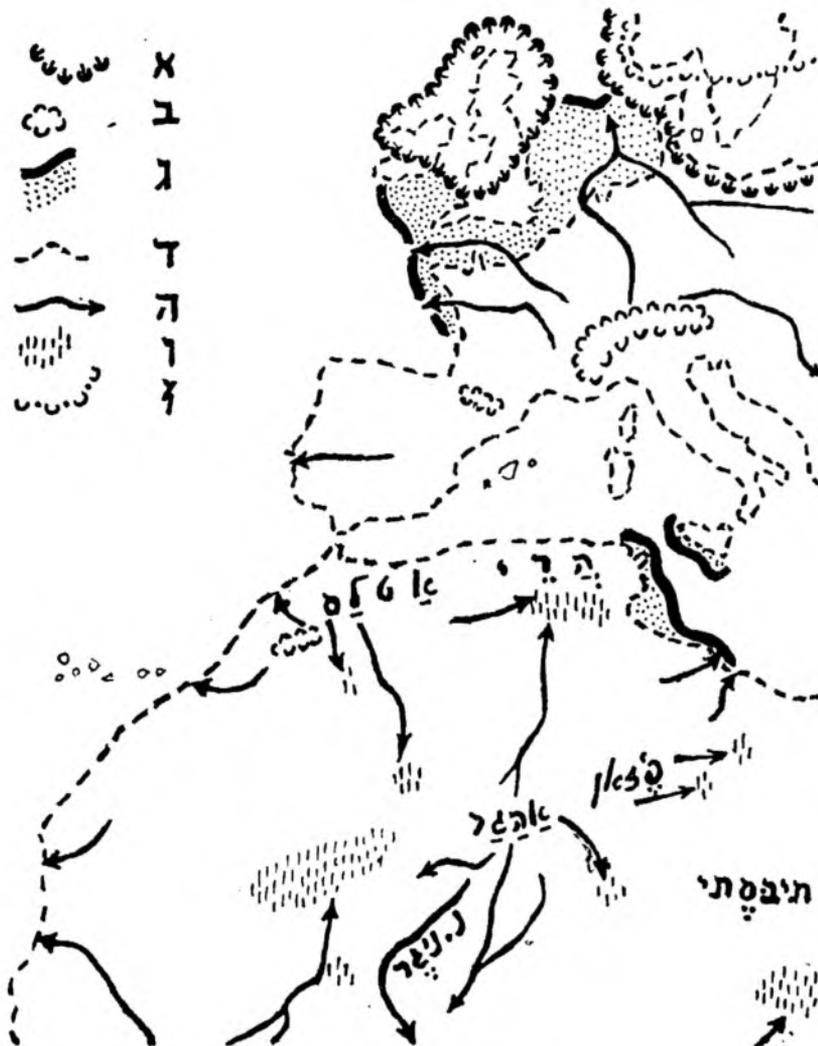
בזה—כידוע בפרט מעדות "אנשי-הכרמל" המעורבים, מתאריך 45,000—40,000. כבר אז—וכדאי להדגיש זאת כאן—שימשה ארצנו מיפגש לגזעים השונים ביותר. האדם הניאנדרתלי ידע, בלי ספק, לדבר: ⁷ הוא קבר את מתיו, וגם היה בונה "מקדשים" לפולחן-הרוחות (או "טוטמים" בדמות חיות-בר, שביניהם מצוי דוב-המערות באירופה המרכזית). שהרי מושגים רוחניים—פולחן, קבורה—לא יופיעו בלי כושר של הבעה לשונית.

האדם הקדמון הזה, אם "נבון" ממש ואם ניאנדרתלואידי*—ושניהם מעניינים אותנו כאבות ראשונים לכל בני-עבר ובני-שם ויתר "משפחות האדמה"—לא היתה לו כל עריסה ייחודית. אדם כמוהו, ז. א. מפותח למדי, היה נולד, או לפחות מתיחד, בכל היבשות (פרט לאוסטרליה); ואף לאמריקה החל להגר עוד לפני שנת 30,000. אשר ל"אדם הנבון" בכבודו ובעצמו, אין לקבוע את מוצאו מאסיה (הקדמית או הפנימית) בנפרד; כי מראשית הפליסטוקין העליון נפוץ הוא על-פני שטחים נרחבים מאלה. אולם צורתו הקדומה ביותר שזוהתה עד כה בוודאות נמצאת באקלים הממוזג של צרפת מימי התקופה הבין-קרחת האחרונה, קרוב לשנת 70,000 (האדם מ-Fontéchevade); כלומר, רבבות-שנה בטרם יופיע ה"ממזר" הצי-הניאנדרתלי בכרמל שלנו.

עלינו לעיין ביתר תשומת-לב במחלקות הפליסטוקין העליון והולוקין, הואיל והן התקופות הנוגעות במישרים בנושא שלנו. הפליסטוקין העליון נמשך כשבעים-אלף שנה בסך-הכל, ויש לחלקו לפי קורותיו הטבעיות. אחרי תקופה בין-קרחת קצרה-ביחס החל המיקרח האחרון, ה"רביעי", שכינהו Würm בהרי האלפים ו-Wisconsin באמריקה. (נוח לקצר לאות אחת: W). קודם בא שלב קרחי WI, מלפני 60,000 עד אחרי 50,000: ארוך גם חמור, אם גם פחות ממיקרחת-ריס הקודם. השלב הבין-קרחי שלאחריו (WI/II) היה קצר ולא ניכר ביותר: זוהי תקופת "אנשי הכרמל". הקרחונים גאו שוב (W II) בסמוך ל-40,000—משך-זמן ארוך למדי, אך ללא תומרה מיוחדת. השלב הבין-קרחי האחרון (WII/III) היה ממושך מאד, ואקלימו ממוזג, אם גם לא כתנאים החמימים ששררו בתקופות הבין-קרחיות ממש. מותר להניח שהתאריכים הגובלים לשלב זה, WII/III, הם מסביבות 30,000 ועד לזמן שאחרי 20,000. אז, כלומר החל מ-18,000, כבר מתפתח היה השלב הקרחי האחרון, הוא WIII: קצר ופתאומי למדי, אבל קר במיוחד, חמור לא-פחות מ-WI, ואולי אף יותר. קרחוני צפון-אירופה כיסו על רובה של בריטניה-הגדולה (שלא היתה אי) ורצו על-פני סקנדינביה כולה, צפון-גרמניה, צפון-מערבה של רוסיה (ר' ציור מס. 2); ⁸ ובאמריקה, כאמור, פשטו עד ויסקונסין. המים הקפואים בקרחוני העולם, שמוצאם מהאוקינוס, גרמו ירידה כללית של פני-הים, קרוב ל-100 מטר מתחת לגבהם כיום. מצר גיברלטר העמוק נשאר פתוח, וכן המצר הסיצילי—אך הוא הצטמק עד כדי כך שאנשי תוניסיה ודאי יכלו לראות בנקל את החוף האירופי

* כלומר, דומה במידה זו או אחרת לאדם ניאנדרתלי.

למולם. אך הפעם לא האריכה גאות הקרחונים ימים כל־כך. אחרי שהגיעו לשיאם ב־13—15,000 (שמותר לסמנו WIIIa), חלה נסיגה אטית; ולפני 9000 באה עמידה אחרונה (WIIIb), ובאמריקה אפילו גאות־מה של קרח. כל הפליסטוקין הסתיים קרוב לשנת 8000, כרבת־שנים לפני תקופתנו.

ציור 2

א. קרחוני הצפון ב־שיא השלב הקרחי האחרון * (כ־15,000) ב. קרחוני הרים ג. חופי ים בצפון־המערב ובמיצר ה־סיצילי, ושטחי מדף יבשתי מהם נסוגו המים ד. חופי ים שבזמננו ה. נהרות וכיוונם ו. ביצות ואגמים ז. הקרחון הסקר־דינבי בתחילת ה־הולוקין (8,000)

נוח לבחור בתאריך 8000 כתחילת ההולוקין (היא התקופה הגיאולוגית הנוכחית, אשר מיני־החי בה הם, כמעט כולם, מינים המצויים כיום). אמנם יש לזכור שזהו גבול מוסכם בלבד, כי הקרחונים לא נמסו בבת־אחת. בצפון־סקנדינביה נעלמו סופית סמוך לשנת 6000, בצפונה של אמריקה במאוחר עוד יותר. הקרחון הגרינלנדי הוא שריד שלא נמס כלל, ומוסיף להשפיע על אקלימנו. (לולא כן היתה ארצנו יבשה עוד יותר). ספק אם אין נוכחותו של קרחון זה, ושל הקרחון העצום באנטארקטיקה, מבשרת את שיבת הקרח אי־פעם בעתיד. בינתיים עלינו לסווג את ימי ההולוקין. לצורך ענייננו די לנו שנבדיל בין 3 תת־תקופות: הולוקין קדום (6000—8000); תיכון (3000—6000); ומאוחר (אחרי 3000), המתחבר עם הזמנים ההיסטוריים, פחות או יותר. כמדע, נוצרה הארכיאולוגיה הפרה־היסטורית במאה ה־19, בעיקר

בצרפת (וגם בדניה). דבר זה מורגש עד היום במושגיה ובמונחיה היסודיים. כאשר מדובר על פאליאוליתיקון, מיסוליתיקון, ניאוליתיקון ("תור-אבן קדום, בינוני, חדש") הרי השורה היא אבולוציונית בהכרח; וכינויי התרבויות האפייניות הם ברובם על-פי סדר-הופעה ואתר-תגלית בצרפת. שיטה זו יש בה חסרונות. ככל שנתרחק מצפון-מערב אירופה, כך ניתקל במציאות השונה יותר מן ה"אבולוציה" הצרפתית. אמנם יש להתחיל במיון המקובל, אך עלינו לזכור שאין הוא מתישב עם סדר עברם של אזורים אחרים.

הפאליאוליתיקון התחתון מתאים בעיקרו לפליסטוקן התיכון (250,000—80), אף כי תוצרת אבני-יד החלה באפריקה—ואולי גם באירופה—עוד בסוף התקופה הגיאולוגית הקודמת. אך כליה המשוכללים ביותר של תוצרת זו (שלב אשילי) * מופיעים במאוחר למדי, ואם גם זמן רב לפני מיקרח-ריס.

הפאליאוליתיקון התיכון מתאים בערך למחצית הראשונה של הפליסטוקן העליון. תוצרתו האפיינית בצרפת היא המוסטרית, * המעבדת נתיזי-אבן (רסי-קים). ** זוהי עבודת הניאנדרתליים הטיפוסיים, שהם האוכלוסיה האירופית הייחודית בימי שלבי וירם הראשונים, ז. א. WI—II (30—60,000). אולם באפריקה, ובאורח חלקי יותר במערב-אירופה ובקדמת-אסיה, מופיע עוד קודם-לכך עיבוד נתיזים אחר וחסכוני יותר (ליבלואזי), * המצוי גם במערב עם המוסטרית ועם מסורות ממוצא אשילי. במחוזות ידועים ואולי בקניה, בצפון-מערב הצהרה, ובצרפת, אך בוודאי בקדמת-אסיה (הכרמל והלבנון, וגליל אנטאליה אשר לחוף אנאטוליה דרום-המערבית) ⁹—מצויים אפילו כלי-להב ** ראשוניים, החל מנתיזי-צור ארוכים וצרים; אף כי מקובל ליחס כלים "חדשים" אלה לפאליאוליתיקון העליון במיוחד, או בלבד.

לכל הדעות, הפאליאוליתיקון העליון (במלוא המובן) מתחיל לא יאוחר מראשית השלב הבינ-קרחי האחרון (W II/III), כלומר מ־30,000. בצרפת ידועה הסידרה המופתית: אוריניאקית * בכלי-להב מדגמים שונים (לשימוש כסכין, קין, כלי-עבודה, וכו'); סולוטראית * בראשי-כידון המעובדים בעדינות נפלאה; מגדלנית * בכלי-עצם אפייניים. אולם אין זאת שורה "התפתחותית" ממש אלא תוצאה של הגירות (מן המזרח וגם הדרום) ופרי השפעה הדדית. מקור האוריניאקית הוא, במידה מכרעת, מקדמת-אסיה. הסולוטראית הושפעה מאפריקה, ובחלקה הספרדי הוכנסה משם. אשר למגדלנית, זו נוצרה בעיקר בצרפת ומעולם לא חדרה לאגן הימתיכוני המזרחי ולא ליבשת אפריקה או למערב-אסיה. יש לציין כי באפריקה לא התקבלו כלי-להב יפה לפני ההולוקין—חוץ מאשר לאורך הים התיכון, ואף בקניה מעבר למדבר הגדול (וגם שם במאוחר למדי בפליסטוקן הסופי ביותר). כנגד זה,

* Levalloisien .Moustérien .Acheuléen
 * Aurignacien — Solutréen — Magdalénien
 ** Lames, blades .Eclats, flakes

כלים דומים לסולוטרית, אך ממוצא קדום ממנה, מאפיינים את היבשה ההיא, בה הם המשך למסורות מקומיות, מן הפאליאוליתיקון התיכון והלאה. ברור שהמונחים המקובלים בארכיאולוגיה אין להם אלא משמעות יחסית, הטעונה פירוש כרונולוגי-גיאוגרפי. דבר זה בולט גם לגבי המיסוליתיקון והניאולייתיקון, כפי שנראה להבא. בצרפת, למשל, באים הללו בנפרד, בזה אחר זה, וזמניהם שונים (הולוקין קדום ותיכון עד כ־5000—כנגד הולוקין תיכון-מאוחר). אבל בקדמת-אסיה ובצפון-אפריקה הופעתם קדומה הרבה יותר, ולאמיתו של דבר הם מתפתחים שם בעת אחת. בצחרה, או לאורך הרי האטלס, נדמה שמצוי "מיסול-ניאולייתיקון" מיוחד-במינו, הבא בעקבות מסורת פאליאוליתית "תיכונית" לכאורה, ללא כל שלב "עליון". עד היום מתקשים הפרה-היסטוריונים חניכיה-מערב (ואחרים אין לעת-עתה!) בהבנת תופעות אפריקאיות כגון אלו.

3. האיזור התיכון בימי גשמים וצחיחות חוזרת

באיזור התיכון לא חלו כל מיקרחים (פרט לקרחוני-הרים שהצטברו על כמה רכסים הגבוהים במיוחד, כאטלס הראשי במארוקו). אולם התקרחות הצפון היתה לה השפעה מכרעת על המטאורולוגיה בדרום. לחץ האוויר הקר מעל אירופה גרם שסופות-חורף ממוצא אטלנטי * הודחו אל קווי-רוחב דרומיים יותר, בעברן לא רק מעל הים התיכון אלא גם מעבר לרכסי האטלס. מטרות-חורף ירדו אפילו בלב המדבר הגדול, ואזור האקלים הימתית-כונני הוסט דרומה. יש עדות פאליאונטולוגית ופדולוגית (ז. א. מתחומי החי והקרקעות) להקבלה הכללית שבין מיקרחי הצפון ומחזורי גשמים בדרום.¹⁰ כמו כן היו זמנים "בין-גשמיים" שהתאימו פחות או יותר לתקופות (או לשלבים) "בין-קרחיים"; ויש לזה גם הוכחות בארכיאולוגיה. הצחרה עשירה להפליא באבני-יד מדגם אשילי מופתי, מסביבות 100,000—היא תקופת מיקרח-ריס, החמור ביותר. כלים אלה נפוצים על-פני כל המדבר ומעידים על תנאי-יחיים נוחים, לא כתנאי זמננו. מימצא הנתזים המוסטריים מורה אף הוא על תקופת גשמים (אם גם מתונה יותר) בימי מיקרח-וירם הראשונים (WI, II). כנגד זה מידלדל והולך התיעוד הצחרי בשלב הבין-קרחי—או, כאן, הבין-גשמי (WII/III) עד לשיבת הגשמים עם גאות הקרחונים האחרונה (WIII).

הבה נעיין במצב הדברים לקראת סוף הפליסטוקין או בראשית ההולוקין. זמני פוריות טבעית ניכרים לא רק בשולי האטלס (כגון לאורך האטלס הצחרי באלג'יריה הפנימית, השוממה כיום) אלא אפילו במרכז המדבר הגדול. שם שימשו הרים נישאים מאגר לגשמי-חורף (צפון-אטלנטיים) ולמשקעי-קיץ (מדרום, היורדים בכמות זעירה עוד עכשיו); ואולם מי-גשם זרמו צפונה ודרומה אף בנהרות איתנים (ר' ציור 2). ראש הניגר הפכיר יצא אז מרמת אהגר (תסילי נ-אהגר). נחל איתן, הוא כיום אפיק יבש הקרוי "יער'ר" (Igharghar), נשפך

* תופעות הידועות במטאורולוגיה כ"ציקלוניות".

מ"רמת הנחלים" (תסילי נֶאֱגֵר בשמה הברברית) אל עבר המליחות מתחת הר־אֹרֶס (על גבול אלג'יריה ותוניסיה), שהיו אז אגמי־מים. גם מן האטלס המרוקאי ירד נהר (כיום נהל סורה) שהשקה עמקים ובצות עד לרגלי הגבעות שבצחרה המרכזית. בגבול לוב המערבית הצטיינו עמקי פִּזְאֵן בפוריותם; וכו'.

לא כן המצב במזרחו של המדבר הגדול. ככל שמתרחקים בכיוון דרום־מזרחה מן המקור הצפוני־האטלנטי של סופות־החורף כך מיטשטשת השפעת הקרחונים. אפילו בתקופות קרחיות היה המדבר הלובי צחיח־ביחס, ללא נחלים כמעט, ובו רק נאות־מרעה ומעיינות־מים פזורים. הוא הדין בשממות ערב הפנימית, מעבר ליס־סוף; אף כי ברצועה ההררית שבין ים זה ליאור, ובצד המזרחי של אותו ים, שררה לעתים רטיבות ניפרת הרבה יותר מאשר כיום.

אשר ל"מצרים", במובן המקובל עכשיו, של אדמת היאור, זו לא היתה עדיין בנמצא. "מתת הנילוס" (כדבר הֶרודוטוס) עדיין לא ניתנה. הנילוס לא סיים את מלאכת חפירתו בעמק העליון, גם לא כיסה בסחפו את גדותיו התחתיות.¹¹ רק הבצות שלאורך היאור ובדלתה היו כשמורת־טבע מאז, מושכת ציידים ודייגים. כמצרים זאת כן ארץ־הנהריים התחתית—תופעה חדשה היא. אדמת "שנער", או שומר־ואפד, עדיין לא נבראה מתוך מאבקם של נהרות סוחפי־סחף ומי תהום־רבה, עולה ויורדת לסירוגים.

אחרת היא התמונה בארץ־הקדם: הריה וגבעותיה פעלו תמיד כמאגר משקעים על חופי מזרחו של הים התיכון. התיעוד הפאליאונטולוגי¹² (במערות הכרמל והלבנון, וכו') מלמד שאקלימי הארץ הגיבו על שלבי המיקרח האחרון. אך יש לציין, עם זאת, שתקופת הגשמים המתאימה לשיאו של וירם (WIIIa) היתה כאן חלשה, למרות חריפותו של עצם השלב הקרחי ההוא. כפי הנראה נמשכה גאותו זמן קצר מפדי שתשפיע במידה מספקת למרחק כה גדול. אין ספק שבימי המפנה מפליס־טוקין להולוקין עדיין היתה ארץ־הקדם גשומה יותר מכיום; אולם ההפרש קטן מאשר באפריקה צפון־המערבית, הקרובה למקורן של אותן תופעות־טבע.

ההפרש בתמורות־האקלים בין מערב אזורנו למזרחו מתבטא לא רק בהבדלי חומרה אלא במהות התהליך ובתאריכיו. נסיגת גשמי־חורף והתישבות חוזרת הן תופעות הבולטות גם במערב האיזור, בראשית ההולוקין. אבל גורם אחר, הנעדר מקדמת־אסיה, פעל לטובה באפריקה המערבית: חלק זה של היבשה פתוח למונסונים. הרוחות הללו היו מביאות כמות מספקת של מטרות־קיץ להרי הצחרה הגבוהים, ומשם הושקה באופן טבעי חלק לא־מועט של המדבר. תנאים נוחים אלה — ששררו באותה תקופה, ומסיבות מונסוניות דומות, בדרום־מזרחה של אפריקה — נמשכו זמן רב למדי עד להולוקין התיכון, או אפילו עד סופו. הם ידועים לפרה־היסטוריונים כ"תקופה הרטובה" שבהולוקין.

אחר־כך בא משבר, פתאומי למדי, כאשר גם משקעי הקיץ לא יכלו כבר לעכב את הצחיחות הגוברת. בהרי אהגר, בגובה 2000 מטר, בדקו רובד של לשלשת־צפרים (guano)—חומר המצטבר ומשתמר רק בתנאים של יובש קרוב למוחלט. לפי

התיארוך ב- C_{14} נוצר הרובד מראשית האלף השלישי.¹³ כלומר, סביב לשנת 3000 חל כאן, בצורה המרכזית, משבר אקלימי סופי. ברוב שטחי המדבר, הנמוכים יותר, התחולל משבר זה עוד קודם-לכן, אולי זמן רב קודם. ברור אפוא שצפון-מערבה של אפריקה היה נהנה מאקלים רטוב, במחוזות שונים, כמעט עד לסף התקופות ההיסטוריות שבמזרח. זוהי עובדה יסודית שיהיה עלינו להתחשב בה בבואנו לדון באגדות-בראשית המספרות על גירוש מ"גן עדן" ועל מאורעות הכרוכים באי-פוריות האדמה—שאירעו בעבר הנאמד רק בכמה אלפי שנה.

עד כאן עמדנו על משקעים-וקרחים, כלומר על מים אטמוספֶרִיים. יש עוד צד למטבע. מים הקפואים בקרחון, באים, ככל מים, מן הים; ואל הים הם חוזרים לאחר שימס הקרח. לכן תנודות פני-הים אפייניות לרביעון לא-פחות ממחזורי הקרחים.¹⁴ בשיאו של השלב הקרחי האחרון (WIIIa, 13—15,000) ירד האוקינוס עד כדי כך שנתגלו והתיבשו חלקים גדולים ב"מדף היבשתי" * (הוא מוסד-הארץ המוצף כיום ים רדוד, עד עומק כ-200—100 מטר). בתחומים שבהם מדף זה נרחב חלו שינויים גיאוגרפיים אדירים. כל צפון-מערב אירופה הפך גוש יבשתי רצוף, מסקנדינביה והים הצפוני שנעלם ועד מעבר לחופיהן של אירלנד וצרפת כיום. דברים מקבילים קרו בים התיכון, אף כי מדפיו מפותחים פחות. במערבה של לוב, ז. א. בין טריפולי לתוניס, היו שטחים של אלפי ורבבות קמ"ר ליבשה, והמים נסוגו ממפרץ גבס כולו. (ר' ציור 2)

אל כל המקומות האלה חזרו מי-הים עם שנמסו הקרחונים. "מבול" זה היה דרך-כלל אטי, אולם בזמנים ובשטחים מסוימים לבש אופי שבני-אדם חשים בו, ואפילו אופי של תהפוכת-שואה. בתחילת ההולוקין הקדום (אלף VIII) עלו פני-הים בעשרות מטרים; ודבר זה אירע שוב, בפעם האחרונה, באמצע ההולוקין התיכון (אלף V), כאשר היתה בריטניה-הגדולה לאי—לא הרבה קודם 4000. תופעות אלו היו ניפרות במיוחד בתחומי המדפים הנרחבים ביותר, ז. א. בשטחי ים רדוד, בהם הוצפו גלילות שלמים עקב עליה של מטרים ספורים בפני-המים.

דומה שגם אגדות-מבול שונות יש להן יסוד פרה-היסטורי כלשהו.¹⁵ הן נפוצות בין עמי העולם; אבל במקורן הן משתייכות—כנראה תמיד—לתחומים גיאוגרפיים מסוימים—ז. א. למחוזות הרגישים לעליית פני-הים, מסיבה זו או אחרת. באיזור התיכון וסביב לו, מלבד אירופה צפון-מערבית, אפשר להצביע אל שלושה מחוזות כאלה: א) חופי לוב ותוניסיה מול המצר הסיצילי (ר' למעלה, וגם ציור מס. 2); ב) האגן האיגיאי (המצטיין ברגישותו המיוחדת לתופעות געש-ורעידה, וכמוהו ציר-השבר האפרו-איטלקי במרכז הים התיכון); ג) מפרץ פרס הרדוד, אשר בראשו נאבקים מאז כוחות תהום-ונהר, בסביבה טבעית שהיא ספק-מים ספק-יבשה. כנגד זה, חופיה של ארץ-הקדם לא היו תחום מסתבר ל"מבול" בשום תקופה טרומית

* .plateforme continentale, continental shelf

הבאה בחשבון. אלה הם נתונים העלולים לשפוך אור גם על אגדות־מבול, ומסורות דומות, בקדמוניות העברים.

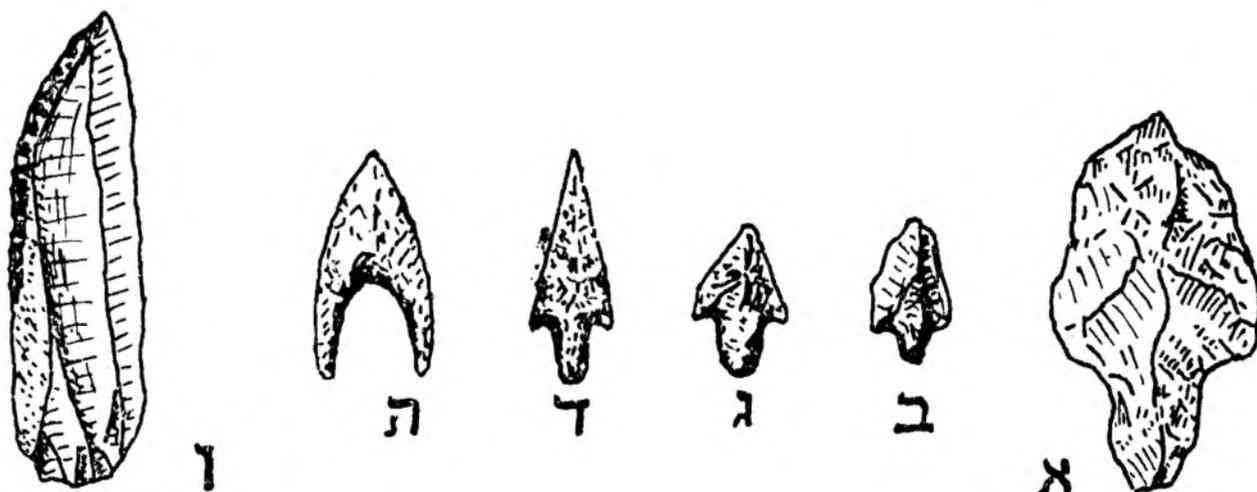
4. ציידים ואמנים לפני תום הפליסטוקין

האדם הפאליאוליתי העליון שייך כבר במישרים לזרם תולדותינו, אף כי חייו נשארו תלויים בתנאי־טבע שלא היתה לו עליהם שליטה. הוא נשאר, אמנם, "מלקט" מוזן ולא "יצרן", אך הוא בגר מאז מדרגת־הליקוט היסודית ולמד את מלאכת הצייד השיטתי, שגילתה את כשרונו גם באמנות גם בעשיית כלים משוכללים. כליו אלה הם עיקר התיעוד החמרי שעל־פיו אפשר להבחין בין סוגי התרבות ולחקור את תפוצתם הגיאוגרפית־הכרונולוגית.

בראשית התקופה (לאחר 30,000) פשטו באירופה המערבית אנשים עושי כלי־להב, אף כי לא מן הדגם הקדום ביותר. כלים אלו נקראו אוריניאקיים בצרפת, אך מוצאם כנראה ממערב־אסיה בדרך אנאטוליה וחצי־האי הבלקני. על־כל־פנים, תרבות "אוריניאקית" מקומית מצויה בארץ־הקדם (הכרמל, הלבנון, ומזרחה עד דמשק והלאה במדבר) משחר הפאליאוליתיקון העליון; ושם הוסיפה להתקיים משך הזמן הבין־גשמי האחרון, עד 20,000 ומאוחר יותר. לא ברור מי היו, בפועל־מש, נושאי המזרחיים. באירופה הם מעורבים בגזעיהם. בולט מאוד באוכלוסיה מערב־האירופית הטיפוס ה"קרו־מניוני": * רם־קומה להפליא, חזק במבנה השלד, שאורך־גולגלתו בינוני למדי, מעל פנים רחבים. אבל היו גזעים אחרים, בינוניים בגובה, ארוכי־גולגולת וצרי־פנים יותר. נוסף על כך יש סימנים—כמו אצל אנשי גרימאלדי * בגבול האיטלקי־הצרפתי—לטיפוס ימתכוני־אפריקאי טרומי: נמוך, עדין־שלד, בעל גולגולת ארוכה מאד. יש סוברים שהוא דומה במיוחד לגזעי הדרום (אם גם לא נגרו־אידיים דווקא, כפי שחשבו בראשונה) שהתאקלמו מאז בתנאי צחיחות. ידועים, בפרט מאיטליה, פסילוני נשים, מסוף הפליסטוקין, המראים על הצטברות שומן באחוריים: סגולה שהיא אפיינית כיום לבושמנים (מין "דבשת־גמל" מאחור),¹⁶ אלא שהיתה נפוצה למדי באזורי־יובש באפריקה (כפי שמתואר גם בציורי־סלע הולוקיניים מרובים). כנגד זה, רובה של האוכלוסיה באירופה המערבית היה, כאמור, מטיפוס צפוני, קרו־מניוני פחות או יותר.

גם לאפריקה חדרה תוצרת "אוריניאקית" מארץ־הקדם.¹⁷ לפי תיארוך ב־ C_{14} חל הדבר לא יאוחר מהפלישה למערב־אירופה, כלומר אולי קרוב ל־28,000. במשך הימים הבין־גשמיים הסתגרה תרבות זו בגבולות מזרח־לוב בקרבת הים התיכון (ברקה היא קירנאיקה), כי המדבר הלובי הצחיח מנע ממנה התפשטות נוספת בעת ההיא. בכל שאר חלקי אפריקה ניפרה אז התבדלות מן היבשות האחרות. במקומות אחדים שררו שיגרה ושמרנות, ואילו במחוזות אחרים התגלו גם מקוריות וקידמה. במצרים הדרומית בצד היאור הסתפקו בפיתוח מסורת־נתיזים נושנה (ליבאלואזית).

אך בארצות האטלס הופיעו—עוד לפני הפאליאוליתיקון העליון האירופי—כלי־זין חדשים, יעילים ביותר לציד חיות־בר גדולות: ראשי־כידון לדקירה וגם לזריקה, שחלקם מעובדים באופן "חדיש" לגמרי (נתזית־לחץ). * אחד הדגמים האפיניים לתוצרת זאת—הקרויה "אטרית" על־שם אתר־גלית בדרום־תוניסיה **—מצטיין בבליטה (לשון בולטת) לשם חיבור הפלי לידית או ניצב (ר' ציור 3). זהו חידוש שאין כמוהו בזמן כה קדום, לא באסיה לא באירופה. אין זה ידוע בדיוק מיהם האנשים האטריים. אבותיהם שבסוף השלב הגשמי הקודם היו כמעט ניאנדרתלור

ציור 3. א. ראשי־כידון אטרי (דרום־תוניסיה); ב. ראש־חץ, אטרי מפותח (הרי נפוסה, פלך טריפולי); ג. ד. התפתחות ראש־חץ דמוי־ניאוליתי, בתוך תוצרת סולוטראית (מערה בדרום־מזרח ספרד); ה. ראש־חץ מאגן פ־איום (מצרים התחתית), מצורה שהיא אפינית למזרח הצרחה; ו. סכין כפסי־טיפוסי (דרום־תוניסיה), בצורת אולר: החוד מצד ימין; כלי כזה מופיע בראשית הפאליאוליתיקון העליון בקדמת־אסיה וכמו־כן בצרפת, וכבוא הזמן נעלם משני המחוזות; אבל הוא נשאר בשימוש באיטליה, ומשם כנראה מגיע לאפריקה. (קנה־מידה: 1:2 בקירוב)

אידיים; יורשיהם, לפני סוף הפליסטוקן, יהיו פולשים קרו־מניוניים ממערב־אירופה, ובהם כנראה ייטמעו בני־האטריים האחרונים. דבר אחד הוא בחזקת ודאי: עוד לפני כן נפוצה התרבות האטרית מזרחה (עד לנצאת ח־רגה במדבר המצרי) ופשטה דרומה (מעבר לרמת אהגר), אף חדרה מערבה לתוך ספרד. שם, במערות החוף הימתיכונים, מצויים כלים אפריקאיים כאלה, בראש המסורת ה"סולטראית" המקומית, לפני WIII. ז. א. בין 20,000 ל־15,000. הדבר מעיד גם שבני־אדם פאליאוליתיים יכלו לעבור (ברפסודות?) מצר־ים כגיברלטר¹⁸, אף כי אין לחשוב על ספנות ממש, לפי שעדיין לא היו כלי־נגרות לבניית סירות. יתר על כן, קווי־דמיון מיוחדים בין איטליה לתוניסיה (או שטחים סמוכים בצפון־אפריקה), בשלהי הפליסטוקן, רומזים על אפשרות מעבר אפילו דרך המיצר הסיצילי—שאמנם לא היה רחב בעת ההיא. מצד שני, אפילו נניח שאירופה קיבלה את רוב יסודותיה מן החוץ בשלב הבין־קרחי האחרון, אין לשלול את עליונותו של המערב האירופי לפני תום הפליסטוקן,

* Pressure-flaking

** Bir el-Ater, לכן Atérien בצרפתית.

כלומר את עליונות המערב הרחוק דווקא. יש לכך גם סיבות טבעיות. באיזור התיכון לא היה השלב הבין-גשמי עשוי לעודד את הציד ואת יתר צורות הליקוט; שם חיו בני-אדם בדוחק, מתוך הסתגלות אטית לתנאי יובש המגבילים אף את הצמחיה ואת חיית-הבר. כנגד זה, מצפון לים התיכון היתה הסביבה נוחה יותר לאנשים המומחים בשיטות ציד באקלים קר, בערבות העשב ובחצי-ה"טונדרות" המשתרעות מדרום-רוסיה עד לספרד. בהן רעו עדרי-יונקים בריאי-בשר למיניהם: שור-בר וסוס-בר—או, בהחמיר הקור, גם אייל ארקטי * וממותה ענקית. משפחות הציידים האירופיות ידעו היטב לנצל את "ההודמנות" הממושכת הזאת, וליצר ציוד מתאים לכך. על היסוד האוריניאקי המשותף, אף מתוך מגע עם מסורות אחרות, התפתחו בשפע דוגמות כלים, המיוחדות לצרכי הזמן והמקום. בין התוצרות הראשיות כדאי להזכיר את הגרבטית, ** שהתפשטה (לערך 25,000—15) מאוקראינה או אירופה התיכונית, הן לצרפת, איטליה, ספרד, הן לסיביריה ואף למערב-אסיה—אף כי שם, באסיה, היא מאוחרת יותר. הגראבטית הריהי תוצרת ראשונה המצטיינת, לפחות בשלביה המפותחים, בעשיית חלקי-צור קטנטנים (מיקרוליתים) לשם הרכבה בכלי זין-ועבודה מורכבים, בצירוף עם פרקים מעץ וכו' (שדרך-כלל לא השתמרו בתיעוד). בד-בבד עם זה הופיעו באירופה תוצרות שכליהן מזכירים את ראשי-הכידון הסולוטר-איים. רק במערב, אמנם, מגלות הן עיבוד בנתיזת-לחץ (ממוצא אפריקאי), ובספרד בלבד בולטת ההשפעה האטרית הישרה; שם, סמוך ל-15,000, מצויים אפילו ראשי-חץ הזהים לגמרי עם כלי-זין מטיפוס כזה, דמוי-ניאוליתי, הנפוצים לאורך האטלס.¹⁹

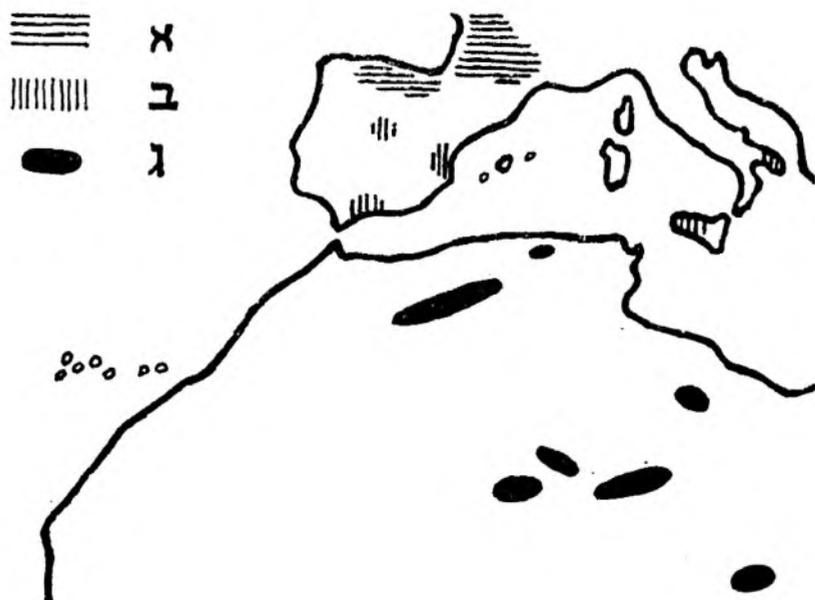
(ר' ציור 3)

מאוחרת מכולן היא התרבות המגדלנית (לערך בין 15,000 ל-9000 או אפילו 8000), המסתגלת ביותר לתנאים של אקלים תת-ארקטי, בפרט בכלי-עצם משוכללים, גם לתפירת עור-ופרנה. היא מאפיינת את אחרית הפאליאוליתיקון ה"קלאסי" בצרפת ובפלכים סמוכים של ספרד; ברבות הימים התפשטה לאורך המישור באיראסיה עד הרי אוראל ומעבר להם; אך לא חדרה לדרום הרי-האלפים. בכל אלה האמנות היפה היא המבליטה על הצד היותר טוב את פריחת המערב האירופי בכל התקופה הפליסטוקינית האחרונה. ודאי, אמנות-ציידים היא תופעה המצויה בכל היבשות, והיא "לשון" אילמת ראשונה בתולדות המין האנושי: אין לקבוע לה מקור אחד, ולסגרה במחיצת איזור אחד. תנאים מסוימים ודאי עודדו את השתמרות תעודותיה הקדומות, במספר רב במיוחד, דווקא באירופה, ובפרט בדרום-מערבה; כלומר, בתחום ה"פראנקו-קנטאבריי". *** כאן נהגו אנשי הפאליאור-ליתיקון העליון לא רק להתגורר במערות עמוקות אלא לנצל את מחילותיהן וחגווייהן הפמוסים ביותר לפולחן כל חיות-הבר ולעשיית קישוטים מתאימים על

* renne, reindeer: Rangifer sp. Gravettien.

*** שטח שעיקרו באגן האטלנטי, בין רמת צרפת המרכזית להרים הקנטאבריים בצפונה של ספרד. (ר' ציור 4).

קירות המערות (ואף על חפצים שונים), בגילוף, חריטה וציור צבע. ביתר חלקי העולם—נוסף על דברי־אמנות "מיטלטלים", שהשתמרותם היא נדירה—חרטו וציירו על־גבי סלע או בחורי סלעים, הפתוחים לגורמי בלייה אטמוספריים. שם, אפוא, מועט־ביחס התיעוד בלתי־האמצעי, בתחריטים שניתן לשער שהם פליסטוקיניים, אם יש גם תיעוד כזה, מן הצחרה המרכזית עד לצפון אסיה ואולי אמריקה. אשר לציורי־סלע צבעוניים, אין בהם כאלה שמותר להעריכם כטרום־הולוקיניים, שכן יכלו להתקיים באוויר החיצוני אך־ורק בתנאי היושב היחסי השוררים ברבבת־השנים האחרונה.

ציור 4
 א. המחוז הפראנקו־קונטאברי
 ב. יתר ריכוזי אמ־נות־קיר במערות
 ג. ריכוזים ראשיים לתחריטי־סלע

עם כל ההסתייגויות הללו, הרי אמנות המערות²⁰ שבצפרת וספרד מצטיינת, בלי כל ספק, בטיב נעלה ובריבוי כה מפתיע של תעודות עתיקות עד שאין ליטול כלל מן המחוז הפראנקו־קונטאברי את העטרה של מוקד ראשי לאמנות הפאליאוליתית. לא נפרט כאן את אסכולותיה לסגנוניהן. די לנו להדגיש שתחילתן עוד בימי התרבות האוריניאקית (לא יאוחר מ־25,000) ולשיאן הגיעו בסביבה מגדלנית (גם בציורים רב־צבעוניים). עם שנמסו הקרחונים עברה אמנות־המערות ובטלה מן העולם. אך בינתיים הספיקה להפרות סוגי־אמנות אחרים ולהשפיע על מסורותיהם, באזורים סמוכים לה. למשל, גילוף וחריטה על עצם, ותחריטי־סלעים, עבודותיהם של ציידי ההולוקין, שנסוגו עם תמורת האקלים עד לאירופה הארקטית, הן במידה רבה מורשת הפליסטוקין הקודם, המושפע מן המערב. האמנות הפראנקו־קונטאברית מצדה, ודווקא בסגנוניה הקדומים, מגלה זיקה ברורה לאסכולות דומות שבמערות דרום ספרד ודרום איטליה. ואילו הללו מתקשרות באפיין לתחריטי־סלע העתיקים ביותר שבאפריקה הצפונית. כנגד זה עלינו לציין שאין זכר לאמנות שוות־ערך, או לאמנות פליסטוקינית כלשהי, ברוב שטחיה של אסיה מדרום להרי־אוראל²¹ וממזרח לים התיכון. יבשה זו נשארה, כנראה, מחוץ לזרמי התרבות הראשיים בפרק הזמן הקרוב לסוף הפליסטוקין.

5. צפון־אפריקה במעבר להולוקין

אפריקה הצפונית חשובה לאין־ערוך,²² כמרחב־ביניים המגשר בין המוקד הפרה־היסטורי שבמערב ה"רחוק" לבין עריסת ההיסטוריה במזרח ה"קרוב"; וחשיבות זו עולה בקנה אחד עם תמורות האקלים שחלו באחרית הפליסטוקין (תקופת־גשמים אחרונה: 8000—15000) ועד לתקופה ה"רטובה" בהולוקין התיכון (6000—3000). עוד מימי הגשמים שירדו בסוף הפליסטוקין נחרטו ודאי תחריטי־סלע (ר' ציור 4) כגון אלה המצויים עד היום לאורך הרי האטלס,²³ בעמקי פִּזְאֵן,²⁴ ברמות־המדבר הפנימיות, וכו'. לעתים הם "מונומנטאליים", מפוארים לא רק ביופי ובממדיהם אלא בתפקידם כסמלי פולחן "טוטמי" פחות או יותר (ר' ציור 5). בסגנונם, וכן לפי הנושא המתואר (חיות־בר גדולות כמו הפיל, הקרנף, סוס־היאור, נוסף על מינים "מאובנים"), קרובים הם למדי לאמנות־המערות שבאירופה דרום־המערבית. מותר להניח שהיה יחס כלשהו ביניהם לבין התמונות הפאליאוליתיות של דרום־מזרח ספרד, וגם של דרום־איטליה וסיציליה—אשר אייה וכפיה הקיצוניים היו עדיין חלק בלתי־נפרד מאדמתה, בריחוק לא רב מתוניסיה. לכל הדעות נחרטו התחריטים שנתגלו בלב הצהרה, בהרי תיבֶּסְתִי, בחלקם עוד בפליסטוקין: בתוך השאר מתארים הם אייל דווקה ממין מאובן וצפוני.**

מצד אחר, החל מראשית ההולוקין ובפרט בזמנו ה"רטוב", התרבו ציורי־הצבע לאורך המדבר הגדול עד למאות־אלפים.²⁵ סגנוניהם חדשים־בתכלית: קנה־המידה זעיר, ברוב מקרים; הנטייה הציורית היא למערך (קומפוזיציה) ולהדגשת התנועה,

ציור 5
א. פולחן הראם ה־ענקי ("התאו הע־תיק", מין מאובן) באטלס הצחרי. תח־
ריט־סלע; אורך ה־תמונה כ־3 מטרים.
ב. פיל, פִּזְאֵן. תח־ריט־סלע; גובה: 1.65 מטר

* למשל *Bubalus antiquus*, ראם ענקי, באטלס הצחרי ובמרכז הצהרה, שאמנם הוסיף לחיות בהרי אהגר הרטובים עד לאלף הרביעי (ר' ציור 5).
** הדומה ל־*Cervus algericus* המאובן.

ציור 6. קשתים בקרב: פרטים נפרדים מתוך קומפוזיציה נרחבת, הכוללת עשרות לוחמים; גובה כל־אדם כ־0.12 מטר. (תסילי גראגר, בין פֿזאן והרי אהגר)

ולא לתיאור גוף בודד במנוחתו. הנושא שהאמנים מעדיפים הם חיי־אדם, בציד ובציבור, בשלום ובמלחמה (ר' ציור 6). ציורים אלה שייכים ברובם לאסכולות אפריקאיות מובהקות, ללא תקדים בפאליאוליתיקון האירופי. הם נפוצים על־פני מירב שטחי אפריקה מחוץ ליערי־בראשית, ועד לקצה־הדרום של היבשה. שם הוסיפו להתפתח עד לשלבים המאוחרים של אמנות הוטנטוטית ובושמנית. אמנות זו נעלמה לא מזמן, בלחץ פולשים—הנגרואידים דוברי שפות־באנטו מצפון, והמתישבים יוצאי־אירופה מדרום.

כדי להתמצא במה שאירע בצפון־אפריקה משך רבבת־השנים של סוף הפליסטוקין וההולוקין עד תת־תקופתו התיכונה (15,000—5000 לערך), עלינו לפנות גם כאן אל הממצא האנתרופולוגי והארכיאולוגי ולפרשו לאור עובדותיה של הפאליאוגיאוגרפיה. החמרת הקור בגאות הקרחונים (WIIIa) הביאה לידי נדידת משפחות מאירופה לאפריקה.²⁶ על כך מעידים בבירור השרידים האנתרופולוגיים. בקץ הפליסטוקין היה אזור־החוף האלג'ירי־המרוקאי מיושב גזע אחד למדי, זר במוצאו לאפריקה וקרוב מאד לאדם הקרו־מניוני שבספרד ושאר חלקי אירופה המערבית. יש הקוראים לגזע הזה בשם "איראפריקאי" (כלומר, אירופי־אפריקאי). אפשר גם שקוויו, הסוטים כלשהו, בהשוואה לאדם האירופי האפייני יותר, באים בתורשה מתערובת עם יושבי צפון־אפריקה הקודמים, האטריים. יתר על כן, היו בין האירי־אפריקאים הללו גם בני־אדם צפוניים בהחלט, "נורדיים" אפילו—בהירי־עיניים־ושער. דבר זה ידוע מתוך מציאות טיפוסים כאלה בין הברברים ההריים ואבותיהם ה"לור־ביים", כפי שתיארו אותם אמני הפרעונים וסופרי יוון ורומא. יש גם הוכחה ישירה במיוחד מאיי־הקאנארים אשר לחוף אפריקה המערבית. תושביהם חיו בבידוד גמור מימי־קדם, עד לכיבוש הספרדי שהחל מסוף ימי־הביניים, במאה ה־15. תרבות הקא־נארים היתה גם אז ניאוליתית טהורה, אף כי הניבים המדוברים באיים הללו היו

קרובים לשפה הלובית־הברברית.²⁷ ובכן, אנשי הקאנארים, לפחות בשיכתם השלטת, השתייכו לגזע הקרו־מניוני והיו רמי־קומה, בעלי שער צהוב ועיניים כחולות. התיעוד הארכיאולוגי מאשר, מצדו, את המוצא האירופי־המערבי של התוצרת הנפוצה בחופי האטלס כולם משך אחרית הפליסטוקן וראשית ההולוקן. ודווקא האיראפריקאים היו, בכל מקום שנבדק, יוצרי הכלים הללו. מקור הכלים הוא בשלבים ה"מיקרוליתיים" ביותר של המסורת הגראבטית המצויה בספרד. חדירתה לאפריקה החלה ודאי עוד בשיאו של הקרח (15.000—13), כאשר עדרי חיות־הבר הצפוניות היגרו דרומה, אל אגן הים התיכון, וציידיהם בעקבותם. בעת ההיא נכנסו המגדלניים מצרפת לספרד, ואילו חלק מקודמיהם הספרדיים—אבות האיראפריקאים—ביקשו שדה־ציד דרומי יותר וחצו את מצר־גיברלטר. תרבותם באפריקה הצפונית, בתע־רובת־מה עם האטרית המפותחת, ידועה בשם אוראנית.* בתחילה לא העמיקה לפשוט אל פנים היבשה אלא התקדמה לאורך החוף האטלנטי והימתיכוני. בתוניסיה, כנראה, הושפעה גם על־ידי גורמים ("גרימאלדיים") מאיטליה.

אמנם, באותן סביבות של תוניסיה, פגשו האיראפריקאים הבאים מן המערב את נושאי התוצרת המקומית—שהיא דומה הן לגרימאלדית והן לאוראנית עצמה, בהיותה מיקרוליתית, ובכל־זאת נפרדת משתיהן: קרובה יותר לדגמי הפאליאוליתיקון הסופי, או "מיסוליתיקון", אשר בארץ־הקדם ובלוב הימתיכונית־המזרחית (ברקה). אפשר לראות בה תוצאה מזרם נוסף, מזרחי, של תנועת עמים־ותרבויות, שעקפה אז (12.000 לערך) את אגן הים התיכון כולו, אפילו מעבריו שבקידמת־אסיה. אולי משם, ובוודאי מקירנאיקה ומסיציליה, נסגר המעגל הגדול, במיפגש הזה התוניסי. ואולם האיראפ־ריקאים הוסיפו להתקדם בגלילות־החוף (שחלק מהם נמצא עתה מתחת לפני־הים) עד שהגיעו לברקה (לאחר 10.000), ובבוא הזמן אולי למצרים התחתית.²⁸ אך בינ־תיים, בפנים תוניסיה הדרומית ובפלכים הסמוכים של אלג'יריה, היתה מתגבשת אותה תרבות מקומית שמוצאה מזרחי לגבי האוראנית, ושנודעה בשלביה ה"טיפו־סיים" בשם "כפסית" ** (כ־9000—7000 בקירוב).

נושאי התרבות הכפסית הטיפוסית שונים היו לגמרי בגזעם מהאיראפריקאים, אף כי בסופו של דבר התמזגו שתי האוכלוסיות במידה רבה. אשר לכפסיים ממש, אלה היו אנשים נמוכי־קומה, עדיני־מבנה, צרי־גולגולת־ופנים, שהשתייכו לענף ימתיכוני־מזרחי: דומים היו ביותר לאוכלוסיה שבקידמת־אסיה מסוף הפליסטוקן—כגון האנשים ה"נטופיים" במערות־הכרמל ובהרי־יהודה (ואדי־נטוף, מצפון להרי ירדן שלים). כאמור, בתוניסיה־אלג'יריה היה גזע זה מתחתן עם האיראפריקאים עוד מראשית ההולוקן. יחסי תרבות החלו לקשר גם את ארץ־הקדם למערב האפריקאי. על כך מעיד לא רק הדמיון בכלים מיקרוליתיים (והוא דבר אפייני לשלב הקרוי *Oranien, שנתגלתה קודם־כל ב־Département d'Oran, ז. א. נהראן בצפון־מערב אלג'יריה. ויש המכנים את התוצרת היא Ibéro-Maurusien, להדגיש את הקשר לספרד—כלומר, את היחסים בין ארצות־האיברים והמזורים ההיסטוריים שלעתיד־לבוא. ** זוהי Capsien typique, על־פי מקום ברברי קדום, Capsa בתעתיק לאטיני, כיום גפסה שבדרום־תוניסיה; המלה זהה, לפי השורש והמשמעות, עם "כבסה" בעברית.

מיסוליתית בארצות רבות ושונות), אלא נראה הדבר גם מתוך זהות המנהגים המיוֹ-
 חדים ביותר. למשל, בארצנו כבצפון־אפריקה נהגו אז להרחיק שיניים חותכות: סירוס
 בעל תוקף אֶסתטי, או דתי—כמין "ברית". היה זה דבר של שיגרה, הן אצל אנשי
 האטלס (אם כפסיים ואם אוראניים) והן אצל הנטופיים שלנו. יתר על כן, אותו מנהג
 נפוץ באפריקה המזרחית, עד היום. ולא במקרה: עוד לפני 10,000 הגיעו לשם,
 והשתרשו בקניה,²⁰ מהגרים נושאי תרבות דמוית־כספית, הוזהה בפרטים הרבה עם
 הכפסית המקורית, אף כי נושאה, שבאו מעבר לצחרה, מגלים קירבה גזעית לאיר־
 אפריקאים דווקא (בתערובת משונה עם אחרים, כמובן). אין אפוא מקום לספק
 בעובדה המעניינת שבתקופת המפנה מן הפליסטוקן להולוקן החלה קידמת־אסיה
 הימתיכונית להשתייך לעולם תרבותי משותף עם צפונה של אפריקה, ועם עוד מחוזות
 מסוימים ביבשה זו.

התחום הראשי באיזור היה בכל־זאת המדבר הגדול—דבר שאז היה בולט יותר
 מעכשיו. יש לציין שעל הצחרה לא השתלטו התרבויות ה"מיסוליתיות" (כלומר מיק־
 רוליתיות, לפי הכלים), אף שיוצריהן עברו בדרכי המדבר, השאירו בו שרידים,
 התגוררו בתוכו, הושפעו מתוצרותיו והשפיעו עליהן. ואולם אפילו בגבולות אלג'יריה
 גופה, באטלס הצחרי—מחוז בו נמצא גודש תחריטי־סלע מפוארים קדומים—אין
 למצוא כלים אוראניים: המעבר הוא ישר מאֶטְרית ל"ניאוליתית" כביכול. לכן אין
 לזהות שם את אמני־החריטה עם האיראפריקאים דווקא, אם גם ייתכן זיהוי כזה
 לגבי תמונות שבגליל־אטלס צפוני יותר; אף יש תיעוד בלתי־אמצעי ממש על חריטה
 וגילוף בסגנון דומה (על קיר או חפצים שונים) באתרים שהם כפסיים.

ואמנם, רוב פלכי המדבר, ובהם גני־עדן שבימי־הגשמים, נשארו בידי משפחות
 שהוסיפו ליצר כלים כמסורת הפאליאוליתית ה"תיכונה", ואולי אף בהשפעת־מה של
 האופנה הבאה מצפון. במשפחות אלו גם היו בני ציידים מוכשרים: הם המציאו מזמן
 את הקשת*—נשק מהפכני היורה לטווח ארוך. אלפי־שנה בטרם יגיעו האיראפריקאים
 מספרד היתה כבר הקשת ידועה הן בתוניסיה הן במארוקו.³⁰ על כך מעידים ראשי־
 חץ, "ניאוליתיים" לכאורה, המצויים בציד האֶטְרִי המפותח (ר' ציור 3). מעט־מעט
 נפוץ חידוש זה לאורך המדבר ולרחבו, עד אזורי ערבה ויער. במשך ההולוקן קיבלו
 רוב עמי האיזור והים התיכון את הדגמים המרובים לעשיית "חץ שנון" שמקורם
 מצפון־אפריקה. לא כך המצב בגליל־אסיה הפנימיים, למזרח נהר־פרת: בהם נדירה
 היתה הקשת, או אף נעדרת, בזמנים פרה־היסטוריים מאוחרים, ושם יעדיפו ככלי־
 יריה את כף־הקלע. גם בזה הלכה ארץ־הקדם הימתיכונית בעקבות המערב, והיתה
 ארץ של דורכי־קשת יותר ממושכי־קלע.

בהולוקן הקדום (8000—6000) חל מפנה אקלימי לרעה, ברוב שטחי הצחרה; ושונות

* באירופה, לא ידעו המגדלניים קשת. לזריקת הצלצל המציאו כלי־דחיפה מיוחד, שנפוץ
 בין עמים ארקטיים עד לאסקימוסים. אמנם בערבות אוקראינה מצויים ראשי־חץ עוד מלפני
 השלב הקרחי האחרון, והדעת נותנת שהקשת הומצאה בנפרד גם שם גם בצפון־מערב
 אפריקה.

היו תגובות יושביה על המסיבות החדשות. מהם הסתגלו לתנאים הקשים, בלי לעזוב את המדבר מכורתם; מהם הלכו בעקבות החי המבקש לו מקלט במרכז ההררי, הרטוב מגשמי־קיץ; ומהם היגרו מזרחה וצפון־מערבה, אל ארצות שמעבר למדבר, ואף מעבר לים. הנדידות הללו הביאו לידי עירוב־גזעים נוסף והפרחת־גומלים בין תרבו־יות, הניכרת גם בחפצי האמנות; ואכן, בעת ההיא רבו יצירותיה עד־להפתיע, ולפעמים טיבן עולה על זה של קודמותיהן.

על הכל בולט תפקידם של עמקי פ'זאן, "רמת־הנחלים" והרי אהגר, מהיותם צומת דרכי־תרבות ומיפגש כל הגזעים: איראפריקאים וימתיכונים; ילידי מדבר מאז, כהי־עור למדי, בין בושמנואידיים ובין לא; ולבסוף גם נגרואידיים ראשונים, שהופיעו לאורך ערבות סודאן, משולי אהגר * עד לאגן היאור התיכון לרגלי הרמה האֶתיופית. אשר להגירות מעבר־ים: לא יאוחר מ־7000 עולה בספרד המזרחית (היא "Levante") תרבות קשתים מיסוליתיים, שהם גם אמנים מצוינים של ציור־הסלע. האמנות העשירה הזאת מתיחסת רק במעט למסורת־המערות הפאליאוליתית. ברוב הפרטים דומה היא להפליא לסגנוני הצהרה ושאר חלקי אפריקה טרום־ההיסטורית. יוזמיה ודאי משם באו, לא ברור בדיוק מהיכן, אך לפחות חלק ממסעם עשו בדרכי־ים, בסירות כלשהן. זוהי תרבות ששמרה על מגעה עם מקורותיה עד שעלו מהגרים נוספים מצפון־אפריקה, באחרית הניאוליתיקון, ושוב הכניסו אורח־חיים חדש לחצי־האי האיברי.

מותר לשער שתנועות כגון אלה עברו, גל אחר גל, אף על הים התיכון המרכזי־המזרחי. דבר אפייני שנגלה בחפירות צ'אטאל־היוק (Çatal Hüyük) בדרומה של אנאטוליה, בכפר קדום מאד של מיצרי מזון (בסמוך ל־6000), רומז על כך: שם, במקדש בנוי־טיט, היו הקירות מצוירים בקישוטים ותמונות, ומהן גם תיאורי אדם וחי, כדרך ציורי־סלע. זה המקרה הראשון הידוע לנו של "תרגום", של העברת ציורים מקיר טבעי לקיר מלאכותי. אין מקור מסתבר לאמנות האנאטולית הזאת אלא מעבר־ים. יתר על כן, במקדש־הפפר עבדו אלילת־פריון המסומלת בפסילונים כאשה שמנה, בפרט באחוריים.³¹ "תרפים" כאלה שגורים היו בפאליאוליתיקון־המיסוליתית־קון האיטלקי, באגן האיגיאי הניאוליתית, וכן בקידמת־אסיה בשלב דומה; וגם במצרים טרום־השושלתית (לפני היות כל שושלת־פרעונים), ועוד. אמנם, "בובות־פולחן" מסוג זה מתוארות גם בצחרה בתמונות־סלע. מותר לשער שהיה איזה יחס בין כל אלה, אף שאין לקבוע באיזו כיוון זרמו ההשפעות, שוודאי היו גם הדדיות.

מכל־מקום, ההתפשטות העיקרית מלב הצחרה, וגם מלוב, היתה בכיוון מזרח. בחלק המזרחי של המדבר הגדול החלו להופיע, מימי ההולוקין הקדום, תחריטים וציורים, שסגנונם, דרך־כלל, מאוחר ומטושטש בהשוואה לאמנות הציידים המופתית, המערבית יותר. חשיבותן של התמונות שבצחרה המזרחית היא בכך שהן דרגת־מעבר—לעתים

* שם האדם מ־Asselar (הולוקין קדום) הוא השריד האנתרופולוגי הראשון המגלה קווים נגרואידיים. אשר לשחורים האפיינים של מערב־אפריקה הטרופי, אלה מתוארים בברור, בציורי תסילי נ'אגר, בסוף ההולוקין התיכון.

מובהקת מאד—לתחריטים וציורים על־גבי קדרות שבמצרים, החל מ־4000 לערך. גם התיעוד בכלי־צור (והוא עדיין לקוי מאד במדבר המצרי־הלובי) נותן מקום להנחה שהיו אז נדידות מן המדבר המתיבש אל גדות היאור ואל הנאות הקרובות לו. באגן פ־איום, בעמק עצמו, בשולי הדלתה המערביים, מזכירים הכלים את התוצרות שבסודאן ובצ'חרה, במערב עם דגמים האפייניים לאפריקה הצפונית יותר (ר' ציור 3). בהרבה מקרים היו היציה של מצרים הניאוליתית וטרומ־השולתית (5000—3000) לא כחיצים המקובלים בצפון־מערב המדבר, או בארצות־האטלס, או בארץ־הקדם, אלא כפי המקובל בצ'חרה הדרומית ומזרחית: ראש־החץ מתחבר לקנהו באמצעות חתך או חריצה קעורה שביסודו, ולא בעזרת לשון הבולטת מגופו, וכו'. מצד שני, שמרו המצרים בקפדנות, עד לימי־הפרעונים הראשונים, את גיזרתם ה"כפסית" הטיפוסית של סכיני־הצור, אף שזו בטל שימושה בתוניסיה עצמה אלפי שנים קודם. בתפוצתה המזרחית ביותר הגיעה אמנות־הסלעים האפריקאית עד שוליה הדרומיים של ארץ־הקדם. בנגב שלנו השתמרו תחריטי־סלע ניאוליתיים; מעבר להרי־אדום (בפינת דרום־מזרח של "ממלכת הירדן") מצוי ריכוז של תחריטים הדומים לתמונות הצ'חרה המזרחית ביותר. בפלך ההוא, השומם כיום לגמרי, הכלים הם מיקרוליתיים (נטופית־מאוחרת) וגם מדגמים ניאוליתיים שונים. ובכן, גם פה, בקצה־התפשטותה—שהרי לציות חצי־האי ערב לא חדרה מעולם—שייכת האמנות האפריקאית להולוקין הקדום, אם גם בצורה רפויה, קרתנית.

6. חקלאות בקידמת־אסיה: ארצנו על פה ייעודה

צפונה מן הנגב, ומארץ־מדין של הימים הבאים, אין זכר לתמונות פרה־היסטוריות על סלעי ארצנו. הדבר מסתבר למדי. כאשר פלשה אמנות זו מאפריקה (8000—6000) לא היו אוכלוסיו של האיזור הימתיכוני בארץ־הקדם ציידים בעיקרם אלא נמצאו בלשבים שונים של הסתגלות לתנאי ייצור־מזון.³² רובם לא התגוררו עוד בין נקיית צוקים ועדיין לא נדו במאהלי מרעה, אלא ישבו במקומות של יישוב־קבע, ואף ב"ערים" בצורות (כגון יריחו לאחר 7000—עיר־מגדל־זחומה). אפילו באדום מעל הערבה, בקרבת סלע־מדברה, נוסדו כפרים עוד באלף השביעי.³³ אכן, התגובה על המשבר האקלימי שונה היתה לגמרי בקידמת־אסיה מאשר באפריקה הצפונית ובאירופה. בכך החלה ארץ־הקדם להיבדל משכנותיה המערביות ולהתקרב יותר למחוזות הסמוכים לה באסיה. משום כך המעבר מן הפליסטוקין להולוקין הוא מכריע בפרה־היסטוריה של הארץ: אז נעתק מרכז־המשיכה אל מכורתה הגיאוגרפית של האומה העברית. "דבריימי עבר" ראשיתם נעוצה, בעצם, בנקודת־המפנה ההיא, שחלה לפני כעשרת־אלפים שנה. מכאן והלאה התפתחה בארץ הזאת פרה־היסטוריה מקורית ביותר—אם לא בפעם ראשונה, מכל־מקום שוב. (כי אולי בשחר הפאליאוליתיקון העליון, רבבות־שנים קודם־לכן, הוצב אותו מחוז למרכז־עולם, עם שנוצרו מעט־מעט כלי־הלהב המתקדמים והתרבות ה"אוריניאקית" הראשונה התפשטה מקידמת־אסיה; אך הדברים רחוקים עד שמוטב שלא נסתבך בהם פה).

מכל־מקום, אי־אפשר לדון בחיפזון בפרק־זמן כה נכבד אשר בו זורח "העולם הקד־מון", לפי ההשקפה העברית. יחסי ההולוקין, עד לדברים ההיסטוריים שבכתב, ידרשו מאתנו יותר מסעיף קצר המסיים את קורותיו של תור־האבן. זהו מפנה המוסב קדימה אל העתיד—ולכן הוא נושא בפני עצמו, שיעסיק אותנו במאמר הבא. לעת־עתה נסתפק בהערה כללית על מהותו של המעבר הגורלי, מחיי־ציד אל מהפכת ייצור־המזון.

אין להניח שביחסי החיות הוא מאורע חד־פעמי שאירע אך במקום אחד בלבד. אין לכלכלת מיצרי־המזון עריסה ייחודית שרק ממנה נפוצה על־פני כל היבשות. גם טעות תהיה זו להגדירה כ"ניאוליתית" במיוחד, הואיל וטכניקת הציוד היא ענין בפני עצמו: הקלאות נולדה אף ללא קדרות, ובלי ליטוש־כלים ניאוליתני. לאמיתו של דבר היו לייצור־מזון התחלות גם בתחומים נפרדים ומרוחקים: באפריקה הפנימית (שיטות גננות פשוטה), באסיה דרום־המזרחית (גידול האורז, וכו'), באמ־ריקה (תירס, ועוד). רוב הצמחים שאנו מגדלים כיום לא "משלנו" הם אלא מאסיה ה"רחוקה" פחות או יותר, ומהעולם החדש.

עם כל זאת, אין ספק שמוקד החקלאות שבקידמת־אסיה הוא העתיק ביותר; והוא הוא ששימש דרבן לכל תרבות אנושית סביב אגן הים התיכון, במעגל־ענקים המתרחב והולך, עד שלבסוף הקיף רוב־רובו של העולם. ביחס לאסיה המערבית עד צפון־הודו, ואפילו אסיה הפנימית עד צפון־סין, וכמו־כן אירופה בכללותה, ואפריקה במירב שטחיה מחוץ ליצרי־בראשית—היה מבוע היוזמה וההשפעה הקדום מצוי אפוא, מן־הסתם, בקידמת־אסיה, במשק גידול־הדגן וביות צאן־ובקר (או בצירוף שניהם או שלשתם). זהו המרכז הייחודי, שממנו התפשטה המהפכה המכרעת. ובמובן זה—שהוא מוגדר ומוגבל כראוי, ואף רחב עד למאד—ה"ציביליזציה" האנושית מתחילה אצלנו, בחלק־העולם שלנו, בין לטובת כלל האנושות בין לרעתה; כלומר, תחילתה בקדמת־אסיה, ואולי בפירוש בארץ־הקדם.

הערות

ביבליוגרפיה אשר ותתאים להיקף סקירתנו דין ושתכלול אלפי ערכים. כאן נסתפק בכמה עצות לקריאה נוספת, ובקצת אסמכתות לתאריכים, עובדות והערכות. כל חיבור הנזכר יותר מפעם אחת יצוין בשם המחבר (ושנת הופעה) ובלבד.

¹ ודווקא לא עמקי נהרות ראשיים. ר' R. J. Braidwood, *The Near East and Foundations for Civilization*; Eugene, Oregon (1952)

² השאלה סוכמה עוד ע"י F. Lenormant, *Beginnings of History*, London (1882; from 2nd French ed.), p. 277 sq.

³ הפריז במיוחד צוינר, מדען בעל־השפעה: התיארוך באיזוטופ־הפחמן סותר את דעותיו בהחלט; ר' F. E. Zeuner, *Dating the Past*, London (1958; 4th ed.)

⁴ התיארוך ה"קצר" של הפליסטוקן סופם ע"י W. F. Albright, in: *At the Dawn of Civilization*. (Vol. I of "World History of Jewish People", 1964), p. 65 sq.

ר' גם W. Wundt, *Penck. Eiszeitglied. and Strahleskurve*, "Quartär", 1955-59, p. 10-11, 15-26.

⁵ הדרכה אנתרופולוגית לרביעון תימצא אצל Heberer, Kurth, etc. *Anthropologie* (1959; Fischer Lex., Frankfurt); וגם אצל A. Montagu, *Man...* (1959); המתורגם ע"י ר. נאדל: "א. מונטגו, האדם: מיליון שנתינו הראשונות", ירושלים, הוצאת מ"ם, 1964.

- 6 V. Gordon Childe, *Man makes himself* אצל הרביעון: אצל
מתורגם ע"י ח. אברבאיה: "האדם—צבת ראשונה", ת"א, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1958.
- 7 Heberer, etc. (1959), p. 108 sq.
- 8 C. B. M. McBurney, *Stone Age of Northern Africa* (1960; השוואה מפיות ב'
Penguin), p. 12-13; G. H. Dury, *The Face of the Earth* (1960; Penguin),
.fig. 89, p. 182
- 9 A. Goetze, in: *The Bible and the* התגליות בקרבת אנטאליה סוכמו לאחרונה ע"י
Anc. Near East (1965; Anchor, New York), p. 422
- 10 H. Alimen, *Préhist. de l'Afrique*, Paris (1955): cf. id., *Préhist.* במיוחד
of Africa, London (1957)
- 11 W. B. Fisher, *The Middle East*, London (1950), p. על היאור הטרומי ר'
456 sq.
- 12 D. A. E. Garrod, D. M. A. Bate, *Stone Age of Mount Carmel...* למשל
Oxford (1938)
- 13 J.-D. Lajoux, *Merveilles du Tassili n'Ajjer*, Paris (1962), p. 11 ר'
14 ר' למשל (1957) Alimen וגם Dury (1960) בפרק על "Ups and downs of the Sea".
- 15 W. F. Albright, *From Stone Age to Christianity*, New York (1957; 2nd ר'
ed.), p. 9
- 16 Heberer, etc. (1959), Abb. 62, s. 241 ר'
- 17 McBurney (1960), "The Gebel Akhdar" אצל ר' פרק מתאים
- 18 V. Gordon Childe, *Prehist. of Europ. Society* (1958; Penguin), ר' למשל
p. 22
- 19 M. R. Sauter, *Préhist. de la Méditer-* עם McBurney (1960), fig. 25 השוואה
ranée, Paris (1948), fig. 23 (4)
- 20 J. Maringer, תמונות מצוינות לכל האמנות הפליסטוקינית-ההולוקינית באירופה אצל
H.-G. Bandi, *Art in the Ice Age*, New York, 1953 (אף כי התיארוך מופרז). כדי
לקבל מושג על מערה צרפתית מפוארת אחת, כדאי לעיין ב-
A. Laming, *Lascaux* (1959; Penguin)
- 21 גם בדרום הרי-אוראל נתגלתה אמנם לאחרונה מערה עם תמונות-קיר של סוף הפליס-
טוקין, ר' A. B. Ryumin, *Peshchernaya zhivopis' pozdnego paleolita na*
Yuzhnom Urale; "Referativnyi Zhurnal-Geografiya", No. 9, Moskva, 1962
- 22 ר' הערכה כוללת אצל A. G. Horon, *L'art rupestre au coeur du Sahara*,
"Preuves" No. 177 (Nov. 1965, Paris), p. 39-53. אפשר גם לעיין בערך "אפריקה,
(פרהיסטוריה)" באנציקלופדיה העברית, כרך ה' (מאת ע. ג. חורון), אף כי התיארוך
הקצר ביותר הוא מיושן.
- 23 L. Frobenius, H. Obermaier, *Hadschra Maktuba*, ר' אטלס צהרי במיוחד, ר'
München (1925)
- 24 L. Frobenius, *Ekade Ektab*, Leipzig (1937) לפ'זאן, עיין אצל
- 25 התגליות האחרונות, ואולי היפות ביותר, הן בתסילי נ-אג'ר; ר' Lajoux (1962)
- 26 השוואה McBurney (1960), p. 225
- 27 J. Abercromby, *A Study of the Ancient Speech of the Canary Isl.*, "Har-
vard Afric. Stud." (1917), Vol. I, p. 95-129; E. A. Hooton, *The Ancient*
Inhabit. of the Canary Islands; Cambridge, Mass. (1925)
- 28 McBurney (1960), p. 226
- 29 S. Cole, על החרבות ה"כפסית" כביכול, בקניה, והשפעתה בדרום-מזרח אפריקה, ר'
Prehist. of East Africa (1954; Penguin); J. Desmond Clark, *Prehist. of*
Southern Africa (1959; Penguin)
- 30 על הופעתם המוקדמת ומאד של ראשי-החץ במסורת האטרית של מארוקו (pointe)
"marocaine", ועל הבעיות הכרוכות בזה, ר' סיכום 248, p. 184 sq., McBurney (1960)
- 31 תצלום של פסילון כזה מצ'אטאל היוק פורסם ב-, "Time" Magazine, Jan. 1, 1965, p. 40
- 32 נתוני תיארוך באיזוטופ-הפחמן, שהתרבו בזמן האחרון, מוכיחים ללא צל של ספק כי
המעבר ממשק הליקוט לייצור המזון חל בארץ-הקדם עוד ובשחר ההולוקין, לכל המאוחר, ר'
G. E. Wright, in: *The Bible and the Ancient Near East* (1965), p. 90 sq.
- 33 כידיעת סוכנות-ה"רויטר", ר' Jerusalem Post, 23.1.1966

מאמר ראשון

סרז' גאנטנר: התנועה הלאומית הכורדית ראשיתה, התפתחותה ההיסטורית, וסיכוייה*

השאלה הכורדית היא כיום אחת הבעיות הלאומיות הראשונות-במעלה של המזרח התיכון, ועד היום לא נמצא לה פתרון. היא אחד השיירים האחרונים של זו שקראו לה "שאלת המזרח": הקיסרות העותומאנית הישנה והמתנוונת, שמכל עבר חתרה תחתיה תנועת הלאומים, שהתעוררה בראשונה במאה ה-19 אצל העמים, הנוצריים בעיקר, של חצי-האי הבלקני (יוונים, סרבים, מולדאבים, ואלאכים, בולגרים, בוסניאקים, אלבנים וכו'), ואחרי-כן, במאה הנוכחית, בארצות הסהר הפורה, בחצי-האי הערבי, בארמניה, בכורדיסטן ואפילו בתורכיה גופה, עד שלבסוף התפרקה לגמרי ופינתה מקומה למדינות לאומיות. כורדיסטן לבדה היתה יוצא-מן-הכלל: חלקה הצפוני נשאר כפוף לשלטון תורכי, בעוד אשר "כורדיסטן הדרומית" (גליל מוצול והסביבה) סופח על-ידי אנגליה ב-1925, לאחר היסוסים מרובים, לשני הגלילות של בגדאד ובצרה, וכך הוקמה עיראק של ימינו.

בצדק העירו שהקיסרות העותומאנית, שהיתה מבנה דתי לא-פחות מאשר מדיני, התעלמה מן הלאומים מפני שאיגדה בתוכה עמים מוסלמיים שונים על בסיס דתי מסביב לשולטן-הכליף (העמים הנוצריים נמצאו עומדים, כמובן, מחוץ לקונפדרציה הרוחנית הזאת, שלגביהם נתבטאה בשליטה מדינית סתם). ידועה היטב שנאתו של "השולטן האדום" לרעיונות של "אומה תורכית". התרופפותו של היסוד הדתי המאחד הזה, ואחרי-כן היעלמותו הגמורה (עם ביטול הכליפות על-ידי מוצטפא כמאל), יחד עם גורמים מדיניים, חברתיים ותרבותיים (רגשי קיפוח, דרישות תרבותיות ודרישות לביזור), הביאו באורח הגיוני לידי פריחת התנועות הלאומיות בתוך הקיסרות העותומאנית. נראה הדבר שמבחינה היסטורית החלה הלאומיות הכורדית להתגלות בצורתה המודרנית בדיוק בזמן שהחלו להתגלות הלאומיות הערבית והתורכית, כלומר בסוף המאה ה-19 ובראשית ה-20, ובתחילה בצורה תרבותית.¹

* מחבר המחקר הזה מביע תודותיו למר איסמת שריף ואנלי, המזכיר-הכללי של הוועד להגנה על זכויות העם הכורדי, שאיפשר לו לערוך מסע בכורדיסטן במשך שנת 1964.

¹ כמו אצל הפטריויטים הערביים ו"התורכים הצעירים", הרי גם כאן מסביב לעתונות התגבשו השאיפות לשיחורור ונוצר המגע בין חלוצי התנועה הלאומית. ב-1898 נוסד בקהיר כתב-העת "כורדיסטן", בטאון דוילשוני כורדי-תורכי, שעורכיו היו כולם ממשפחת בדיר ח'אן. ב-1908 נוסד בקושטא, מסביב לכתב-העת "הטאווי כורד" (השמש הכורדית). הארגון המדיני הכורדי הראשון: "האגודה לעזרה הדדית ולקידמה". ב-1910 מקימה קבוצה של סטודנטים ומשפטנים

אבל התנועות הלאומיות של העמים המוסלמים באו תחילה לידי גילוי בקיסרות העות'מאנית בצורה מתונה, בדרך-כלל זמן רב אחרי התנועות של העמים הנוצריים (כגון היוונים), שכן רגש "הסולידריות המוסלמית", מורשת התפיסה המוסלמית הישנה של ה"אומה", לא נסוג אלא בהדרגה, ולעתים קרובות מתוך היסוסים קשים, מפני הרעיונות החדשים והמהפכניים של "אומה ערבית", "אומה תורכית" ו"אומה כורדית".²

התנועות הלאומיות של העמים הנוצריים בקיסרות העות'מאנית הן דווקא התגבשו תיכף-ומיד סביב המטרה של עצמאות גמורה, בעוד אשר הערבים לא העלו תחילה על דעתם לנטוש את הקיסרות. מצד שני, לא היססו העמים הנוצריים האלה, מטעמים מובנים-מאליהם, לבוא בברית עם מעצמות אירופה כדי לפרוק מעליהם את העול העות'מאני.

המסיבות הבינלאומיות והמקומיות מנעו את העם הכורדי מלתפוס את מקומו במועצת האומות, בדומה לשאר העמים של המזרח התיכון. ואף-על-פי-כן לא פסקו הכורדים אף רגע אחד זה 50 שנה מן המאבק להכרה בזכויותיהם ולסיפוק שאיפותיהם הלאומיות. ההיסטוריה החדשה של כורדיסתן אינה אלא שורה רצופה של מרידות, מסעי דיכוי, הרעשות, משפטים, מאסרים, הוצאות-להורג, הגליות, עינויים — היסטוריה שכל-כולה דם, דמעות ותקוות נכזבות. כדי שנקבל מושג משיעור הייסורים שבהם מתיסר העם הכורדי זה חצי מאת-שנים, ואשר בסופם לא השיג ולא-כלום, יהיה עלינו להשוות את קורותיו לתלאותיהם של הפולנים, היהודים או הארמנים.

ההבטחות שנתנו בעלי-הברית לכורדים³ בזמן חוזה-סוור (10 באוגוסט 1920) הושמו

כורדים את המפלגה הכורדית המדינית הראשונה: "חווא יא כורד" (התקוה הכורדית), שפלא ממנה סייע לאחר זמן ליסוד ה"פומלה" ב-1943—1942, שמתוכה קמה המפלגה הנוכחית, "המפלגה הדמוקרטית של כורדיסתן" (פ. ד. ק.).

² גורם זה נתן אותותיו במיוחד בעת "המרד הערבי" נגד התורכים. הברית עם מעצמה אירופית-נוצרית נגד מעצמה מוסלמית, בשם "מלחמת-הקודש" (ג'יהאד), נראתה למוסלמים ערביים רבים בחינת חטא מוסרי חמור או בגידה באסלאם. כיום הנשיא עארף, הידוע בחומרת השקפותיו המוסלמיות, מנסה לשווא להחיות את "האחוה המוסלמית" הזאת על-מנת לעשותה בסיס איתן לאחדות העיראקית, כאשר הוא פונה בשם האסלאם אל "אחיו הכורדים" בקריאות שיניחו את נשקם. אבל קריאותיו אינן מוצאות שום הד בלבם ויש גם שהן מעוררת צחוק או לעג (ואני מדבר על כך כעד-שמיעה), שהרי למעשה התפיסות המוסלמיות של הכורדים מקובלות כליברליות, פתוחות ומודרניסטיות ביותר.

האחוה המוסלמית עודנה רגש חי בלב ההמונים המוסלמים ובהתאם למסיבות אפשר לנצל למטרות פוליטיות — אבל בצורה מצומצמת, בסיכומו של דבר. (ס.ס.ר. עצמה לא היססה לפנות לרגש זה כאשר בעת מערכת-סואץ, בחדשי אוקטובר-נובמבר 1956, עוררה תנועה של סולידריות בקרב המוסלמים הסובייטיים כלפי "אחיהם" מצרים).

³ בפרט ההבטחה להקים מדינה כורדית עצמאית בתורכיה, שאליה יוכלו להצטרף הכורדים של גליל מוצול. (פרק ג': כורדיסתן, סעיפים 62 ו-64).

לאל על-ידי יחסי-הכוחות החדשים שנוצרו ב-1923 בין התורכים ובעלי-הברית, לאחר מלחמת-העצמאות התורכית, ואשר חוזה-לוזאן אינו אלא ביטויים המשפטי והדיפלומטי. נסיונותיו של שייך מחמוד להקים בשנות 1918-19 ו-1922-23 כור-דיסטן אוטונומית, בחסותה של בריטניה-הגדולה, סופלו חיש-מהר, ואילו הרפובליקה קצרת-הימים של מהאבאד לא התקיימה אלא שנה אחת (ינואר 1946—דצמבר 1946) ונתחסלה באורח טראגי בהמתתם של כל מנהיגיה, ובכללם נשיא הרפובליקה, קאזי מוחמד, שהכורדים רואים בו את אחד הפטריוטים הגדולים ביותר שלהם.⁴

תודעה לאומית ולאומיות כורדית

הבעיה הכורדית לא נבראה בדמיונם של עתונאים או של מזרחנים מבני המערב, כמו שטוענים לפעמים השלטונות בכמה מארצות המזרח התיכון.⁵ היא קיימת מפני שקיימת תודעה לאומית כורדית, ההיה בקרב הכורדים, ואשר שום כוח גשמי אינו יכול לרופפה או להכריחה. לרוע-המזל הרי הכפירה הגמורה בקיומה של הבעיה באה לעתים קרובות כתחליף למדיניות אצל הממשלות המחלקות ביניהן את כורדיסטן. יכול אדם לסכם את כל השאלה הכורדית בשני משפטים אלה, המבטאים בעת-ובעונה-אחת את מהות הבעיה, את הסיבות לכך שאין לה פתרון כיום, ואת ההתנצ-חויות עקובות-הדמים שבהן היא באה כיום לידי גילוי—שהן עצמן רק ביטויים חיצוניים של מיתח פנימי בין כוחות שהניגוד ביניהם מגיע לשיאו. זהו ניגוד בין ביטוייה של תודעה לאומית קיבוצית, מצד אחד, שתוך כדי דיכוי לא די שאינה נחלשת אלא אף מתגברת היא ולובשת ביטוי מוחשי בשיתוף של סבל ותקוות, ובין הכפירה או הזילזול באותה תודעה עצמה מצד רוב הממשלות המחלקות ביניהן את כורדיסטן, מן הצד השני. ודאי תהיה זו טעות לומר שתודעה לאומית זו הגיעה למידה שווה של הומוגניות ובגרות בתבלים השונים של כורדיסטן. מסיבות היסטוריות התפתחה התנועה הלאומית הכורדית במסגרתן של חמש מדינות המבודדות הרמטית למדי זו מזו, גם אם הן גובלות זו לזו, ובדרך-כלל נוהל המאבק בלי תכנית כוללת.

ונסאן מונטיי (Monteil) כותב, למשל, בספרו "איראן" (סדרת Petite Planète, צר-פתית. ע' 150): "הלאומנים הגולים יש להם, לדבריהם, מולדת משותפת: כורדיסטן. בצל לשכות מיניסטריוניות אפשר לשחק בדבר, אבל 'התודעה הלאומית' הכורדית עדיין איננה מוגדרת עד כדי כך שתוכל להתגבר על המריבות הפנימיות". המחבר

⁴ קברו של קאזי מוחמד במהאבאד הוא מקום-סגולה של עלייה-לרגל לכורדים של איראן. "מותו של קאזי מוחמד" הוא אחד השירים הטובים ביותר שיצאו מתחת עטו של הסופר המתולל קאדריג'אן, לדברי האב תומאס בואה.

⁵ הבעיה הכורדית נחשבת "נושא אסור" בעתונות של תורכיה, איראן ועיראק, שאינה מדברת עליה לעולם אלא בהביאה את הצהרותיהם של השלטונות הרשמיים. גנראל איראני אחד, שפיקד על החיילות המוצבים במוצב-ספר בכורדיסטן, הכריז לפני שכל האשמה רובצת על "העתונאים, שאינם רוצים להניח לשלטונות הנוגעים בדבר להסדיר את הבעיה בדרכי שלום".

אינו מבהיר אם הערכה זו כוחה יפה לגבי כל הכורדים או רק לגבי אלה של איראן, וכך אפשר להניח, מאחר שספרו מצטמצם בחקירתה של איראן. גם אם יש באמירה זו מידה של אמת לגבי איראן, הרי נדמה לי שאני רשאי לומר, מתוך נסיון אישי, שאין היא משקפת כלל בשלמות את המציאות הכורדית בעיראק. ויליאם איגלטון הבן, המכיר את השאלה היטב, בעל הספר "הרפובליקה הכורדית של 1946" (אנגלית. לונדון, 1963), ואשר עשה בכרכוך ב-1954 ו-1955 ובטאבריו מ-1959 עד 1961, כאיש השירותים הקונסולאריים האמריקאיים, דעתו שונה מזו במידה ניכרת. וכך הוא כותב בסיום ספרו: "רוב הכורדים של איראן יש בהם הכרה במקוריותם הלאומית, בתוך הקיסרות האיראנית", אבל "הארגונים הכורדיים הלאומיים באיראן אינם מגייסים אלא אנשים מעט, בעיקר צעירים". בעמוד 126 הוא כותב: "העובדה בעינה עומדת שהרוח שליבתה את הלאומיות הכורדית באיראן בין 1943 ל-1945 עודה קיימת במהאפאד ובשאר מקומות בכורדיסטן". דרך קניין קובע, בספרו "הכורדים וכורדיסטן" (אנגלית. לונדון, 1964. ע' 58), ש"הרוח הלאומית הכורדית עודה קיימת בכורדיסטן האיראנית, אך הואיל והיא שרויה במחתרת קשה לאמוד את כוחם של ארגוניה". במקומות אחרים היה בידי לקבוע, אגב ויכוח עם אנשי משטרה וצבא איראניים ממוצא כורדי, הנאמנים בתכלית למשטר,⁶ שהם רואים את הבעיה הכורדית בעיראק, ובמיוחד את תפקידו של מולא מוצטפא אל-ברזאני במאורעות של קיץ 1964, מתוך השקפה לאומית כורדית, וכנגד זאת הם מקפידים להימנע מפך בהעריכם את הבעיה הכורדית באיראן.

בעיראק התודעה הלאומית הכורדית היא המפורשת ביותר, ושם ניצבת הבעיה הכורדית במירב החריפות ובצורה של תנועת התקוממות, ואף-על-פי-כן הרי זו הארץ שבה זכו הכורדים משך תקופה קצרה (1958—1960) לזכויות שמעולם לא ידעו כמותן לפני כן בכל ההיסטוריה של עיראק, זכויות עדיפות לאין שיעור על אלו שמהן גהנו אז אחיהם בארצות השכנות.

אכן, מהפכת ה-14 ביולי 1958 פתחה פתח לתהליך נחרץ של התעוררות הכרה לאומית חריפה יותר ויותר בקרב הכורדים של כורדיסטן העיראקית, שאך הוסיפה כוח ודינמיות תוך כדי מבחנים משותפים ומאבק מזוין. (המלחמה בימי קאסם: 11 בספטמבר 1961 עד 8 בפברואר 1963; המלחמה בימי עארף: 10 ביוני 1963 עד 10 בפברואר 1964). ודאי, המריבות השבטיות עודן עזות, במיוחד בקרב הכורדים של איראן, אבל בעיראק הן נוטות לדעוך ולהיצרף באש המלחמה המהפכנית. נותרו מהן שיריים בלבד,⁷ ועל-כל-פנים אין הן מניחות לנו לכפור בקיומה של תודעה לאומית

⁶ החיילים האיראנים המוצבים בגבול עיראק-איראן הם ברובם הגדול ממוצא כורדי. מצב שכזה לא יעלה על הדעת בעיראק, שבה התבטאה המדיניות של ממשלת בגדאד תמיד בהרחקת היחידות הכורדיות של הצבא העיראקי מכורדיסטן ובהפניית היסודות הערביים של אותו צבא לצפון. דבר זה אינו מונע את הקצינים הכורדיים של הצבא העיראקי מלערוק עם התחדש פעולות-האיבה ומלהצטרף, על נשקם, לצבא-ההתקוממות הכורדי.

⁷ התנהגותו של מולא מוצטפא אל-ברזאני עצמו, נשיא המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן

בדרג העממי, והשיטות הנסיוניות של הסוציולוגיה המודרנית יכול תוכלנה לאשר לנו את מציאותן.⁸

האם תורות־הלאום כוחן יפה למציאות הכורדית?

נגסה להעמיק ברעיון זה של תודעה לאומית מפני שבו טמונה מהות הבעיה, ונבדוק אם ההגדרות השונות שנותנים לה במערב יכולות להבהיר לגבינו את השאלה הכורדית, אם כוחן יפה לגבי סביבה כורדית ואם כוחן יפה לגבי המציאות הכורדית המורכבת.

בידוע שכמה בעלי־הלכה מודים כי מושג האומה או העם אין לו הגדרה אובייקטיבית אלא רק הגדרה סובייקטיבית, והרי זה כאילו אישרנו ואמרנו שעם קיים כאשר הוא חש עצמו עם, כלומר כאשר הפרטים השונים הנמנים על איזה קיבוץ־אנוש חשים עצמם מאוחדים על־ידי רצון משותף לחיות יחד, ראיית־עולם אחידה והכרה שהם

והמצביא־הראשי של צבא־השיחרור־הלאומי הכורדי, לפעמים אף היא יש בה כדי להזכיר התנהגות של ראש־שבט. הנה כך, כלאימת שמתחדשות פעולות־האיבה בין הכורדים לממשלת בגדאד, תמיד ראשית־דאגתו של ברזאני (שהוא ראש שבט ה"ברזאנים") לנטרל את יריביו המסורתיים: השבט הכורדי של ה"זיבארים", בעל־ברית נאמן לממשלת בגדאד נגד ה"ברזאנים". בהסתמך על כך הסיקו כמה משקיפים שטחיים או בעלי כוונות־זדון שתנועת־השיחרור הכורדית בעיראק איננה ביסודה אלא "תנועה אנארכית של שבטים ששים לקרב ושולפי־חרב, הצמאים להרפתקות צבאיות", תנועה שנופחה ללא כל יחס למציאות על־ידי "התעמולה הקומוניסטית".

התנהגותו של ברזאני, שלעתים קרובות היא אבהנית ביסודה, אין בה בשום פנים כדי להוכיח שהתנועה הלאומית הכורדית היא "שבטית במהותה". איסמת שריף ואנלי מעיר הערה זו לענין: "התנועה הקפריסאית־היוונית האם היא דתית במהותה מפני שבראשה עומד ארכיבישוף?" אין לשכוח שברזאני הצליח לשתף במאבק המזוין את כל השכבות החברתיות של האוכלוסיה הכורדית, להוציא קומץ פיאודלים ("אגא"), משתפי־פעולה וכורדים מבולבלים. מצד שני מנוהל המרד לא רק על־ידי ברזאני וחילותיו השבטיים אלא גם על־ידי המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן, על בסיסה העממיים בקרב האיפרות, המשכילים, הבורגנות הזעירה העירונית והמעמד הבינוני.

⁸ הראדיו תרם הרבה להחדרת הרעיון הלאומי הכורדי. המפלגה יש לה תחנת־שידור משלה, אף כי דומה שכיום הופסקו שידוריה. ביוני 1958 החל ראדיו קאהיר בשידורים בכורדית שעוררו התרגשות רבה בטהראן, אנקארה ובגדאד. בשידורים הללו דובר על "מהפכה כורדית". ואלו תחנות־השידור המשדרות כיום תכניות בלשון הכורדית: כרמנשאה, בגדאד, אריוואן (ארמניה הסובייטית). מברלין המזרחית יש שידורים בכל יום בתורכית, בכורדית, בפרסית (פשטי־איראן) ובערבית ("צות אל־שעב אל־עיראקי": קול העם העיראקי). באחת העדויות המסעירות ביותר לעומק ולפופולריות של הלאומיות הכורדית נתקלתי, בימי שבתי בכורדיסטן העיראקית, כאשר שמעתי ילדים בני 5—6 הקרויים בשמות מלהיבים ("שאורש", מהפכה; "עזאדי", חירות) מדקלמים על־פה שירים לאומיים כורדיים (בפרט את המנון הפרטיזנים של ה"פשמארגה", צבא־ההתקוממות הכורדי) ומדברים על השאלה הכורדית מתוך בגרות מדהימה. ילד בן 5, שאותו שאלתי אם יסכים לחזור אתי לצרפת, השיב לי בזו הלשון: "לא! כי בפאריז אין מדברים כורדית!" ואילו האב גער בבנו על המגמות ה"שוביניות" של ה"לאומיות" שלו.

שותפים בגורל היסטורי אחד, ושהקשרים המאחדים אותם, ויהיה טבעם מה שיהיה, חזקים יותר מן הקשרים העשויים להברם לחטיבות חברתיות אחרות. התיאוריות של האומה שונות הן, וכולן נזקקות למספר מסוים של יסודות משותפים המרכיבים את האומה, גם אם אינן מיחסות להם אותה מידה של חשיבות; לעתים קרובות ביותר מציינים היסטוריה משותפת, לשון משותפת, תרבות משותפת, ארץ משותפת, ולפעמים אפילו דת משותפת.⁹ רינאן, בהגדרתו המפורסמת לאומה, מוסיף "רצון משותף", סטאלין מוסיף "חיים כלכליים משותפים"; בעלי-הלכה של הלאומיות הגרמנית, הקרובים פחות או יותר לנאציות, עומדים על "מקור גזעי משותף".

לנין, בחוברתו "הערות לבקורת השאלה הלאומית", העלה את התפיסה המארקסיסטית של האומה, והיא נראית מעודנת ומורכבת הרבה יותר מכפי שיוכל להסתבר מן הסיסמות הקצרות והבוטות נוסח "לפרוליטרים אין מולדת!" שאינן אלא פישוט גס של אותה תפיסה, ואשר בתלוש מן ההקשר שלהן אין להן כל משמעות. לנין מסרב לראות באומה הטיבה נצחית ומוחלטת, מציאות על-היסטורית שאינה תלויה במסיבות, כדרך התיאורטיקנים המיסטיים והספיריטואליסטיים של האומה, למשל.¹⁰ הוא מנתח את השאלה הלאומית מתוך השקפה מעמדית, כשהוא מזדקק לדיאלקטיקה יחסית והתפתחותית, ודבר זה מניעו לא לכפור בלאומיות או בלגיטימיות שלהן אלא ליחס יתר-חשיבות לתכנון ("בורגני" או "פרוליטרי", "דמוקרטי" או "אנטי-דמוקרטי", "מתקדם" או "ריאקציוני") מאשר לצורתן (האומה). לגביו האופי החיובי של לאומיות הוא התוכן הדמוקרטי שהיא רוכשת בהכרח במאבק נגד הדיכוי הלאומי.¹¹

⁹ סאתי אל-חוצרי, בעל חיבורים רבים מאד על הלאומיות הערבית והערבאות, תוהה באחד מחיבוריו על יסודות הלאומיות הערבית ("מא היא אל-קומיה אל-ערביה", מה היא הלאומיות הערבית — ביירות, 1959). ניכר במחבר שהושפע מן התיאוריות הגרמניות של הלאומיות, ולאחר שהוא מרצה על הגישה המערבית לשאלה הלאומית, הוא מגיע לכלל מסקנה שלשון משותפת (על כל נגזרותיה הרוחניות והאינטלקטואליות) והיסטוריה משותפת הן שני הרכיבים היסודיים של האומה. הוא דוחה את תורתו של סטאלין המונה את הגורמים הכלכליים עם ארבעת רכיביה של האומה (יחד עם לשון משותפת, ארץ משותפת, אופי משותף), וכן גם את מושג "הרצון המשותף" היקר לרינאן. מתוך נקודת-מבט זו הוא רואה בשוייץ, למשל, "מדינה" ולא "אומה".

¹⁰ מישל עפלוק, תיאורטיקן ופילוסוף של הלאומיות הערבית, המזכיר-הכללי של המפלגה הסוציאליסטית של התחייה הערבית ("בעת"), אינו רחוק מתפיסה מעין זו. ראה הפרקים המוקדשים לאומה הערבית ולערבאות בספרו "פיי ספיל אל-בעת" (בדרך התחייה. ערבית. ביירות, 1963).

"ח'באט" (המאבק), הבטאון הרשמי של המפלגה הדמוקרטית של כורדיסתן, נותן הגדרה זו לאומה: "האומה מקיפה קיבוץ-אדם מוגדר היטב, קיבוץ שהתהווה במהלך ההיסטוריה על שטח-ארץ השייך לו, בעל חיים כלכליים משלו, לשון לאומית אחת, ופסיכולוגיה משותפת". ("ח'באט", 19 באוקטובר 1960: "האומה הכורדית וסעיף 2 של התחוקה העיראקית").

¹¹ "בכל לאומיות בורגנית של אומה מדוכאת קיים תוכן דמוקרטי כללי נגד הדיכוי; ובתוכן הזה אנו תומכים בלי סייגים, עם שאנו מקפידים להסתייג מן הנטייה ליחדנות לאומית...

הנה כך שוב אין האומה יחידה סטאטית אלא מציאות דינאמית, המצדיקה את עצמה במאבק שאותו היא אוסרת למען ביטויה דווקא נגד הכוחות הכופרים בקיומה. מפליא הוא ביותר שפל אמות-המידה של ההגדרות האלו יפות לגבי הלאומיות הכורדית וחופפות בהחלט את רכיביה. הבה נבדוק אותן אחת לאחת.

הלשון היא, כמובן, הקו הבולט ביותר בייחודו של העם הכורדי. הפורדולוג הגדול ו. מינורסקי הראה שהלשון הכורדית משתייכת לקבוצה הצפונית-המערבית של הלשונות האיראניות, שהיא נבדלת במובהק מן הפרסית, ושקיום שני דיאלקטים גדולים¹² בתוכה לא שבר את אחדותה היסודית. ז'. דה-מורגאן קובע כי לשון זו איננה ניב פרסי אלא ממש "לשון מיוחדת, אחות לפרסית, ואולי עתיקה יותר ממנה"¹³. הוות-דעת שקולה זו של איש-מדע, הנשענת על הוכחות מוצקות, ברור שאין לה שום צד משותף עם הטענות המדעיות-כביכול של עתונאים תורכים מסוימים, הגובלות לפעמים עם המגוּחך. הנה, למשל, קטע מן העתון התורכי "סון פוסטא" מתאריך 11 באפריל 1946:

"אשר לנו, מעולם לא היו אצלנו מיעוטים כורדיים, לא נוודים ולא יושבי-קבע, לא בעלי-הכרה ולא נטולי-הכרה. במחוזות שפמה זרים היו מכנים אותם כורדיסטן או ארמניסטן עד לפני תריסר שנים היו תורכים מוזנחים. תורכים אלה עצמם, שנשארו בפינות שוממות ונידחות של הקיסרות העות'מאנית, שאלו להם מלים ערביות ופר-סיות, עירבו אותן בתורכית ודיברו מין שפה משונה. כיום, הודות לבתי-הספר העמ-מיים, השתפר מצב-הדברים הזה במידה רבה. אנו מקווים שבעתיד הקרוב לא תהיה עוד העגה התורכית הזאת בנמצא". (מובא אצל לוסיין ראמבן, "הכורדים והחוק", פאריז 1947). לטוב-המזל מופיעות כיום בתורכיה לפעמים תגובות בריאות ומציאותיות יותר: מר דוגאן קיליץ' סיהסנאנלי מודה באומץ-רוח בגליון מס. 7 (אוקטובר 1962) של כתב-העת התורכי "באריש דינאסי": "אחינו הכורדים מהווים כיום בארצנו גוש שאי-אפשר לכפור בייחודו האתני והלשוני... בכנות גמורה עלינו להודות שכיום נמצאים בתורכיה מיליונים שלשון-אמם היא הכורדית... עלינו לדעת שהלשון הכור-דית היא חלק ממורשתנו; עלינו להתיחס אליה לא בחשדנות אלא באהבה". (מתורגם בידי מרסל קולומב ב"אוריין" מס. 24, 1962).

הואיל והלשון הכורדית, שהכורדים מטפחים אותה ושומרים עליה כבבת-עינים, לעתים קרובות כופרים בעצם קיומה או רודפים אותה,¹⁴ והואיל ובהקשר זה של תביעה לפרוק כל עול פיאודלי, כל דיכוי של אומות, את כל זכויות-היתר לאחת מן האומות או לאחת מן הלשונות — זאת החובה המוחלטת של הפרוליטריון באשר הוא כוח דמוקרטי, זה האינטרס המוחלט של מאבק המעמד הפרוליטרטי". (ו. לנין, "הערות לבקורת השאלה הלאומית". בית-ההוצאה לשפות זרות, מוסקבה).

¹² הדיאלקט הצפוני, "כורמאנגי", מדובר בפי 2/3 מן הכורדים והדרומי, "סוראני", מדובר רק בדרומה של כורדיסטן האיראנית, בגליל סולימאניה וארבל בעיראק. הלורים והבכתיארים של איראן מדברים בניב הנבדל מן הסוראני.

¹³ ז'ק דה-מורגאן, "ניבים כורדיים", בספר "משלחת מדעית בפרס", פאריז 1904.

¹⁴ ד"ר נור אל-דין זאזא, מנהיג המפלגה הכורדית-הדמוקרטית בסוריה, מסר לי שבסוריה

מדינית לאומית הטענה למקוריות תרבותית כורדית כמוה כטענה מדינית-לאומית, לא חדלה התנועה הכורדית מהתגלות בצורה כפולה, תרבותית ומדינית (דרישה הכורדים לעתים קרובות לצרף לפעילותם המדינית פעולות ספרותיות,¹⁵ כגון הוצאת ספרי דיקדוק, מילונים, ספרי היסטוריה כורדית, שירה וכו').

האחדות הגיאוגרפית של "כורדיסטן",¹⁶ "ארץ הכורדים", מובהקת לא-פחות מאחדות-תה הלשונית. אם נעיין במפה של כורדיסטן (ראה המפה האתנית של כורדיסטן) נראה שהכורדים יושבים בגוש מלוכד של הרים בלבו של המזרח התיכון, אלה ההרים הגבוהים והגאים אשר ציורם הפך להיות סמל הלאומיות הכורדית¹⁷ ואשר הם עמוד-השדרה של קדמת-אסיה. בעיראק קו-התיחום בין כורדיסטן העיראקית לעיראק הערבית הופך בקירוב את הקו המפריד בין גוש-ההרים למישור של ארץ-הנהריים (ג'בל חמרין). הכורדים סוברים שכורדיסטן מתפשטת בעיראק עד למפרץ הפרסי בדרך לוריסטן וחבל הבכתיארים,¹⁸ וכי משום כך שייך להם חלק משדות-הגפט של ח'וזיסטן, נוסף למעיינות של מוצול, כרכוך וח'נאקין, אשר תפוקתם מהווה $\frac{3}{4}$ מכלל התפוקה של עיראק.¹⁹ רמות אלו מיושבות אנשים בעלי אורח-חיים משותף²⁰ : נאסרו כורדים רק משום ששמרו ברשותם פירסומים כורדיים או האזינו לשידורים בלשון הכורדית.

בכורדיסטן העיראקית הבחנתי שבכל בית כורדי יש מחבוא (לפעמים מתחת לאדמה) שבו טמונים פירסומים כורדיים (ספרים, חוברות וכו'), שכך הם ניצלים מכל חיפוש משטרת. בתורכיה הובא מוציא-לאור אחד לדין על שום שהוציא קובץ שירים כורדיים בדיארבפיר. ("לה-מונד", 26.12.1959).

באיראן העלתה הממשלה באש, לאחר מיגור הרפובליקה הכורדית של מהאבאד (דצמבר 1946), את הספרים שהודפסו בכורדית על-ידי שירותי-החינוך של הרפובליקה.¹⁵ הדוגמה הבולטת ביותר היא זו של האמיר בדיר ח'אן, האישיית הספרותית הכורדית הראשית, פטריוט דגול ודובר הלאומנים הכורדים באירופה, המשמש עתה בקתדרה לכורדית במדרשה-הלאומית-ללשונות-מזרחיות-חיות בפאריז.

¹⁶ חייב אדם לעבור את הגבול העיראקי-האיראני בצפונה של עיראק ומיד יעמוד על אפיו המלאכותי ועל האחדות העמוקה של כורדיסטן מבחינה אֶתנית, לשונית וגיאוגרפית.

¹⁷ רישום של הר ושל שמש — אלה הם שני הסמלים של הפטריוטיות הכורדית.
¹⁸ "הקונגרס דורש מן הממשלה האיראנית להכיר בכך שמבחינה אתנולוגית, לאומית וגיאוגרפית כוללת כורדיסטן מדרום לצפון את המחוזות והגלילות הבאים: חבל בכתיאר, מחוז לוריסטן, מחוז פרמנשאה, המחוז המכונה כורדיסטן באדמינסטרציה האיראנית הנוכחית, כמו גם את החלק הדרומי והמערבי של מחוז אזרבייג'אן (כלומר חבלי מהאבאד, שקאק וג'אלאי)". (ההחלטות הסופיות של הקונגרס ה-4 של הסתדרות הסטודנטים הכורדים באירופה, וינה, אוגוסט 1959. החלטה מס. 15).

¹⁹ דרישה זו מתבטאת במיוחד בבית אחד מן ההמנון הלאומי של רפובליקת מהאבאד, שאותו חיבר המשורר עבד אל-רחמאן שרפכנדי :

Naftin awi zhiانا

הנפט שלנו הוא מים חיים

La Sert u Kermanshana

מסרט [תורכיה] עד פרמנשאה,

Baba Gurgur dazane

באבאגורגור (כרכוך) יודעת זאת,

La Muslih da hamana.

וגם במוצול יש לנו.

²⁰ ו. מינורסקי רואה ב"אורח-חיים", מושג קרוב למדי לזה של סטאלין ("חיים כלכליים

בעיקרו של דבר, גידול-מקנה בצורה נוודית וחקלאות בצורת גידולי טירסות (דגנים, טבק וכו').

הדת איננה גורם של דיפרנציאציה לגבי הכורדים, שכן ברובם המכריע הם מוסלמים סוניים, בדומה לשכניהם התורכים והערבים. מיעוט מן הכורדים משתייך לכת השיעית הקיצונית של "עלי אילאהי", בעיקר באזורבייז'אן האיראנית, וכמו כן יש 50,000 "נזידים"²¹ ומהם גוש אחד מלוכד בג'בל-סינג'אר, ממערב למוצול. האשורים או הנוצרים-הפשידים חושבים עצמם כורדים (מספרם לערך 100,000) והם נחלקים לנְסְטוּרְיאָנִים ולכשדים-קתולים או אוניאטים. האשורים נטשו כיום לגמרי את הרעיון של כינון טריטוריה אוטונומית תחת מרותו הרוחנית והארצית של הפטריארך שלהם, כמו שדרשו ב-1931 (המרידה של שנת 1932). היחסים הטובים בין הכורדים לאשורים מצאו להם בלי הפסק הוכחות לרוב, אף כי הועבו לשעה על-ידי השתתפותם של כוחות-משטרה אשוריים, שגויסו על-ידי שלטונות-המנדט הבריטיים בעיראק, בדיכוי המרידות הכורדיות בהנהגתם של אחמד ומוצטפא אל-ברזאני. ואכן, המשל הכורדי אומר: "בינינו ובין האשורים כעבי השערה; בינינו ובין הארמנים כעבי הר".²² ב. ורנייה (Vernier) מוסר בספרו, "עיראק של ימינו" (צרפתית. פאריז, 1963) ש"הכורדים המוסלמים יכולים לקבל כסנדקים לברית-המילה של בניהם ידידים נוצרים". ה"כומלה" (ארגון מדיני פן-כורדי שהוקם בתקופה של רפובליקת-מהאבאד) קיבלה לתוכה בנים של נישואי-תערובת (אב כורדי, אם אשורית), והרי זו עדות ליחסי-הקירבה המאחדים את הכורדים והאשורים.²³

כיום הצטרפו הנוצרים האשורים למרידה המזוינת והם לוקחים בה חלק פעיל, בייחוד מזמן שהופצצו כפריהם בין מוצול ועמדיה על-ידי חיל-האוויר העיראקי. (יש אשורים הנלחמים בצבא המהפכני הכורדי). "לה-מונד" מיום 27-28 באוקטובר 1963 מוסר על מאסר מספר אנשי-דת נוצריים שנאשמו ב"בגידה ובשיתוף-פעולה עם המורדים הכורדים" (מונסיניור תומאס ראיס, בישוף זאפו; האב רפאל שוריו). האשורים יש להם גם גיבורה לאומית: מרגריטה ג'ורג', נוצריה צעירה המפקדת על גדוד בצבא הכורדי ואשר הרבה מאנשי-הגרילה הכורדים שומרים את התצלום שלה מכל משמר בנרתיקיהם.

משותפים), את אחד היסודות העיקריים בהרכב האומה הכורדית: "האומות הן תופעות מורכבות הכוללות גורמים אתניים, גיאוגרפיים, מוסריים וכו'. אבל בכל מקרה בפני עצמו יכול שיהיה לאחדים מן הגורמים האלה תפקיד מכריע. לגבי הכורדים, הפזורים על-פני מרחבים גדולים ומבחינה סומאטית יש ביניהם הבדלים ניכרים מאד, הגורמים העיקריים הם אורח-החיים, ועל הכל — הלשון". ("מוצאי הכורדים", פרטיכל הקונגרס הבינלאומי ה-20 של המזרחנים. בריסל 1938).

²¹ ראה מחקרו של האב תומאס בואה בכתב-העת "אל-משרק" (ביירות 1961), "מסה היסטורית וסוציולוגית על מוצאם הדתי של הייזידים".

²² המשל מובא אצל האב תומאס בואה.

²³ מובא אצל ג'ויס בלאו, "הבעיה הכורדית". צרפתית. בריסל 1963, ע' 42.

האתנה הזאת הכורדית-האשורית גם נחקקה במצע המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן (פ.ד.ק.):

"יש לערוב... לזכויות התרבותיות, הכלכליות והחברתיות של המיעוטים האתניים החיים בכורדיסטן, כדוגמת אחינו האשורים, התורכמנים, הארמנים וכו', וזאת על-ידי הקמת בתי-ספר משל המיעוטים האלה, על-ידי החייאת מורשתם הלאומית המתקדמת, על-ידי שמירת האינטרסים שלהם ועל-ידי הבטחת שוויונם הגמור עם אחיהם הכורדים בכל שטחי החיים המדיניים, הכלכליים החברתיים והתרבותיים". (סעיף 21)

התנגדותם של הכורדים לשליטת זרים, ובמיוחד להשפעה הערבית, באה על גילוייה בימי-הביניים בצורה דתית, כמו שאירע אצל הברברים והפרסים (תנועת הח'אריגים הברבריים, השיעיות הפרסית), ורשאים אנו אפוא להכיר בכך שלפעמים לבשה הדת אצל הכורדים איזה "גון לאומי", בהתאם למסיבות ההיסטוריות. הכורדים סבורים שאבותיהם הקדמונים היו בני דת זורואסטר, ואילו כמה חוקרים מודים שהייזידיות והנסטוריאניות לידתן אצל הכורדים. הכורדים התנגדו תחילה לאסלאם ואחרי-כן קיבלוהו במהירות. לאחר-מכן ליבלבה עצמיותם הלאומית בתוך התרבות הזאת בעלת האופי האוניברסליסטי והעמידה לה נציגים מפוארים כגון צלאח אל-דין אל-איובי, נושא-הדגל של "סולידריות ערבית-כורדית", שאת זכרו מעלים כיום בלי הרף בעיראק כדי להצדיק את "ערבאותם של הכורדים" (1). במאה ה-16 גיבשו הכורדים לצד העותומאנים, הסוניים כמותם, כנגד הכוח העולה של השיעיות, בעת המאבק בין השולטן סלים והשאה אסמאעיל. במאות ה-17 וה-18 הקימו הכורדים נסיכויות עצמאיות שהוכרו על-ידי השאה של פרס והשולטאנים העותומאניים כאחד, והידועה שבהן היא זו של בני-מרואן, דוגמה מזהירה לכוחו של הפיאודליזם הכורדי בימי-הביניים ולקדמות החיים הלאומיים והממלכתיים בקרב הכורדים.

רואים אנו אפוא שמדינה כורדית, המשתרעת על-פני השטחים המחולקים כיום של כורדיסטן, יעד שהוא נקודת-המוקד של השאיפות האינטימיות ביותר של הכורדים, גם אם אין הם מאשרים זאת בפומבי, לא די שתהיה בנין מדיני בן-קיים והגיוני אלא גם תהפוך את כורדיסטן לאחת הארצות החשובות ביותר של קדמת-אסיה—ארץ המשתרעת על שטח של 500,000 קמ"ר, בעלת אוצרות נפט ניכרים ו-13 מיליוני תושבים.²⁴

²⁴ מספרם הכולל של הכורדים הוא נושא מסורתי לחילוקי-דעות. המדינות המחלקות ביניהן את כורדיסטן אינן מביאות בסטטיסטיקה שלהן בנפרד את מספר נתיניהן הכורדיים, מטעמים מדיניים ברורים. אפשר אפוא להעלות רק אומדן ממוצע, שגם הוא נתון לשינויים עצומים בהתאם להתייחסות למקורות רשמיים או כורדיים. ז'ראר שאליאן (Chaliand) אומד את מספרם הכולל של הכורדים ב-10 מיליונים בקירוב ("השאלה הכורדית". צרפתית, פאריז 1961), כלומר 4 מיליונים בתורכיה, 3.5 באיראן, 1.8 בעיראק, 250 אלף בסוריה ו-160 אלף בברה"מ.

בתזכיר שנשלח לוועידת המדינות הנייטרליסטיות (קאהיר, אוקטובר 1964) בשם "ידידי העם הכורדי בארצות הערביות" אומדים נציגי החוגים הלאומיים הכורדיים בסוריה ובלבנון את מספרם הכולל של הכורדים ב-15 מיליון לערך (תורכיה: 8 מיליונים; איראן:

ראשית השאלה הכורדית בעיראק: מבנה המדינה העיראקית,

התהוותה ההיסטורית, והבעיה של "וילאית מוצול"

הנובע מן המספר הפשוט הזה הוא שהבעיה הכורדית, בראייה כוללת, איננה בעיני הלאומנים בעיה של מיעוטים, בניגוד להשקפה השכיחה למדי באירופה, אף אם כך היא מצטיירת בכל אחת מן הארצות שבהן הכורדים חיים. גהפוך הוא: זוהי בעיה לאומית ובינלאומית, במלוא היקפה, והלאומיים הכורדים משווים לעתים קרובות את מצבה של ארצם לזה של פולין במאה ה-19, כשהיתה מחולקת בין פרוסיה, רוסיה ואוסטריה. על-כל-פנים, מספרם הכולל של תושבי כורדיסתן עולה על מספר אוכלוסיה של כל אחת מן המדינות הערביות של המזרח התיכון (מחוץ למצרים). אם בתורכיה ובאיראן מופיעים הכורדים כמיעוטים לאומיים חשובים, לעומת האוכלוסיה הכוללת של שתי הארצות האלו, הנה בעיראק הם שליש מן האוכלוסיה (קרוב ל-2 מיליוני כורדים מתוך 6—5.5 מיליוני תושבים בקירוב).

האם עלינו לראות בכורדים של עיראק "מיעוט לאומי" או "עם"? מה ההבדל בין מיעוט לאומי לעם? החל מאיזה מספר יש מקום לדבר על מיעוטים, והחל מאיזה מספר יש לדבר על עמים? כל אלו שאלות שאין עליהם תשובות אלא שהן לב-לבה של הבעיה הכורדית בעיראק, שכן המושג "מיעוטים לאומיים" הוא מושג יחסי במהותו. אם יחלקו את צרפת לחמישה נתחים ויצרפו כל אחד מהם לארצות השכנות — ספרד, איטליה, שווייץ, גרמניה, בלגיה — הרי הצרפתים היושבים בכל אחת מחמשת הארצות האלו יהיו בלי ספק "מיעוטים לאומיים", אך האם היה בכך כדי להעיד שאין "עם צרפתי" קיים? הטעות בהערכה המקובלת נובעת מן העובדה שלעתים קרובות מתחלפות היוצרות בין המדינה, שהיא מבנה משתנה ונייד, ובין האומה, שהיא הוויה קבועה ומהותית—שתיים שכמעט לעולם אינן עולות בקנה אחד—או שמחליפים את המדינה בלאום השליט ולאחר-מעשה מגדירים את האומה כמרחב האנושי הממלא את המסגרת המדינית שקובעת המדינה.

הבעיה הכורדית גם אינה מצטיירת במובן של הקמת מין "בית לאומי" כורדי, כמו שהיה הדבר לגבי הציונות.²⁵ לאמיתו של דבר, מטרתה של התנועה הלאומית הכור-

5 מיליונים; עיראק: 2 מיליונים; סוריה: 500 אלף). המספר של 13—12 מיליונים נראה ממוצע המתקבל על הדעת. זה המספר שנוקב מר איסמת שריף ואנלי, הנציג הרשמי של המהפכה הכורדית באירופה, בכתב-העת "כורדיסתן" (נובמבר 1959), כלומר 6 מיליונים בתורכיה. 4 מיליונים באיראן, 1.8 מיליון בעיראק, 400 אלף בסוריה, 150 אלף בארמניה הסובייטית. ממשלת איראן מעריכה במיליון אחד את מספרם הכולל של הכורדים באיראן, בלי להביא בחשבון את הלורים והבכתיארים. ("איראן", מאת עזיז האתאמי. מחלקת הפירסומים והשידורים, טהראן 1963, ע' 60).

²⁵ כדי להבאיש את ריחה של התנועה הלאומית הכורדית, או כדי לזרוע מבוכה, מעלה העתונות הערבית לעתים קרובות את האיום הכורדי ביצירת "ישראל שניה". דומה כי זו שטות היסטורית. בפרט זאת הטענה בה השתמשה ממשלת הבעת' של דמשק בעת "שבוע הסולידריות עם העם הערבי של עיראק", שאורגן בסוריה בנובמבר 1964, כאשר האשימה

דית איננה לקבץ מהגרים בטריטוריה חדשה או להקים מדינה נפרדת על אדמה הנחשבת ערבית; לכורדים טריטוריה מוגדרת היטב משלהם, היא כורדיסטן, שבה הם יושבים מימים קדמונים²⁶ ואשר אותה לא עזבו מעולם. ומה היא אומה אם לא "קשר בן-קיים בין ארץ וחברה אנושית, שתים המגדירות זו את זו הדדית?" כמו שהזכיר האמיר בדיר ח'אן בחוברת 16 של ידיעון המרכז-ללימודים-כורדיים. תנועת-השיחרור הכורדית אינה מבקשת אלא להשיג הכרה בזכויות הלאומיות של העם הכורדי, ובפרט להשיג הכרה בקיומו הלאומי מצד המדינות המחלקות ביניהן את כורדיסטן.

אם אי-אפשר להשוות את הבעיה הכורדית לתנועה הציונית, האם לא ייתכן שתהיה זו "הבעיה הברברית" של המזרח התיכון? השוואה זו מוטעית לא-פחות מקודמתה, וזאת מן הטעמים הבאים:

זיקתם של הברברים לשפתם אין בה שום דמיון לזו שמפגינים הכורדים כלפי שפתם שלהם. מאז הכיבוש הערבי נסוגה הלשון הברברית בלי הרף מפני הערבית וכיום אינה אלא "לשון-משקע";

אין שום ארגון מדיני ברברי המכריז על "קיום אומה ברברית" או "עם ברברי", ה"מחולק" בין ארצות המגרב;

"התגובות הלאומיות" היחידות מצד הברברים באו לידי ביטוי בימי-הביניים בעת הכיבוש הערבי (מרידת ה"פאהנה");

הברברים משולבים כיום לגמרי בחיים הלאומיים של כל אחת מארצות המגרב ואין שום קשרים בלתי-אמצעיים בין הברברים של מארוקו ושל אלג'יריה;

הברברים אינם קבוצה מגובשת באפריקה הצפונית אלא רק איים-איים מפורזים; באלג'יריה עמדו הברברים (ובמיוחד הקאבילים) בראש-המחץ של המאבק לעצ-מאות, והמלחמה ההיא נוהלה לא בשם "האוטונומיה הקאבילית" אלא בשם "קיום האומה האלג'ירית";

כיום אין "האופוזיציה הקאבילית" מגובשת סביב יעד אזורי אלא סביב "הדמו-קרטיזציה של השלטון המהפכני באלג'יריה".

הבה נעמוד מעט על המבנה המיוחד מאד במינו של המדינה העיראקית, וננסה להעלות מספר עובדות שלא תמיד נותנים עליהן את הדעת שעה שמנתחים את מצבה של ארץ זו.

עיראק היא ארץ שבה שתי חטיבות לאומיות גדולות: הערבים והכורדים, וכן מיעו-

את המרשל עארף שב"מתינותו וויתוריו המופלגים" הוא מכשיר את הקרקע ל"הכרזת ישראל שניה בצפונה של עיראק" ול"קריעת הגוף החי של האומה הערבית" ("תג'זיע ג'סד אל-אומה אל-ערביה אל-חיה").

²⁶ זמן רב קודם שהתישבו הערבים במישור של ארץ-הנהרניים, כמו שאוהבים הלאומיים הכורדים להזכיר. יש להדגיש את העובדה שבעיראק אין "מתישבים" ערבים או מיעוטים ערביים היושבים בכורדיסטן מחוץ לאזוריה השוליים. הערבים היחידים המתגוררים בכורדיסטן הם אנשי כוחות המשטרה והצבא והרשויות המקומיות בערים.

טים לאומיים שונים (ארמנים, אשורים, תורכמנים, יהודים וכו'). מצב זה נובע מהעובדה שהמדינה העיראקית בצורתה הנוכחית היא מבנה מדיני של הזמן האחרון שהוא פרי דמיונה של בריטניה-הגדולה בסוף מלחמת-העולם הראשונה. משך שבע שנים (1918—1925) אכן גילתה המדיניות האנגלית הססנות מופלגת ביחס לגורלה של וילאיית מוצול (המכונה לפעמים "וילאית שאהראזור" ואשר הכורדים מכנים אותה כיום "כורדיסטן הדרומית") והתבטאה בשורה של גישושים, גיחות ונסיונות.

ממש כדרך שעשתה ברית עם משפחה ערבית, בית ההאשמים מחג'אז, שאותה ביקשה להמליך על כל השטחים הערביים ששחררו מן השלטון העותומאני ואשר נועדה להיות מכשיר להגמוניה שלה, כך יכלה בריטניה-הגדולה לחשוב על נקיטת אותה מדיניות באדמת הכורדים.²⁷ ב-1918 דומה היה כי מצאה לה את המכשיר למדיניות זו באחד הנכבדים הכורדיים של סולימאניה, הוא השייך מחמוד אל-ברזנג'י. ב-1 בדצמבר 1918 הגיש השייך מחמוד לנציב האזרחי הבריטי בארץ-הנהריים, סיר ארנולד וילסון, תעודה חתומה בידי כארבעים ראשי-שבטים בה נתבקש "לאפשר לעם הכורדי להתקדם בדרכי-שלום, בחסותה של בריטניה, בנתיב התרבות". סיר א. וילסון העניק לשייך מחמוד את מלוא הסמכויות למען ימשול על גליל כורדי אוטונומי. הפקידים הערביים והתורכיים הורחקו ועל מקומם הוצבו כורדים שנסתייעו ביועצים בריטיים. מדיניות זו גם חפפה את ההצהרה הפ'ראנקו-אנגלית מיום 8 בנובמבר 1918, שקבעה כי שתי המדינות אין להן מטרה אחרת אלא "שיחרורם השלם והסופי של העמים שדוכאו זמן כה רב על-ידי התורכים וכינון ממשלות לאומיות ואדמיניסטרציות השואבות את סמכותן מיזמתן ומבחירתן החפשית של האוכלוסיות בנות-המקום". (למעשה כבר הופרה הבטחה זו מאחר שהאימפריאליזמים הצרפתי והבריטי הקדימו וחילקו את המזרח התיכון על-פי הסכמי סייקס-פיקו, ומתחת למראית-העין ההומאניטרית לא ביקשו אלא להוריש את השלטון התורכי ולרשתו). הואיל ומחוז מוצול הוכלל באיזור שהוקצה לצרפת על-פי הסכמי סייקס-פיקו (1916), פתחה בריטניה-הגדולה בשורה של עיסקות עם צרפת שוויתרה לה סופית על מוצול (15 בספטמבר 1919), תמורת שיתוף הצרפתים ב-25% ב"חברת-הנפט התור-כית", אשר ב-1928 הפכה להיות "חברת-הנפט העיראקית". בכך החלה מדיניות שעתידה היתה להעלות את השאיפות הכורדיות קרבן על המזבח המקודש של מונופול-הנפט.

בינתיים התקלקלו היחסים בין האנגלים לשייך מחמוד. זה האחרון נאחז בהבטחה של מדינה כורדית עצמאית בחסות בריטית, בעוד שווילסון, שמבחינה עקרונית

²⁷ ואכן ניכרת רציפות מופלאה במדיניות הערבית, ואפילו הקולוניאלית, של בריטניה-הגדולה. מדיניות זו מתבטאת בעשיית ברית עם מנהיג מקומי (שייך, שולטן) או עם שושלת, שלאחריה באה הקמת חטיבה ממלכתית הכפופה למרותה של משפחה זו, ולבסוף הכרה בעצמאותה של מדינה זו לאחר שנכרת אתה חוזה-ברית שאושר על-ידי פרלמנט. מדיניות זו ננקטה בהצלחה במיוחד בעבר-הירדן, בעיראק ובכווית. בארצות המפרץ הפרסי ודרום ערב עומדת מדיניות זו עכשיו בשלבה השני.

צידיד תמיד בזכותה של אוטונומיה כורדית, היסס ורוצה היה לשמור על מחוז סוליי-מאניה תחת פיקוח בריטי הדוק יותר, בגלל "מצבו הגיאוגרפי והאסטרטגי ובשל עשרו של האיזור".²⁸ במאי 1919 התמרדו הכורדים על האנגלים והשייך מחמוד הוגלה. בוועידת סן-רימו (אפריל 1920) ניתן המנדט על ארץ-הנהריים לאנגליה (ויליאיות בגדאד ובצרה), ואילו בחוזה-סוור (10 באוגוסט 1920) העלו בעלי-הברית את האפשרות לצרף את וילאית מוצול למדינה כורדית עצמאית שתקום בכורדיסטן התורכית. חלק ג' של החוזה (כורדיסטן) אכן כלל את ההסדרים הבאים:

"סעיף 62. — ועדה שתשב בקושטא ותמנה שלושה חברים, שיתמנו אחד-אחד על-ידי ממשלות בריטניה, צרפת ואיטליה, תכין ב-6 החדשים החל מכניסת החוזה הנוכחי לתקפו את האוטונומיה המקומית לגלילות שבהם שליט היסוד הכורדי, ...

"סעיף 64. — אם בתוך שנה אחת מיום כניסת החוזה הנוכחי לתקפו תפנה האוכ-לוסיה הכורדית בגלילות האמורים בסעיף 62 אל מועצת חבר-הלאומים ותוכיח שרוב האוכלוסיה בגלילות האלה חפץ להיות בלתי-תלוי בתורכיה, ואם תעריך המועצה שאוכלוסיה זו מסוגלת לעצמאות זו, ואם תמליץ להעניק לה אותה, מתחייבת תורכיה מעתה להשלים עם ההמלצה הזאת ולוותר על כל הזכויות והתביעות לגבי הגלילות האלה.

"פרטי הוויתור הזה ישמשו נושא לאמנה מיוחדת בין מעצמות-הברית הראשיות לבין תורכיה.

"אם יבוא הוויתור הזה, וכאשר יבוא, לא תועלה מצד מעצמות-הברית הראשיות שום התנגדות לכך שהכורדים היושבים באותו חלק של כורדיסטן הכלול עד עתה בוילאית מוצול יצטרפו מרצונם החפשי למדינה הכורדית העצמ-אית הזאת".

מאז לא חדלו הכורדים מלהיאחו במסמך המכריע הזה, שבו הם מבקשים לראות את האישור החוקי מצד הדיפלומטיה הבינלאומית לקיום האומה הכורדית. אכן, אם נראה בחוזה את הביטוי המשפטי ליחס-כוחות מסוימים, הרי ברור שחוזה-סוור חופף מצב היסטורי שעבר מן העולם זה זמן רב.

בספטמבר 1922 הורשה השייך מחמוד לחזור לסולימאניה, ומאז דרש את הגשמת אותם הסדרים של חוזה-סוור הנוגעים לכורדים של וילאית מוצל. באוקטובר הכריז עצמו "חוכמדאר" (מלך) של כורדיסטן. שוב הורע המצב ונתגלעו חיכוכים בין השייך מחמוד לאנגלים. חיל-האוויר-המלכותי הרעיש כמה וכמה פעמים את סוליי-מאניה (מרס, אוגוסט, דצמבר 1923), והשייך מחמוד נאלץ לתור לו מפלט בפרס.

חוזה-לוזאן (1923), שנתן את הגושפנקה למהפכה הלאומית בתורכיה, שם לאל את הסדרי חוזה-סוור בנוגע לכורדים של תורכיה ושם קץ לתקוותיהם של הכורדים ביחס ל"התקדמותם בנתיב התרבות, בחסותן של מעצמות-הברית". שוב לא דובר על אוטונומיה כורדית בתורכיה, וכל שכן על מדינה כורדית. בחוזה-לוזאן התחייבו

²⁸ א. וילסון: מסופוטמיה 1917—1920 (אנגלית). אוקספורד 1931, ע' 144.

התורכים רק לכבד את השימוש בלשון הכורדית, והתחייבות זו הפרו 6 חדשים לאחר חתימת החוזה, כאשר אסר מוצטפא כמאל על הוראת הלשון הכורדית והגלה מספר משכילים ומנהיגים לאומיים כורדיים.

הבעיה של וילאיית מוצול לא הוסדרה סופית אלא ב-1925, כאשר החליטה מועצת חבר-הלאומים במושבה ה-37 (16 בדצמבר 1925) לספח את המחוז לעיראק, הנתונה למנדט בריטי, למשך 25 שנה, בניגוד לרצונה של האוכלוסייה הכורדית.²⁹ הטעמים לסיפוח זה ברורים: גליל מוצול עשיר בנפט, ובסופו של דבר חשבה אנגליה שהאיג-טרסים שלה בשטח הנפט יהיו מובטחים יותר אם תשתייך מוצול למדינה ערבית תחת שלטונה של המשפחה ההאשמית ולא למדינה כורדית תחת שלטונו של שייך מחמוד, שהפגין את מרדנותו כמה וכמה פעמים. ב-1925 בחרה אנגליה אפוא סופית ב"קלף הערבאות" בעיראק, ונטשה את "הקלף הכורדי". אך עד-מהרה נוכחה לדעת שהמדינה החדשה, הנקלעת בין כוחות מפוררים חזקים, אין למשול בה.³⁰ משום כך החליטה להחיש את מהלך-הדברים ולוותר על 25 השנים שהוקצו למנדט שלה בעיראק, כדי להתפרק מאחריות לגבי ממשלת בגדאד ולהוריש לה בכך בעיה בלתי-פתורה, שלא חדלה מלזעזע את עצם יסודותיה של המדינה העיראקית.³¹ ההצהרה על סיום המנדט הבריטי בעיראק (1930—1932) אכן הביאה לידי מרידות כורדיות חדשות, אשר בהמשכן החלו לדבר על אחד מולא מוצטפא אל-ברזאני, ואשר דוכאו בעזרתו של חיל-האוויר-המלכותי.

המצב הזה המיוחד של המדינה העיראקית מנותח היטב במאמר ב"ח'באט", הבטאון הרשמי של פ.ד.ק., מתאריך 19 באוקטובר 1960,³² ושבגללו הובא לפני בית-דין צבאי העורך הראשי של הבטאון, אבראהים אחמד, שהוא המזכיר-הכללי של פ.ד.ק. וכך כתב "ח'באט":

"המדינה העיראקית הוקמה כדי לספק את שאיפותיו של האימפריאליזם הבריטי, ששקד לבסס את שליטתו על אוצרות הארץ—בפרט על הנפט—ולשפוך ממשלתו על מה-שקוראים הדרך להודו". בסיכום קובע "ח'באט": "הרפובליקה העיראקית הנצחית מורכבת חלק של האומה הכורדית, שארצה היא כורדיסתו, וחלק

²⁹ בעת המשאל על מועמדותו של האמיר פייצל לכס-המלוכה של עיראק (23 באוגוסט 1921) הצביעו הכורדים בהמונם "לא" בנפות כרכוך וסולימאניה.

³⁰ דעה זו באה על ביטויה המפורש בייחוד בדו"חות השנתיים של שלטונות-המנדט הבריטיים. (ראה "הכורדים והחוק", מאת לוסיאן ראמבו. צרפתית, פאריז 1947).

³¹ המסיבות בהן נסתיים המנדט הבריטי על עיראק ראוי להקבילן למסיבות סיומו של המנדט הבריטי בארץ-ישראל. בשני המקרים סייעה בריטניה בהתחייבויות סותרות ליצור סכסוך שאין לו פתרון (סיכסוך יהודי-ערבי עקב פתיחת שעריה של ארץ-ישראל להגירה יהודית); בשני המקרים הסתלקה באורח פתאומי מאחריותה נוכח מצב טעון חומר-נפץ, כשהיא מניחה את הצדדים היריבים זה מול זה, תוך כדי אפשרות להתערב אחרי-כן באמצעות צד שלישי.

³² ראה "אוריין" מס. 17 (1961): "האומה הכורדית וסעיף 2 של התחוקה העיראקית" (ע"ע 189 עד 191).

של האומה הערבית, שארצה היא המולדת הערבית הגדולה". מקביעה זו נובעת עמדה עקרונית בעלת חשיבות מכרעת לגבי הלאומיים הכורדים: הם מסרבים לראות במדינה העיראקית או בעיראק, בצורתה הנוכחית, חלק מהאומה הערבית,³³ הואיל ולגביהם היא איחוד של שני עמים, או ביתר-דיוק של שני חלקי-עם ושני חלקי-אומה.³⁴ עמדה תיאורטית זו היא גם עמדתה של המפלגה הקומוניסטית העיראקית (מ. ק. ע.), שב-1956 הגדירה בבהירות את עמדתה כלפי מבנה המדינה העיראקית והחטיבה הלאומית הכורדית, וזאת במידה ידועה, כמדומה, תחת לחץ היסודות הכורדיים של מ. ק. ע.:

"השטח המיושב ערבים בעיראק הוא חלק בלתי-נפרד מאדמות הערבאות. בגלל אחדותה המדינית עיראק היא מדינה ערבית אשר לה תוכן לאומי ובינלאומי. היא גם חלק מהותי במשפחת המדינות הערביות.

"אבל עיראק, בגבולותיה הגיאוגרפיים שהותוו על-ידי האימפריאליזם, כוללת חלק של כורדיסטן.

"הנה על כן בנויה עיראק שתי חטיבות-יסוד אתניות: העדה הערבית והעדה הכורדית.

"העם הכורדי של עיראק הוא חלק בלתי-נפרד של האומה הכורדית, המפוצלת כיום בין תורכיה, איראן ועיראק. האומה הכורדית אינה אלא אומה אחת; למעשה היא מצוינת בכל סימני-ההיכר המעמידים אומה.

"היא מורכבת קבוצת-אנוש, המבוססת מבחינה היסטורית על שטח-ארץ משותף,

³³ הלאומיים הכורדים לא פסקו ממתוח בקורת על סעיף 2 בתחוקה הזמנית של עיראק מיום 27 ביולי 1958, הקובע כי "המדינה העיראקית היא חלק בלתי-נפרד מן האומה הערבית". כיום מבקרים הם בנקודה זו עצמה את התחוקה הזמנית שפירסם המרשל עארף ב-3 במאי 1964.

³⁴ עובדה היא שהלאומיים הכורדים, בדומה ללאומיים הערבים, לעולם אינם משתמשים בביטוי "אומה עיראקית" ככינוי לעיראק והם נמנעים אפילו מלדבר על "עם עיראקי". הם מעדיפים לדבר על "אומה כורדית" או "אומה ערבית", על מולדת משותפת (אל-וטן), על "עם כורדי" או "עם ערבי". בתנאים אלה יכולים אנו לשאול את עצמנו אם "העם העיראקי" קיים בכלל, בין לגבי הערבים ובין לגבי הכורדים. כשהערבים מדברים על "העם הערבי של עיראק", לעולם אין לדעת אם הם כוללים בו את הכורדים. לציון אותו חלק של עיראק המיושב כורדים נזקקת ממשלת בגדאד לביטוי "אל-שמאל" (הצפון). בעוד שהכורדים מדברים על "כורדיסטן העיראקית" או על "כורדיסטן הדרומית". לציון הכורדים העיראקיים משתמש המרשל עארף בביטוי "אחינו הכורדים", בעוד שהכורדים מדברים על "העם הכורדי של כורדיסטן העיראקית" כמו שהם מדברים על "העם הערבי של עיראק הערבית".

חילוקים אלה בשימושם של מונחים אינם משחק-מלים סתם; למעשה הם חופפים מושגי-יסוד שונים ועמדות עקרוניות סותרות. תמיד יש להם חשיבות מופלגת במשאומתן. המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן הגיעה אפילו עד כדי כך שנזפה בברזאני על שבקול-הקורא שלו מיום 10 בפברואר 1964 לא הזכיר את "העם הכורדי" ואת "כורדיסטן" אלא השתמש בנוסחות הממשלתיות של "מנטקה" (האיזור) ו"אחזאן אכראד" (האחים הכורדים).

למרות החלוקה האימפריאליסטית; יש לה לשון משותפת והיסודות הדרושים העשויים לאפשר לה להגיע לכלל משק לאומי הומוגני, להשתחרר ולהקים חטיבה לאומית". (מובאות מתוך הדו"ח "הקו המדיני שלנו נוכח השיחרור הפטריוטי והלאומי", ספטמבר 1956. מועתק ב"אתחאד אל-שעב", בגדאד, 30 בינואר 1959. תרגום צרפתי ב"אוריאן" מס. 10, 1959).

התחוקה העיראקית של ה-27 ביולי 1958 לא הכירה בבירור בקיומו הלאומי של העם הכורדי. וזה הנוסח הערבי של סעיפה ה-3: "אל-ערב ואל-אכראד שורכא פי הדא אל-וטן ויוקר הדא אל-דסתור חקוקהם אל-קומיה דימן אל-וחדה אל-עיראקיה" (הערבים והכורדים שותפים הם במולדת הזאת ותחוקה זו מכירה בזכויותיהם הלאומיות בתוך האחדות העיראקית). מדובר על ערבים ועל כורדים, כמו גם על זכויות לאומיות, אך לא על עם כורדי, והשמטה זו ודאי שאיננה מקרה. מצד שני, אין שום הגדרה ביחס לזכויות הלאומיות המוכרות של הכורדים. כל כמה שיהיה הדבר פארא-דוקסלי, הרי אנשי הבעת' העיראקים הם שהרחיקו לכת ביותר, על-גבי הנייר, בהכרת העצמיות הלאומית הכורדית. וזו לשון ההצהרה של "המועצה הלאומית של מפקדת המהפכה" מיום 11 במאוס 1963: "...פ'אן אל-מג'לס אל-וטני לקיאדת אל-ת'ורה יוקר אל-חקוק אל-קומיה לאל-שעב אל-כורדי עלא אסאס אל-לא-מרכזיה" (המועצה הלאומית של מפקדת המהפכה מכירה בזכויות הלאומיות של העם הכורדי על בסיס הביזור). יש להוסיף שהאגף השמאלי של הבעת' העיראקי,³¹ המיוצג על-ידי עלי

³⁴ כיום הקים "זרם השמאל" של מפלגת הבעת' ארגון מדיני נפרד. "מפלגת הבעת' הערבית-הסוציאליסטית השמאלית". בקונגרס ה-7, שנערך במחתרת בסוריה, נקטה המפלגה החדשה עמדה נועזת ומתקדמת ביותר בשאלה הכורדית, בניגוד גמור לזו של "מפלגת הבעת' המסורתית" או "מפלגת הבעת' הימנית". זו פעם ראשונה בתולדות המזרח התיכון הערבי הרתחיקו לאומיים ערביים לכת כל-כך בהבנתה הפנימית של הבעיה הכורדית ובמתן תמיכה לתנועה הלאומית הכורדית. וזאת תמצית ההחלטות של הקונגרס בשאלה זאת: הכרה בקיומו הלאומי של העם הכורדי, שאין לערבבו לא עם התורכים, לא עם הפרסים ולא עם הערבים;

זכות העם הכורדי להגדרה עצמית;

פסילת המדיניות של טימוע הכורדים והוקעת "מחלת-הילדות של הלאומיות" (השוביניות והקנאות הגזענית);

זכות הכורדים של עיראק לאוטונומיה, במובן הרחב ביותר של המלה, בתוך הרפובליקה העיראקית, אבל דחיית הדרישות הצבאיות הכורדיות.

המפלגה עושה גם ניתוח השוואתי של המגמות המדיניות והחברתיות הקיימות בתוך התנועות הלאומיות הכורדית והערבית. היא מגיעה לכלל מסקנה כי יש "צורך ליצב את הידידות והסולידריות הערבית-הכורדית מתוך כיבוד הדדי של הזכויות הלאומיות, על יסוד המאבק נגד השוביניות הערבית, הריאקציה הכורדית והאימפריאליזם" וכן "למצוא פתרון סופי לשאלה הכורדית, תוך כדי שמירה על האינטרסים של המוני-העם הערבים והכורדים, מתוך השקפה סוציאליסטית מהפכנית". המפלגה רואה "את המהפכה הכורדית כחלק בלתי-נפרד מן המהפכה הסוציאליסטית באומה הערבית". (מינשר ההנהגה הלאומית, 25 בדצמבר 1964).

צאלה אל-סעדי, מילא תפקיד מכריע בהכנתה של הודעה זו. הלז הצהיר בקשר לגילוי-דעת חשוב זה: "ההחלטה שקיבלנו תואמת קודם-כל את העקרון של זכות העמים לקבוע את עתידם, ושנית, היא פרי ניתוח אובייקטיבי של המצב הנוכחי בעיראק". גילוי-הדעת של מועצת-המהפכה אינו רחוק ביותר מנוסח הדברים שרוצים הכורדים להכניס לתחוקה: "התחוקה מכירה בזכויות הלאומיות והדמוקרטייות של העם הכורדי בתוך האחדות העיראקית על יסוד של אוטו-נומיה" ("אל-חופם אל-ד'אתי"). עלינו להעיר שהתחוקה העיראקית הנוכחית היא בגדר נסיגה לא רק לגבי גילוי-הדעת של מועצת-המהפכה אלא גם לגבי התחוקה של יולי 1958. היא מכירה בפשטות בשוויון הכורדים והערבים לפני החוק העיראקי, אבל אינה מכירה בשום זכות מיוחדת של הכורדים פרט לזכויות הנובעות מאזרחותם העיראקית.

עמדה עקרונית זו אינה מפריעה לכורדים לחשוב שהמדינה העיראקית, למרות אפיה המלאכותי, יכולה להיות מסגרת של קיום-צוות בשלום ושל שיתוף-פעולה פורה בין שתי העדות, הכורדית והערבית, על-תנאי שתובטחנה ותכופדנה הזכויות הלאומיות של שני הצדדים, ובפרט על-תנאי שיקבלו הכורדים אוטונומיה במסגרת המדינה העיראקית. התנועה הלאומית הכורדית אינה מגדירה עצמה במנוגד לערבים וללאומיות הערבית; אדרבה, "הידידות הערבית-הכורדית" היא אחד מעקרונות-היסוד שלה.³⁵ מצד שני, שוחרת היא את אהדתם ותמיכתם של "הכוחות הדמוקרטיים והמתקדמים הערביים",³⁶ ומבקשתם להכיר שהחלק הצפוני של עיראק איננו חלק משטחי האומה הערבית משום שאינו מיושב ערבים.

מקביעת קיומה של תודעת לאומית כורדית נובעת מסקנה שהיא מובנת-מאליה אבל חשוב להדגישה: יש עם כורדי אחד, האומה הכורדית היא אחת. לשון אחרת, לגבי הלאומיים הכורדים הרי הכורדים המתגוררים בסוריה, בארמניה הסובייטית, בתורכיה, באיראן ובעיראק אינם סתם "מיעוטים לאומיים", אורחיהן של חמש מדינות שונות שאין שום קשר מאגדם, אלא בנים לאותה אומה עצמה. אף אחת מן המדינות הנוגעות

³⁵ והנה קטע מתוך מינשר של פ.ד.ק. בשאלה זו: "המפלגה הדמוקרטית המאוחדת של כורדיסטן העיראקית רואה באותם כורדים העוינים לערבים, לשיחרור הערבי, לסולידריות הערבית, את אויבי העם הכורדי, אויבי הלאומיות הכורדית המשוחררת, אויביה שלה". (מינשר מפלגת פ.ד.ק. העיראקית המאוחדת, בגדאד. "אתחאד אל-שעב", 7 במאי 1959). מתי

³⁶ "א) אנו נאבקים לחידוש קשרי-אחוה בין העמים הערבי והכורדי ושאר המיעוטים האתניים... אנו נאבקים גם נגד השוביניזם, הקוסמופוליטיזם והספאראטיזם.

"ב) אנו נאבקים לחיזוק קשרי האחוה, הידידות ושיתוף-הפעולה שאנו מקיימים עם המפלגה הקומוניסטית העיראקית, המפלגה הלאומית הדמוקרטית והארגונים הדמוקרטיים המתקדמים בעיראק. אנו נאבקים למען האחוה הלוחמת בין מפלגתנו ושאר המפלגות והארגונים הדמוקרטיים בכל הלקי כורדיסטן. אנו לוחמים גם לאימוץ קשרי-הידידות שלנו עם יתר המפלגות הקומוניסטיות והארגונים הדמוקרטיים המתקדמים בעולם כולו" (מצע פ.ד.ק., סעיף 6).

בדבר אינה מכירה, כמובן, בקיומם של קשרים בעלי אופי לאומי בין הכורדים היושבים בשטחה לבין אלה של הארצות השכנות—ולמען האמת אף לא ס.ס.ר.—³⁷ שכן התוצאות המדיניות והמעשיות של הכרה מעין זו מובנות-מאליהן: אם קיים עם כורדי, איך ייתכן אפוא למנוע ממנו את זכות ההגדרה-העצמית, המופרת כזכותם של כל עמי עולם ומוצהרת כאחד מעמודי-התווך של ה"אפרו-אסיאניות"? מצד שני, מסתבר שזכויות לאומיות שאותן יכולים מיעוטים לאומיים לתבוע לעצמם בדין מועטות הן לאינ-שיעור מאלו שהחוק הבינלאומי מיחד לעמים. ולבסוף, הרעיון של אומה כורדית אחת, שאדמתה חלוקה בין חמש מדינות ומשוסעת גבולות מלאכותיים, במסקנותיה הקיצוניות (הקמת מדינה כורדית עצמאית ומאוחדת, מאחר שתכליתו של כל לאום בלי יוצא-מן-הכלל היא להקים מדינה),³⁸ מקעקע את יסודותיהן של מדינות אלו וחוזר ומעמיד בסימן-שאלה את גבולות שטחיהן, ובנקודה זו הרי כל מדינות העולם רגישות במידה שאין למעלה ממנה.

(המשך יבוא)

³⁷ האב תומאס בואה, כורדולוג דגול היושב בביירות, העמידני על הנקודה הזאת רבת-המשמעות: המשוררים הכורדים הסובייטים כשהם מעלים על נס את הרעיון הלאומי אינם מזכירים את כורדיסטן, מולדת הכורדים, כפי שאפשר היה לצפות, אלא את ארמניה הסובייטית, בה הם רואים את מולדתם.

³⁸ כיום אין הכורדים דורשים עצמאות כלל וארגוניהם המדיניים אינם מרמזים על כך מעולם. אף-על-פי-כן, אין לכחד שתביעה זו מקננת בעומק לבותיהם או בנבכי תקוותיהם, או שהיא מטרה לטווח ארוך של אסטרטגיה מדינית. על-כל-פנים חשים הם בעובדה שהעצמאות היא אחת מזכויותיהם המוחלטות, גם אם אין הם מבקשים להשתמש בזכות הזאת.

נותתיהו פלד: "השליו והסתיו" לנג'יב כחפוז

"השליו והסתיו"¹ נמנה על אותם סיפורים של נג'יב מחפוז העוסקים באדם היוצא־דופן, שאינו מוצא לו מקום בחברה בה הוא חי. סיפורים אלה הם בגדר סוג מיוחד בכתביו של נג'יב מחפוז, "נגיד הסיפור המצרי", כפי שפינהו לואיס עֵוֶץ². לסוג זה של סיפורי הפרט פנה לאחר שפירסם סידרה חשובה של סיפורי־חברה בהם תיאר בפירוט רב את החברה המצרית־הקאהירית הזעיר־בורגנית, המתמודדת עם התהליכים ההיסטוריים שהיא נתונה בהם זה שלושה דורות.³ השאלה החשובה להבנת התפתחותו של הסופר היא מה פשר מעבר זה מסיפורי־חברה לסיפורי הפרט, אך לא נדון בשאלה זו הפעם. יצוין רק שהמאפיין את סיפורי הפרט הוא ריכוז תשומת־הלב באדם, הפרט, שאינו משתלב בחיי החברה, מסתייג ממנה ומחפש לו בתוכה דרך משלו.

נג'יב מחפוז בוחן נושא זה בתחומי חיים שונים. למשל, ב"אל־לך ואל־פלאב" (השודד והכלבים). גיבור הסיפור הוא פושע שבראשית דרכו היה מכשיר בידי קבוצה מהפכנית שלחמה לשינוי חברתי כלשהו, ואילו לאחר שהושגה מטרתה של זו נמצא מבודד, ניטש מחבריו ומוקע ברבים. מאחר שסירב להשלים עם מצבו החדש, הוסיף ללחום את מלחמותיו שלו, עד שהמטרה וכלביה הביסוהו. ב"אל־טריק" (הדרך) גיבור הסיפור הוא בן מפונק לגברת מפוקפקת, שפירנסה את בנה בכבוד בממון שעשתה בדרכים נלוזות. לאחר מותה הוא מחפש את אביו הנעלם, שלדברי אמו היה ממוצא מיוחס ועשיר מאד. את אביו אין הוא מוצא, אך בהיותו בודד בעולמו ומחוסר־כל נקלע למעשי־פשע, והוא מסיים כרוצח שנתפס בידי הרשות.

"אל־סמאן ואל־ח'ריף" נמנה, כאמור, על סוג זה של סיפורים, ודרך כתיבתו דומה. יחסו של הסופר אל גיבורו אינו חד־משמעי, אין הוא יצור שפולו שלילה, וכמובן אף לא יצור שפולו חיוב. מכאן גם שהחברה הסובבת את גיבורו אינה כולה חיוב. גם יחסה של החברה אל הגיבור אינו חד־משמעי. אין הוא מבודד לגמרי בחברה כי הוא מוצא בה תומכים ומעודדים, אלה הנמנים על החברה ומשתלבים בה, אלא שבלבם הם מזדהים עם יוצא הדופן. מאבקו של הגיבור אינו משולל מוטיבים נעלים, ומטרותיו אינן כולן שליליות.

אך השאלה של חיוב ושלילה אינה פשוטה כל־עיקר. הסופר אינו מרבה לפרט את הרקע ההיסטורי או החברתי הכללי של העלילה, ולפיכך החיוב והשלילה שביחסי

גיבורו עם החברה אינם מגיעים לכלל הבהרה מלאה. הסופר מרבה להשתמש בסמלים, שמשמעותם לעתים מרובת-צדדים, ובאמירות המתפרשות לכאן ולכאן. הערכים החיוביים של החברה אינם נמנים במפורש, ולפיכך גם אין זה ברור אם הערכים שלמענם הפרט לוחם הם בהכרח ערכים הנעדרים מן החברה — או שהפרט בעיורו אינו מבחין בהם ולפיכך כל מלחמתו הריהי מלחמת-סרק.

אופן זה של כתיבה נותן בידי הסופר חופש-ביטוי רב, ואמנם מנצל נגיב מחפוז חופש זה במידה ניכרת. אך על רקע אי-הבהירות הרעיונית הכללית, ניתנים גם דבריו של הסופר לפירושים שונים, ודומה שהסופר משאיר בידי הקורא את הבחירה בין פירוש לפירוש וכמו מטיל הוא על הקורא את האחריות לתוכן הפתוב. כתיבה חמקמקת זו אינה אפיינית לכל כתביו, ודומה שהיא טיפוסית דווקא לסיפורי-הפרט, שהם גם המאוחרים שבסיפוריו. ההבדל בין כתיבתו הברורה והחדמשמעית של נגיב מחפוז בסיפורי-החברה שלו לבין הכתיבה המעורפלת בסיפורי-הפרט⁴ פותח פתח לסברה שמא עדים אנו כאן למין תופעה של "תקנה"⁵ מודרנית, אותה תופעה היסטורית באסלאם של העמדת-פנים בענייני אמונה, המותרת למי ש"אולץ ולבו בוטח באמונה" (קוראן טו, 106).

הסיפור "השלי והסתיו" עשוי לעניין את הקורא הישראלי הן בגלל תכנו והן בגלל אופן כתיבתו. גיבור הסיפור הוא מישהיה פקיד בכיר בממשלת הוופד⁶ במצרים בשנת 1952, שהודח על-ידי שלטון ההפיכה ממשרתו. הרקע למאבק בין הגיבור לבין החברה הוא רקע ההפיכה, כשגיבור הסיפור מסתייג מעצם ההפיכה ומאופי השלטון שהקימה. הסיפור מחאר את יחסה של החברה הקאהירית, שנפגעה מן ההפיכה, אל השלטון המהפכני, והוא מבהיר את טיב הקשיים שנתקל בהם שלטון ההפיכה ביחסיו עם האינטליגנציה העירונית המצרית. על הצד המדיני של יחסים אלה נכתב הרבה,⁷ ואילו נגיב מחפוז מאיר את התופעה בדרך ספרותית. כסופר ודאי שחייב הוא — וכנראה גם מותר לו — לבחון את לבטי הנפש של המסתייגים מן ההפיכה מתוך יחס של אמון בכנות הלבטים. לא נוכל לומר שמטרתו של הסופר היתה לנתח את טיבו של השלטון החדש, שכן אין הוא עושה זאת, והטיפוס המיצג את השלטון החדש בסיפור נעדר כל תכונות או ערכים שיש בהם כדי להבליט את החיוב שבשלטון זה. אפשר שכוונת הסופר היתה לנתח את טיב ההסתייגות מן המשטר החדש, הרווחה בקרב האינטליגנציה המצרית, אך לשם כך היה עליו לפרוש יריעה רחבה הרבה יותר. הסיפור אינו חורג מגדר הלבטים האישיים של הפרט שאינו מסוגל להתמזג בחברה ולפעול בתוכה ולמענה, ומבחינה זו אין הוא שונה משאר סיפורי הפרט שכתב נגיב מחפוז. לפיכך דומה שפל שפיכלתנו לומר על כוונת הסופר הוא שרצה לבחון פעם נוספת את טיב היחסים בין הפרט והחברה, על רקע החיים הפוליטיים.

ועתה אומרים אנו למסור תמצית קצרה של הסיפור, כדי שאפשר יהיה לעמוד מקרוב יותר על דרכו של הסופר בניתוח הבעיה.⁸ לסיפור 31 פרקים, אולם נמסור את תכנו בארבעה חלקים, כלהבא.

א

עיסא הוא פקיד גבוה בממשלה וחבר-מפלגה פעיל. הוא משמש ראש לשכה של שר, ולפניו עתיד מדיני מזהיר. ב"שבת השחורה" (26 בינואר 1952) חזר מאזור התעלה לאחר שיצא לשם לברר מקרוב את המתרחש. בזכרונו הרוטה שיחה שהיתה לו עם פידאי צעיר שקרא אליו: "איפה אתם! איפה הממשלה! האם לא אתם שהכרתם על מלחמת-הקודש? אנו רוצים בנשק, ומדוע זה כה קמוצה ידכם כלפינו!" בעוד האשמתם של לוחמי אזור התעלה מצלצלת באזניו, מגיע עיסא לקאהיר הבוערת והפרועה. הוא אינו מבין את המתרחש, אבל חש הוא כי טראגדיה אמתית מתרחשת, וכי המסך שהתרומם מעליה "עתיד לחשוף מחר בלתי-ידוע". הוא מרגיש כי סכנה גדולה מרחפת על עצם היי, ועל חיי הממשלה שהוא חלק ממנה. הקריאה המהדהדת ברחובות קאהיר, העשנים והסואנים מקול המון מתפרע, "שרוף... הרוס... תחי המולדת", נשמעת באזניו כקריאה של בוגדים. הוא נזכר בדבריו של השייך עבד אל-תואב אל-סלהובי, חבר-הסינט, שקרא, בדברו על ביטול החוזה הבריטי-המצרי (אוקטובר 1951): "הקיץ הקץ, וגורלנו בידי אלוהים".

עם פיטורי הממשלה (אין הסופר מזכיר ממשלתו של מי, אך מובן כי כוונתו לממשלת נחאס פחה) מועבר עיסא למחלקת הגינון. אמו של עיסא מקבלת את הגזירה בשקט. "אל תתעצב", אומרת היא, "עוד תשוב למעמדך הקודם, ואף לטוב ממנו". האם, אלמנתו של פקיד קטן, בוטחת בבנה, שפה הצליח לעלות בדרגות השלטון והוא מתגורר עכשיו בדירה מפוארת ברובע דקא הנאה. ביתו מלא רהיטים מרהיבי-עין, ופחווה ושרים מבקרים בו לעתים מזומנות. "העיקר הבריאות", אומרת האם לבנה. ומאחר שלפניהם תקופה של נופש מעבודה אחראית, מחליטים האם ובנה כי זו העת להכין את הנישואים עם בתו של השופט העליון עלי בק סלימאן, קרוב-המשפחה העשיר, ממקורבי הארמון. בתו, סלוא, היא נערה מצוינת ובוגרת בית-הספר הגרמני. אמה אמרה בפירוש שהיא מעוניינת בחתן בעל מעמד חשוב, שכן כסף יש לה למכביר משלה, ועיסא הריהו רק בן שלושים וכבר הגיע לדרגה השניה. וכך נקבעו הנישואים לחדש אוגוסט. עיסא יודע כן בן-דודו, חסן, מתחרה בו וביקש את ידה של סלוא, אלא שהוא, שהגיע רק לדרגה החמישית, נושא משרה בלתי-חשובה בוועדת-הגיוס, אף שהוא מעוטר בתואר מוסמך בלימודי-המסחר. שאיפתו המגוחכת של חסן היא כי עיסא ישא את אחותו לאשה.

חסן מאמין בתמורה מרחיקה-לכת הרבה יותר מהחלפת הממשלה. "הכל עומד להתמוטט, ומוטב כי נניח לו להתמוטט. כל הישן הזה חייב להיעקר מן השורש!" — "ובעיית המולדת מה יהיה עליה?" מקשה עיסא. — "האם אתה מאמין כי הזקנים הללו, רפייה-שכל והמושחתים, הם אשר יפתרוה?" משיב לו חסן בשאלה. "למה אתה מצפה, אפוא?" שואל עיסא. — "לדם חדש", משיב חסן, ומוסיף: "צריך שיילכו האנגלים והמלך והמפלגות ושנתחיל מחדש"...

בבוקר ה-23 ביולי 1952 הופתע עיסא לשמע הודעת הצבא ששודרה בראדיו. "הצבא יוצא נגד המלך", אמר לאמו. "כבימי עראבי-פחה??" שואלת הזקנה. עיסא יוצא

מיד לאלקסנדריה לפגוש את ראשי מפלגתו, המבלים שם את עונת הקיץ, ולשמוע מה בפיהם. אך איש אינו יודע דבר. עלי בק סלימאן מעיר: "שכחנו במהירות רבה את לקח עראבי. עוד מעט יצעדו האנגלים..."

כשיצא המלך פ'ארוק את מצרים חש עיסא שמחה רבה, אלא ששמחתו היתה מהולה בעצב. הרגשתו מצאה ביטוייה בשיחת-רעים בה אמר אחד: "הלא מה שקרה היום היינו עושים בעצמנו, אילו היה בידינו הכוח הדרוש". — "אבל לא עשינו זאת", השיב אחר בלעג. עיסא חש כי אט-אט ילבשו ההיים פרצוף חדש. "הוא הביט בתמונה האמנותית שהיתה תלויה מעל האח הקרה. ניבט ממנה פרצופה של פושיה בעלת שפתיים גסות ועיניים בולטות, אך לא מכוערת, הנועצת בפניו מבט חושני חצוף, אומר פיתוי וקורא תגר".

נישואיו של עיסא נדחו לפי-שעה, ואילו חסן נתמנה למשרה חשובה מאד. ידיעה זו היתה לעיסא מהלומה קשה יותר מכל אשר אירע לו בימים האחרונים. אמו של עיסא יודע כי החורבן ישיגנו. אמנם, מסביבו קורים דברים משונים; כך, למשל, חברו אבראהים ח'ירת, עורך-דין וחבר בית-הנבחרים לשעבר מטעם מפלגתו, דבק בהתלהבות בהפיכה, משבחה במאמרים המתפרסמים בעתונות ומגנה את מפלגתו-הוא. עבאס צדיק, שהיה מן המושחתים שבפקידים, נמצא לו פטרונו הסוכך עליו והוא יושב במשרתו לבטח. רק סמיר עבד אל-באקי הודח ממשרתו כמו עיסא, ושניהם מתנים יחדיו את דאגותיהם. "הסילוק הוא הקל בענשים הצפויים לנו", אמר סמיר, "נקבל פנסיה עלובה, אבל אולי נמצא עבודה בחברה כלשהי". — "אך האם ייקל לנו הדבר? הנמצא עוז להתחיל הכל מחדש?" שואל עיסא.

כשהופיע עיסא לפני ועדת-הטיהור אמר לו יושב-הראש: "רצוני שתבטח בישרנו, שכן אין פנינו אלא לצדק לבדו". התלונות היו רבות, והחמורות שבהן האשימוהו בקבלת שוחד ובמתן העדפות מטעמים מפלגתיים. עיסא התגונן: "האם לא היתה המפלגתיות מיסודות היינו בעבר?" שאל. "הצביעורנא על פקיד גבוה אחד הראוי להישאר בתפקידו!" קרא. אך לשווא. בבית שואלתו אמו הזקנה: "מדוע לא תשוחח על עניינך עם בן-דודך, שהוא אחד מהם?" עצתה הכאיבה לו כנשיכה.

קיומו לא היה נתון בסכנה. הוא פוטר אך קיבל פנסיה, ומשך שנתיים נוספות יקבל משכורת מלאה. כמו כן היו לו חסכון בבנק, שנוצר מן התרומות שקיבל בעבר, ודירה נאה, המלאה אף היא "מתנות".

עיסא קיווה כי את נחמתו ימצא בסלוא, אולם הבק ידע על סילוקו ועל סיבותיו. הוא ידע מראש שעיסא יסולק, שכן יו"ר הוועדה היה ידידו וסיפר לו על כך. קצרה ידו לעשות דבר לטובתו, שכן הוועדה חזקה מיושב-הראש שלה. לדעת הבק לא יהיה זה ראוי לקיים את הנישואים בתנאים אלה. אמנם עיסא טוען כי הוא לא היה אלא קרבן פוליטי, אבל הבק יודע על כל יתר ההאשמות, ולדעתו היו ההוכחות חמורות. עיסא יודע היטב כי לולא חסינותו המשפטית היה גם הבק מודח על-ידי השלטון החדש. הוא מתריס: "מכל מקום, אני מעולם לא הייתי אופורטוניסט ולא קיבלתי כל טובה מידי המלך!" ובכך גותקו היחסים עם הבק.

בבית־הקפה אל־בודיגא נפגשת הרביעיה: עיסא, סמיר, אבראהים, ועבאס. "היינו חלוצי מהפכה, ועתה הרינו הרוסי־מהפכה", קונן סמיר. ואילו אבראהים טוען: "לדעתי עלינו לקפוץ אל המרכבה..."

חסן, בן־דודו של עיסא, לא שכח והוא בא לבקרו. הוא מציע לו משרה של מנהל־חשבונות בחברה שחסן הוא בה סגן־המנהל. ובכן, המצב ברור, מהרהר עיסא: שאהיה פקיד תחתיו ובעל לאחותו; קודם־לכן יבוא המוות! חסן מנסה לשכנע: "אין זו רק משרה, זוהי גם הזדמנות להתמזג בחיים החדשים", אך לשווא. בייחוד קשתה לו לעיסא העובדה שחסן, שהיה פקיד קטן, הפך להיות סגן מנהל־חברה. "שגעון שאיפתו לשבות מכל מלאכה התחזק והלך, ונטייתו להרס־עצמו נתעצמה".

ב

עיסא מחליט לעזוב את קאהיר ולהתבודד באלקסנדריה. "ומה בדבר עתידך?" שואלות אחיותיו המודאגות. "עתידי הפך לעבר", השיב. באלקסנדריה שכר דירה קטנה בבית־דירות ברובע אבראהימיה המאוכלס יוונים. החיים בקרב הזרים הגרים במולדתו נסכו אף בו הרגשת זרות במולדתו. יום אחד, לאחר תקופת־זמן מסוימת, נפגש עם סמיר עבד אל־באקי בבית־קפה. סמיר נראה רזה יותר, אך בריא ובהיר־עיניים משהיה. הוא נעשה שותף לדודו הסוחר ברהיטים ועובד עמו. בידו של סמיר ראה עיסא את הספר „אל־רסאלה אל־קשיריה"¹⁰ והשתומם. "אני מוצא בתצווה מרגוע אמתי ללב", מסביר סמיר. עיסא מביט תוך כדי שיחה באשה היושבת מולו, ומהרהר: "האשה היא סם טוב מן התצווה להרגיע ייסורים". ובחצות הלילה, על ה"כורניש", הוא נפגש עם אחת מ"בנות הלילה". "האדון מנהל לשכת־השר, הנושא עיניו למשרת השר, מת ואיננו. ולא נותר ממנו אלא שיכור השקוע בבדידות ובחשיכה, שיצריו זוחלים כחרקי־לילה, וכמו דחיפה עזה להתגולל בעפר נופחת במנועיו".

הנערה מוצאה מן העיר טנטא ושמה רירי, שם טנטאוי אמתי. היא רואה כי בודד הוא לנפשו ומציעה לו לגור עמו, כשפחה. הוא ניאות לכך, לאחר שסירב תחילה. ואמנם, נוכחותה הקנתה לדירתו חמימות ונקיון. היא מילאה את תפקידה בטוב־טעם, "תפקיד שהוא למעלה מדרגת שפחה אך אינו מגיע לזה של גברת". היא היתה "משתתפת אתו במאכל, בעישון ובמשקה, ולא דרשה נוסף לכך אפילו מיל אחד". במדיניות לא מצאה כל ענין. "מה דעתך על העצמאות, כלומר על יציאת האנגלים?" שאל אותה. "אה, ייצאו אם רצונם בכך, אבל אני שמעתי רבות על ימיהם המתוקים! ידידתי בעלת הקפה פתחה את בית־הקפה שלה מפספס".

הימים היו קשים־מנשוא, הידיעות על המשפטים נגד מנהיגי המשטר הקודם מילאוהו פחד "כאילו היה מחלק סמים משכרים". לאט־לאט החל לבו לנטות אל הנערה ברגש חם ועמוק, אך הוא התקומם נגד זה. והנה יום אחד גילתה כי הרתה לו. "נחש ארסי! — הזוהו גמולי על שנתתי לך מחסה בביתי?! צעק, וללא רחמים גירשה מן הבית.

מעתה התירא שמא תגלה הנערה את קלונו ברבים, המשטרה תיטפל אליו, ויתחילו לחקור אותו בדבר הסכונותיו בבנק. אך לא אירע דבר. יום אחד מגיעו מברק המודיע על מות אמו, והוא חוזר לקאהיר.

ג

בהתכנס האבלים בבית אמו, הגיע חסן בן־דודו במכונית מרצדס הדורה. לאחר ההלוויה נאספו הידידים יחדיו בבית, ובחדר שבו ישבו יחד סמיר, עבאס, אבראהים וחסן נוכח עיסא "במחזה שדמה עד מאד למהתלה, כי איש מן הידידים לא העז לבטא את דעתו בעניינים מדיניים בנוכחותו של חסן, ומאחר שהמדיניות הנה חלק שאי־אפשר־בלעדיו בכל מיפגש לא היה מנוס מן ההתחסדות (נפ'אק) תכל שיבחו את המעשים ההיסטוריים המופלאים כביטול המשטר המלוכני, חיסול הפיאודליזם והפינוי, בייחוד הפינוי, זה החלום הישן. עיסא לא השתתף בשיחה אלא במעט... והסתיר את לעגו למצב שנוצר, בהעמידו פני מאזין לקריאת הקוראן העולה מן הטרקלין, בו ישב תחתיו קריין מן הדרגה השלישית".

לפני צאתו פנה חסן אל עיסא והציע לו לחזור ולשקול את עמדתו: "צריך שתעלה על הרכבת". עיסא אמנם נפעם לגילוי זה של תשומת־לב, אך סירב. אמנם, לעתים קרובות קיבל את הגיונו של יריבו והודה לפניו בתבוסתו הנסתרת, "אך ככל ששכלו השתכנע, יותר שקע לבו במרי־חרון". לאחר שהלך חסן נודע לעיסא שסלוא אורסה לחסן.

הפגישות באל־בודינא חודשו. מה הסיבה לאי־שביעות רצונם? תמה עיסא. ואבראהים טורח ומסביר: "האמת היא כי היום אין ערך לאדם, אף כי רוממותו בפי כל. אנחנו עם של בועות־סבון". עיסא מרגיש שאישיותו מפוצלת. הוא מודה: "האמת היא ששכלי משתכנע לעתים בצידקת ההפיכה, אבל לבי תמיד עם העבר, והבעיה היא כיצד ישלימו שכלי ולבי". אך אבראהים, בעל ההשכלה המשפטית, חולק על דעתו: "אין זו בעיה של עקרונות שהשכל ישתכנע מהם אלא שהקשר שבין השליט והנשלט נקבע בדרך נסתרת כמו באהבה, ואפשר לומר כי השליט המצליח ביותר לקנות את לב העם הוא המרבה לכבד את האדם, כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם".

אך את רגשות כולם ביטא אבראהים ח'ירת באמרו: "את בלעך מפיד הוציאו". במר־לבו מהרהר עיסא שהאיום הגרעיני אינו כולו קללה: "האיום הגרעיני אפשר שאף יקל על מצוקתנו". בלעג שואל אותו עבאס: "והציביליזציה? האינך דואג לגורלה?"—"לטוב־המזל עדיין לא נעשינו חלק מן הציביליזציה, ומה לנו כי נחשוש מן התבערה!" משיב עיסא במרירות.

ברצון היה עיסא מהגר ממצרים. צר לו על כי אין למצרים גולה כמו לזולתם, באמריקה הדרומית, למשל, שיוכל להגר אליה. אבל "המצרים הם זוחלי־גחון ולא צפרי־כנף", אומר הוא בשאט־נפש. הוא אינו יכול להאמין בתצווה כחברו סמיר. "היכן מפרשך"? שאל את סמיר. "אתה הנך ספינה ללא מפרש".

לפיכך נשא עיסא לאשה את קדריה, אשה עשירה שאותה הכיר שעה שבאה עם

אמה לקנות את ביתו. הוא קיוה לקבל מחיר הגון תמורת הבית, עקב הביקוש הרב למקרקעים עירוניים בקאהיר, ולהוסיף לחיות כאחד מנשואי-פנים ("אל-אעיאן"), והנה לא די שמצא קונה אלא בהזדמנות זו מצא גם אשה. אמנם היא היתה נשואה כבר שלש פעמים ולא הצליחה להעמיד ולדות, אבל חסרונות אלה, שאותם גילה בחקירותיו האישיות, נראו כמעלות בעיניו. שכן אילו גילתה לו קדריה את חסרונותיה לא היתה ניתנת לו האפשרות, אי-פעם בעתיד, "להיראות כבעל נאמן שתקותו נכזבה, דבר העשוי לחזק את מעמדו ואת שליטתו".

לאחר הנישואים שכר עיסא שנית דירה בדקא, "רובע הזכרונות שלא יישכחו". לחמתו, אלמנתו של קצין-משטרה בכיר, הבהיר כי מוטב שקדריה והוא ייהנו מכספה עוד בחייה, שכן אז יוכלו לאחל לה אריכות-חיים בתוס-לב. חיי הנישואים היו משביעי-רצון מכל הבחינות, אך נטולי-ענין. והנה יום אחד הופתע לשמוע על הלאתה של תעלת-סואץ. בעל-כרחו נאלץ להודות שאכן מעשה רב הוא זה, אך לבו נפל בקרבו והוא היה כחולה אכול-קנאה, "כל אימת שהיה ההווה מתעלה לפסגה הדומה לפסגות העבר שבזכרון חי, היה מתחלחל".

ובוקר אחד זיעזעתו העתונות בידיעה על התקפת היהודים בסיני. כל רגשותיו הפטריוטיים נעורו מחדש, ובכוח היה עליו להרחיק ממחשבתו את ההירהורים בדבר ההפיכה וגורלה. את אשתו לא היה יכול לשתף בחוויותיו. "יש לי מה שיעסיק את מוחי די-והותר", ענתה לו. אותו ערב הושמעה צפירת-אזעקה, שעה שישבו בבית חמתו. הזקנה לא יכלה לשאת זאת: "כל חיינו עוברים ממלחמה למלחמה למלחמה. צפירות אזעקה, פגזי תותחים ופצצות-אוויר. האם לא מוטב כי נחפש לנו קורת-גג בארץ אחרת?!"

באל-בודיגא פסק אבראהים: "מאחרי ישראל עומדות צרפת, אנגליה ואמריקה". נפשו של עיסא היתה כמרקחה: כיצד יקבע עמדתו בתוך סופות המחשבה וה-רגשות? אך סמיר ליגלג: "נראה כי צבאנו עומד לחסל אותם בטרם תכרזנה בעלות-בריתה על עמדתן..." וצחוק מלגלג פרץ מפי כולם. אבראהים פסק בקול נמוך: "עכשיו הדבר ברור, זהו הסוף!" וחבריו שמעו את דבריו במין שמחה עצבנית, שאצל קצתם לא היתה נקיה מהרגשת-אשמה.

עיסא, שנפשו היתה שסועה בין הרצון לראות בכשלון ההפיכה לבין רגשותיו הפטריוטיים, שאל: "האמנם רוצים אתם באמת שהיהודים יביסו אותנו?" השיב לו אבראהים: "זו תהיה תבוסה למראית-עין, שתחלצנו מצבא-הכיבוש החדש. אחר-כך תאולץ ישראל לסגת ולהסתפק, אולי, בהשתלטות על סיני ובעשיית שלום עם הערבים. אחר-כך תתערבנה אנגליה וצרפת לשם פתרון הבעיות הכרוכות במזרח התיכון והחזרת המצב במצרים לקדמותו". שאל עיסא: "האין פירושו של דבר זה חזרה אל תקופת ההשפעה המערבית?" — "מכל מקום, יהיה זה מצב טוב יותר ממצבנו עכשיו", השיב אבראהים. "לאיזה סבך נקלענו!" אמר עיסא כמדבר לנפשו. "איזה לבטים, וחקקי-לב וייסורים. עלינו לבגוד במולדת או לבגוד בעצמנו, אלא שהתבוסה במלחמה זו תהיה קשה לי ממוות". השיב לו עבאס: "אתה רומנטי מאד!"

ואבראהים הוסיף: "על מה נצטער? לא נותר לנו דבר להצטער עליו, שכן בעיני המת כל סוג של חיים טוב מן המוות". השיב עיסא: "לעתים אומר אני לעצמי שהמוות קל מן החזרה לאחור, ולעתים אני אומר לעצמי כי מוטב שנישאר אנחנו ללא תפקיד בארץ שיש לה ייעוד משיהיה לנו תפקיד בארץ שאין לה ייעוד". למחרת היום גברו ייסורי־הנפש של עיסא מנשוא, והוא ביקש לו כוח להתגבר על היסוסיו ולהזדהות עם ההפיכה. והנה נדמה לו כי החיץ המפריד בינו לבין ההפיכה ייעלם חיש מהר אלא שאותו יום אחר־הצהרים בא לביתו אבראהים ואמר, כולו בטחון־עצמי ורצינות: "בתוך שעות אחדות תגיע השואה לקיצה. אחדים מאנשינו נפגשים בשעה זו עם האחראים לשכנעם שייכנעו כדי להציל מה שניתן עוד להצלה!" ולא יכול עיסא למצוא בנפשו שמחה לשמע ידיעה זו, או להזדהות עם תקוותיו של חברו. אולם הסכנה חלפה, הימים שבו כשהיו, ובפגישותיהם באל־בודיגא שררה האכזבה יותר מבעבר.

ד

עיסא חי חיים ללא תכלית, ללא עבודה, ללא בנים, ללא ענין. גם הידיעה המרעישה על שילוח אדם לחלל עוררה בו רק ענין חולף ותקוה רופפת: "הייתכן כי ידגיש את השתייכותו אל המין האנושי ויתעלם משייכותו המאולצת אל המולדת הזו?" בקיץ יצאה כל החבורה לראס־אל־בר, ועיסא שקע במשחק־קלפים בצורה שהדאיגה את אשתו ואת ידידיו. בתוך־תוכו ידע היטב שלמרות טענותיו התדרדרה מפלגתו בסוף ימיה מבחינה מוסרית, אך בכל־זאת סירב להשלים עם מפלתה. בהביטו פעם, עם עלות השחר, אל עבד אל־תואב אל־סלהובי, שעה שנפרדו לאחר לילה ארוך של משחק־קלפים, הירהר: "הנה, זה החל את חייו במעצר בטנטא, החיילים האוס־טרלים אסרוהו כשהוא צועק 'תחי המולדת, יחי סעד!' אחר־כך סיים את שנת 1942 כשהוא סוחר במשרות פנויות, כשם שאני סיימתי וברשותי חשבון מספר 33123 בבנק־מצר".

בעצת ידידיו יצא עם אשתו לבלות את שארית הקיץ באלקסנדריה, במאמץ להציל את חיי המשפחה שנתערערו ובתקוה שבשובו משם יחפש עבודה כלשהי. אך גם באלקסנדריה לא מצא מנוח והיה מהלך משמים ברחובות העיר. יום אחד, שעה שטייל לאורך ה"כורניש", ראה את רירי והנה בת קטנה לה. היא נעשתה בעלת בית־קפה, וניכר שחל בה שינוי גדול. בהתבוננו מרחוק בבת הקטנה מצא שהיא דומה לבנות־משפחתו, אמו ואחיותיו. לבו סער וגעש. האין זו קריאה אליו לפתוח בחיים חדשים, לעמוד באומץ נוכח האמת בכל מחיר, להיפרד מקדריה שחייו אתה הם חיים של זיוף והעמדת־פנים? אך רירי מיאנה להכירו, ולא הודתה כי הילדה היא בתו. הוא חקר בדבר, ונודע לו כי רירי נישאה לאיש זקן וחשוך־בנים, שאימץ את הבת. הוא היה בעל בית־הקפה, אך בעת ההיא היה אסור בשל מסחר בסמים משפריים, ורירי ניהלה את העסק ושמרה לו אמונים. לא נותר לעיסא אלא לעמוד

מרחוק ולהסתכל בבתו כשהיא משתעשעת ליד אמה על חוף־הים. בהביטו בה, כך הירהר: "זו הקטנה היא עדות להבלותם של הפחדים, עדות לטבע שעה שהוא נותן לנו דוגמה של יכולת להתגבר על מעשי־שחיתות. ועכשיו הלא תוכל אף אתה לחקות את הטבע, ולו פעם אחת? הלא תוכל ליצור מתוגתך ועצבונוך ותבוסותיך נצחון, ולו גם פעוט?"

אותו יום לא שב לביתו. בחצות הלילה, כשבתו בבית־קפה לבדו, נכנס לפתע אדם גבה־קומה ושרירי, לבוש חולצה חפותת־שרוולים, ובידו שושנה אדומה. הוא פסע בצעדים איחנים, ובעיניו מבט אמיץ ונוקב. ניכר היה בו שהכיר את עיסא, ואף עיסא הכירו: הלא הוא הצעיר מאזור התעלה, אתו שוחח שעה שביקר מטעם המיניסטריון באיזור הפרוע. עיסא זכר כי הצעיר נאסר לאחר השיחה אתו. עיסא חשש, ועזב את בית־הקפה. הוא הלך אל ה"כורניש" והתישב על ספסל לרגלי פסלו של סעד זגלול — אך הצעיר בא בעקבותיו וישב לידו. הוא פנה אל עיסא, הזכיר לו את פגישתם הקודמת, והבטיח כי אין בלבו טינה עליו. להיפך, רצונו לשוחח אתו על כל הדברים הנפלאים המעניינים אותו עכשיו. עיסא סירב: "אין שום דבר המעניין אותי", השיב. "האם לא מוטב למצוא ענין בנעשה סביבנו מאשר לשבת בחשיכה לרגלי פסלו של סעד זגלול?" שאל הצעיר שאלה שיש בה רמוז עמוק. אך עיסא עמד בשלו, והצעיר קם והלך. משהלך, הביט אחריו עיסא וחשב: "בעצם לא היו לו כל כוונות רעות, ומדוע לא שוחח עמו? הלא יכול היה למצוא בו עזר להתגבר על קשייו. אם ימהר יוכל עוד להדביקו". ועיסא קם ממקומו פתאום, ובצעד מהיר הלך בעקבות הבחור בהשאירו מאחריו את מושבו השקוע בבדידות ובחשיכה.

* * *

וכך נחלץ עיסא מבדידותו ומשממונו, ואץ להצטרף על העושים במלאכה, להתמוג מחדש בחברה. מה, אפוא, טיבה של החברה? היא מציגה עצמה בהישגיה: גירוש המלך, ביטול הפיאודליזם, פינוי האנגלים, הלאמת התעלה, עמידה בפני התקפת אויבים. אלה הם הישגים שעיסא אינו יכול להתעלם מהם או להכחיש גדולתם. דומה שהקושי בדרכו להשתלבות בחברה זו הוא חסן, בן־דודו, שהשיגו במירוץ החיים והפך מפקידון עלוב לאדם בעל־חשיבות. למען יוכל עיסא להתמוג בחברה החדשה עליו להשלים עם הישגיו של חסן, שנעשה סגן מנהל חברה, נוסע במרצדס מפואר, והוא עומד לשאת את ארוסת־לשעבר של עיסא. אך עיסא אינו משלים, וכאן מתבררת לנו השקפתו של הסופר, כי מבחינת היחסים החברתיים לא שינה המשטר החדש שום דבר. הדרגה הגבוהה בסולם הפקידות כרוכה בתנאים חמריים מיוחדים, והיא מאפשרת לפקיד המצליח לבסס את מעמדו החברתי על־ידי נישואים לבתו של איש עשיר ונכבד. מעמדו של אותו עשיר נכבד לא נשתנה עקב ההפיכה, מאחר שידע לנתק בזמן המתאים את קשריו עם מי שהמשטר הקודם רצה ביקרו ולפתח קשרים מתאימים עם מי שהמשטר החדש רוצה ביקרו.

הקשרים המשפחתיים, קשרי הפטרון ובן־חסותו, מוסיפים לפעול פעולתם גם במשטר החדש. עבאס צדיק, על אף שהיה פקיד מושחת, לא נפגע במאומה. אפשר שגם

עיסא היה ניצל אילו פנה אל בן־דודו לעזרה, כעצת אמו הזקנה. גם בן־דודו יועץ לו "לקפוץ על המרכבה", אותה עצה עצמה שהוא שומע מפי ידידו אבראהים, המעמיד פני תומך במשטר החדש ומיחל למפלתו. עיסא אינו שועה לעצתם של שלושת דורשי־טובתו, ואינו "קופץ על המרכבה". בדחתו את עצת אמו ואת עצת בן־דודו, אפשר להניח שאין הוא עושה מעשה נכון. אך האם הוא טועה באותה מידה גם כשהוא דוחה את עצת רעו, אבראהים חירתו, שהיא אותה עצה עצמה? ואולי בא הסופר לרמוז כי אין חשיבות למוטיב, ועיקרו של דבר הוא המעשה? שמא בא הסופר להזכיר כי הפרישה מן החברה פסולה, יהיה המוטיב אשר יהיה? ואם כך, האם עצם "הקפיצה למרכבה", ללא הזדהות נפשית, מספקת? ומי העדיף מן השנים: עיסא, או אבראהים? האחד הפורש מתוך אי־השלמה, והשני המצטרף לפלל ואינו משלים? אם המעשה הוא העיקר והצטרפות לחברה היא צו עליון, הרי שאבראהים עושה את המעשה החיובי, שפן הוא ממשיך לעבוד את עבודתו ומדי־פעם הוא מפרסם דברים בשבח המשטר החדש. אם הכוונה היא העיקר — וזוהי תפיסה מוסלמית מובהקת הרי ההצטרפות לחברה מתוך תקווה למפלתה היא מעשה של צביעות ובגידה (נפ'אק). ההשקפה שההצטרפות־למעשה אל "המרכבה" היא חיובית, ללא קשר לכוונות ולהשקפות, אינה יוצאת־דופן כלל, אלא שיש למלא תנאי נוסף: להאמין שהציבור אינו מסוגל לחיות בטעות¹¹ ולקבל כי הפרט שאינו מרגיש זהות עם הציבור הוא הטועה. קשה להניח שזוהי דמותם של אבראהים ועבאס, שהסופר מתארם כצבועים ממש, המוכנים אף להשלים עם נצחון היהודים על המצרים במלחמה. הם אינם משוכנעים בצדקתה של החברה, במדה שהשלטון מיצג אותה, וסבורים כי "כל סוג חיים טוב מן המוות", כלומר מן המשטר השורר במצרים.

מכאן שהסתייגותו של עיסא, במחשבה ובמעשה, עולה מבחינה מוסרית על הזדהותם של שני חבריו מן השפה ולחוץ. אם אמנם זוהי דעתו של הסופר, הרי שהוא בא לדרוש מן המשכיל המצרי הרבה יותר ממה שהשלטון דורש למעשה. יתר על כן, הוא עושה את עיסא, המסתייג ואינו משלים, לפה המטיף נגד מעמידי־הפנים המתחסדים. הוא מזכיר לסלימאן־בק כי היה ממלחכי הפינפה המלכותית, הוא טוען לפני ועדת־הטיהור כי אין פקיד גבוה היכול להישאר בתפקידו על־פי קנה־המידה החדש, הוא הבז לרעיו שעה שהם חייבים להעמיד פנים בנוכחותו של חסן בן־דודו. ואולי לא רק נגד מעמידי־הפנים מטיף פה הסופר; אולי כוונתו להוקיע את העובדה שאיש מאנשי המלך מצליח לשמור על עמדתו ורכושו ולהבטיח לעצמו את חסינותו באמצעות קשרי־נישואים עם אחד מנאמני המשטר החדש? ואולי בשרטטו את דמותו החיזורת של חסן, שעקב מסירותו לשלטון זכה הן למכונת הדורה הן לכלה עשירה ומיוחסת, מתכוון הסופר לומר שבעצם לא חל שינוי רב במשטר החברתי במצרים? ואולי זעמו של עיסא על אלה יש לו משמעות עמוקה יותר ממה שנדמה למראית־עין?

אך לא רק בפי עיסא ובאמצעותו מושמעת בקורת נגד השלטון. כיצד עלינו לקבל

את דבריו של אבראהים. המתחסד ומעמיד־הפנים, שעה שהוא אומר כי "היום אין ערך לאדם" וכי על השליט לכבד את האדם, אם ברצונו להיות אהוד על העם? האם אפשר להניח כי נגיב מחפוז אינו מאמין שבקורת זו היא בת־תוקף במצרים שלאחר ההפיכה? ואם הבקורת היא בת־תוקף, מה טעם הוא שם אותה בפיו של אדם השואף למפלת השלטון בכל מאודו? האם הוא בא לרמוז שהדוגלים בערך האדם במצרים אינם מסוגלים להיות נאמנים בלב שלם לשלטון? או אולי רק ביקש לומר שגם אלה המתנגדים לשלטון בלבם יש להם טענות של ממש ומוטב להאזין להם?

אכן, קריאת הספר מעוררת הרבה שאלות שקשה לתרצן, משום שהסופר נוקט דרכי כתיבה חמקמקות, למרבה הצער. עם זאת, אין ספק כי בפי הסופר כמה דברים מפורשים למדי אל הקורא. פרשת היחסים בין עיסא לרירי — והחלטתו של עיסא לבקש את ידה של מי שהיתה מ"בנות הלילה", הואיל ובתם, שהורתה בחטא, היא עדות ל"הבלותם של הפחדים" — הן קריאת־תגר גלויה על מוסכמות חברתיות שרשיות במצרים. קריאת־תגר זו היא רועמת במיוחד לאור תהפוכות "אהבותיה" של סלוא, בתו המשובחת של סלימאן בק. הסופר ודאי היה מעדיף את נישואיו של עיסא לרירי, שהיה בהם משום ניתוח מוסכמות חברתיות, על נישואיו של חסן לסלוא. העובדה שבמצרים של היום אין כל סיכוי שמשכיל אמיד ישא לו נערת־רחוב עניה, ואילו נישואיו של פקיד מפקידי השלטון עם בתו של נכבד עשיר נחשבים מובנים־מאליהם, עובדה זו מקוממת את נגיב מחפוז ומעוררתו לבקורת חריפה על מיעוט התוכן החברתי של משטר־ההפיכה.

גם אין מקום לפקפק כי בעיני הסופר חשובה הצטרפותו של עיסא אל מחנה העושים־במלאכה, כל מלאכה שהיא. המטרה החשובה בעיניו היא לסייע ללוחמים־לשעבר למצוא את דרכם בעתיד, כי הם זקוקים לבעלי הנסיון והכשרון. ישיבתם של אלה בצל זכרו של סעד זגלול נראית בעיניו השתמטות מעשיית המעשה הטוב והנכון. אולם בעינה נשאר השאלה, האם תנאי להצטרפותם של אלה אל העושים־במלאכה היא ההזדהות עם השלטון ושיטותיו? עיסא החליט לחזור לחיי עבודה ויצירה, אך כל השאלות ששאל, ושאותן שאלו חבריו מאז ההפיכה ועד הלום, נשארו ללא תשובה.

כפי שנאמר בתחילת הדברים, אין כל ודאות שנגיב מחפוז התכוון לנתח בספרו זה את מהות המאבק בין האינטליגנציה והשלטון במצרים. אך אין ספק שהנושא המרכזי בשבילו בשנים האחרונות הוא היחס בין הפרט והחברה שעה שהפרט אינו משתלב בה. אם אמנם הכוונה הראשונה כוונתו, הרי נשאר ניתוחו ללא מסקנות. שכן אין הוא קורא לאינטליגנציה להשלים, להזדהות. אך בנושא המרכזי של הסיפור אין הסופר משאיר כל ספק ביחס לכוונתו: הפרישה מן הציבור, ההשתמטות מ"הצטרפות למרכבה", הן תופעות שליליות שאין החברה והפרט יכולים לעמוד בהן. לפיכך, אם גם אין הסופר קורא לאינטליגנציה להשלים ולהזדהות, הריהו קורא לה בכל־פה להצטרף.

הערות

- ¹ "אלסמאן ואלח'ריף", מאת נג'יב מחפוז, הוצאת מכתבת מצר.
- ² אל-אהראם, 10 ספטמבר 1965.
- ³ היצירה המפורסמת ביותר מסוג זה היא הטרילוגיה "בין אל-קצרין", "קצר אל-שוק" ו"אל-סכריה", שהיא גולת-הכותרת לשורה של יצירות שקדמו לה.
- ⁴ כסוג סיפורים העומד בפני עצמו אפשר למנות את סיפורי מצרים-הקדומה, הפרעונית, של נג'יב מחפוז, אלא שאלה אינם נוגעים לענייננו כאן.
- ⁵ ראה הערך ב"אנציקלופדיה של האסלאם".
- ⁷ ראה, למשל, סידרת מאמריו של חייפל על "משבר האינטליגנציה".
- ⁶ שמה של מפלגת הוופד אינו נזכר בסיפור אף פעם, אבל מן התוכן מובן שהכוונה לכך.
- ⁸ כל מסירת תמצית של יצירה ספרותית בהכרח שתעשה עוול לסופר, ובייחוד תמצית שבאה להציג את שיטתו מנקודת-ראות אחת מוגדרת. למותר לציין שקריאתה של תמצית אין בה כדי לפטרנו מקריאת היצירה עצמה.
- ⁹ השם משתנה במהלך הסיפור: פעם עבד אל-תואב, ופעם עבד אל-סתאר.
- ¹⁰ אל-רסאלה אל-קשיריה, מדרך שימושי למיסטיציזם האסלאמי, התצוף. נכתב בשנת 1046 בידי אל-קשירי (986—1074).
- ¹¹ אף זו תפיסה דתית-חברתית מרכזית באסלאם.

נסים רז'ואן: רוב נהונה על לא־נואונה

הוראת "מקצועות לאומיים" באוניברסיטאות של מצרים

"אוניברסיטאות אינן מגדלי־שן אלא מוצבי־חלוץ המפלסים את נתיב החיים לעם". כך הגדיר הנשיא עבד אל־נאצר את משימות האוניברסיטאות בחיבורו הפרוגרמטי, "מגילת הפעולה הלאומית", ובהתאם להגדרה זו, וכדי לחלץ את האוניברסיטאות של מצרים ממגדלי־השן שלהן, הוחלט להנהיג בכולן קורסים של־חובה ל"מקצועות לאומיים" (אל־מואד אל־קומיה). כפי שנקבע בתזכיר שנמסר לאוניברסיטאות מטעם המיניסטריון־להשכלה־גבוהה, המטרה בהנהגת הקורסים האלה, שהם חובה על כל הסטודנטים, היא "להעמיד דורות המאמינים בסוציאליזם ופועלים לפי הנחותיו... כדי לאפשר את השרשת החיים הסוציאליסטיים ואת הפיכתם לדרך חיים ופעולה".

הנהגת "המקצועות הלאומיים"—הכוללים שלושה קורסים שנתיים—באה בשני של־בים. ב־1960 הוכלל הקורס על "החברה הערבית" בלימודי השנה האקדמית הראשונה, ואילו שני הנוספים, "מהפכת ה־23 ביולי" ו"סוציאליזם", הונהגו לאחר שלש שנים והם נלמדים בשנה השניה והשלישית. באשר לקורס השנה הרביעית הניחו לכל פקולטה להחליט בו בעצמה, כדי שתוכל להיות זיקה בין המקצועות הנלמדים להת־מחות המיוחדת של הפקולטה.

מן הקשיים השונים שהעמיד המנהג החדש—כגון יחס של חוסר־אהדה מצד תלמידי־המדעים, שנוטים היו לראות במקצועות האלה לימודים עיוניים סתם—היה הקושי החריף ביותר זה של ספרי־הלימוד. מרצים ופרופיסורים, שהדבר בא עליהם במפתיע, הוצרכו להכין ספרים מתאימים לתלמידיהם. ואולם, הואיל והמקצועות לא השתייכו לשום מומחיות שאפשר להגדירה, ראו המורים זכות לעצמם לנסות ידם במלאכה, בין כל אחד לעצמו ובין בשיתוף־פעולה עם שאר מורים. התוצאה היתה שפע של ספרי־לימוד, שהצד השווה היחיד ביניהם הוא מבוכה רעיונית הגובלת עם תוהו־ובוהו. יש כיום למעלה מחמשים ספרי־לימוד כאלה, ובהם כמעט חמשים גישות ותפיסות שונות. שני גורמים חוללו את האנדרלמוסיה: הקושי המהותי שבנושאים עצמם, והחילוק בין הגישות, ההשקפות ונקודות־המבט האינדיבידואליות של המחברים.

כפי הנראה קשה היה במיוחד הטיפול בקורס של "מהפכת ה־23 ביולי". האופי הסו־ציו־כלכלי וההיסטורי המדויק של תנועת "הקצינים החפשיים", שהעלתה את גמאל עבד אל־נאצר וקבוצת קציניו לשלטון, מעולם לא הוגדר בצורה מניחה את הדעת. למעשה גרם הנושא קצת מבוכה לנאצר עצמו, אשר בשנתיים הראשונות למשטרו פיתח את התיאוריה שאם גם נכון הדבר שהפיכת "הקצינים החפשיים" היתה "מהפכה מדינית" טהורה, הרי "המהפכה החברתית" היא שהיתה מטרתה האמיתית—וכי מה־פכה חברתית זו בוא תבוא למועד. מטרת המהפכה הכפולה הזאת נוסחו סופית

במבוא לתחוקה של 1956: עקירת האימפריאליזם, הפיאודליות והמונופולים הרכוזניים מן השורש; כינון צבא לאומי חזק; הבטחת צדק חברתי; וכינונה של חברה דמוקרטית.

כל הצדדים האלה ושאר צדדים אידיאולוגיים של מהפכת ה־23 ביולי פותחו עוד ב"מגילת הפעולה הלאומית" של נאצר משנת 1962. ואולם כאשר הונהגה "מהפכת ה־23 ביולי" כקורס לימודי במכללות ובמדרשות של מצרים, במסגרת "מקצועות החובה הלאומיים", לא הוגש לסטודנטים שום דבר המתקרב למושג ברור באשר לטיבה של אותה מהפכה, רקעה ההיסטורי ומשמעותה החברתית. ניתנו לפני הסטודנטים ספרים שחוברו על־רגל־אחת בידי מרצים ופרופיסורים שהשקפותיהם על הנושא חלוקות ביותר, וכפי הנראה בלי שום כיוון או "פילוסופיה". עם זאת אפשר להבחין בספרים האלה בשלש גישות עיקריות לנושא: הסכולאסטית, ההשוואתית, ו"המדעית".

על הגישה הסכולאסטית נמתחה בקורת משני טעמים: ספרים שנכתבו ברוח זו מסתפקים בכך שהם מוסרים תיאורים בלתי־אמצעיים על המאורעות שקדמו למהפכה ושבאו אחריה, בלי שום נסיון לפירוש ולניתוח; ואולם כשנעשה נסיון מעין זה, הפירוש המוגש הוא שטחי ומשעמם. ורבות הדוגמות לגישה זו.

בספרו "מהפכת ה־23 ביולי" מוסר ד"ר מוצטפא חדארה, מן האוניברסיטה של אלק־סנדריה, תיאור בנוסח יומן־קולנוע על המאורעות שהביאו להפיכת הקצינים, עם שהוא מסתפק בהעתקת מה שנאמר ב"המגילה" על נושאים כגון תנועת עראבי־פחה ומרידת 1919.

ד"ר טעיימה אל־ג'ורף, מחבר "מהפכת יולי ועקרונות המימשל בקהיליה־הערבית המאוחדת", מוסיף אמנם קורטוב של פרשנות, אבל חסרון יש בו שהוא מתעלם מחשיבותם של השפעות ולחצים מבחוץ במאורעות שהביאו להתפרצותה וכשלונה של תנועת עראבי, למרידה של 1919, ולמהפכה של 1952.

טעויות של פרשנות, הנובעות מהסתגלות־יתר לנוסח הרשמי, מניעות את ד"ר עבד אל־חמיד כמאל חשיש, מן הפקולטה למשפטים באוניברסיטת קאהיר, לנקוט עמדה שאין לקבלה כלל ביחס לטיב המהפכה של 1952, שא־פיה הכפול (המדיני־החברתי) נתלווה אליה, לדבריו, מעצם תחילתה. ואולם האמת היא שעד ל־1961, כאשר הוכרו על הצעדים הסוציאליסטיים המפורסמים, נשארה המהפכה במידה מכרעת מדינית בא־פיה, ורק לאחר יולי 1961 החל ברצינות השלב החברתי.

גישה שכיחה עוד יותר, ומקרית הרבה יותר, היא זו ה"השוואתית", לפי שבעליה אינם מתרכזים בנושא המדובר אלא נתפסים להעלאת השוואות מפוקפקות בין מהפכת 1952 למהפכות הגדולות של ההיסטוריה העולמית—הצרפתית, האמריקאית, האנגלית, הרוסית והסינית.

בספרו "מהפכת ה־23 ביולי" מביא ד"ר סויילם אל־עומארי מאוניברסיטת קאהיר מסות קצרות ושטחיות ביותר על כל אחת מן המהפכות הללו, ואחרי־כן הוא משווה

כל אחת מהן לתנועת 1952 במצרים. למשל, לאחר שהוא מתאר את המהפכה האנג'לית כ"מהפכה מתמשכת", מוצא ד"ר אל-עומארי שפע של קווי-דמיון בין השתיים—בעיקר אפין הריפורמיסטי, הימנעותן מאלימות, והעובדה ששתיהן "מתמשכות". הוא מוצא קווים של קירבה גם למהפכה האמריקאית, הואיל ואף זו היתה תנועה שתתרה ל"חופש הפרט, שוויון בין האזרחים... ושיחרור משיעבוד, ניצול ומונופול". בין המהפכה המצרית ובין מהפכות רוסיה וסין אין ד"ר עומארי מוצא כל מקום להשוואה, משום שלדעתו הרי תנועת יולי "קיבלה את המשטר הרכושני וכיבדה את הרכוש הפרטי"—וכן משום שאין לה שאיפות מהפכניות מחוץ לגבולות העולם הערבי...

דוגמה יחידה לגישה השלישית, ה"מדעית" למהפכה שאותה אפשר לצטט פה היא מחקר מאת ד"ר מוחמד אניס, פרופיסור להיסטוריה חדשה באוניברסיטת קאהיר. תחת הכותרת "מהפכת ה-23 ביולי ומקורותיה ההיסטוריים". בספר זה מחלק ד"ר אניס, הכותב בשיתוף עם ד"ר סייד ח'ראז, את מהפכת 1952 לשלושה שלבים:

1. "המהפכה לשיחרור לאומי", או המהפכה הדמוקרטית-הלאומית (1952—57);
2. "המהפכה הלאומית הערבית", היא תקופת איחוד סוריה—מצרים (1958—1961);
3. "המהפכה האידיאולוגית", מציין את תקופת-המעבר מחברה רכושנית לחברה סוציאליסטית—שהחלה ב-1961.

נושא מסובך עוד יותר הוא זה של "החברה הערבית". מזמן שהונהג כמקצוע נכתבו למעלה משלושים ספרי-לימוד הקרויים באותו שם, בשינויים קלים, והעוסקים בשאלות מוקשות כגון הלאומיות הערבית, הופעתה, תכנה ומטרותיה; שיטות המימשל בארצות הערביות; הריאקציה הערבית; השיעבוד האימפריאליסטי—כמו גם הגיאוגרפיה, ההיסטוריה וההווה של "המולדת הערבית". אין פלא שמורים כה רבים ניסו ידם במלאכה—מורי גיאוגרפיה, היסטוריה, משפטים, מדעי-המדינה, הלשון והספרות הערבית, פסיכולוגיה וסוציולוגיה.

אפשר היה לשער מראש שספרים אלה, ומתוך כך גם ההרצאות עצמן, לא יהיה בהם כדי להעלות משהו המתקרב אפילו לנקודת-השקפה אחידה על הנושאים הרגישים האלה. עם זאת מפתיע מאד הדבר שהמיניסטרוני-להשכלה-גבוהה, או גוף אחר האחראי לעניינים אלה בקאהיר, השלים עם מצב-הדברים הזה. שכן הספרים שבהם מדובר בר מבטאים כמעט כל גישה שבגדר האפשר: מצויה כאן הגישה המוסלמית, הנועצת את ראשיתה של הלאומיות הערבית בימי עלייתו של האסלאם; מצויה כאן זו שאפשר לקרוא לה הגישה הפסיכולוגית, שמבחינת הלאומיות היא שאלה של "הרגשה"; ויש כאלה הרואים בדת אחד מיסודות הלאומניות הערבית—ואלה החולקים עליהם. טבעי הדבר למדי שהערבוביה מגיעה לשיאה בנושא הלאומיות הערבית וצמיחתה. למשל, בספר הקרוי "מחקר קצר בחברה הערבית", שנכתב על-ידי כמה מרצים אוניברסיטאיים, מוצאים אנו את ד"ר חסן מחמוד אומר בעמוד 94: "המאורעות שהתחוללו בחצי-האי הערבי לפני האסלאם העידו על הכרה בלאומיות משותפת"—ואילו ד"ר עבד אל-לטיף אברהמים, בעמוד 88 של אותו ספר, קובע כי "ההכרה הלאומית במובנה המודרני לא נעשתה מציאות לפני המאה ה-18".

אי־התאמה דומה לזו ניפרת בהשקפות המובעות על מקומו של האסלאם בלאומיות הערבית. בספרו "מוחמד והלאומיות הערבית" אומר ד"ר עלי חוסני אל־ח'רבטולי ממכללת עין־שמס (ע' 12): "מחקרים מדעיים ומאורעות פוליטיים הוכיחו כי שני היסודות החשובים ביותר בלאומיות הם לשון והיסטוריה; הלשון נחשבת חייה של אומה, וההיסטוריה—הרגשתה". אך אותו מחבר אומר (ע' 35): "חוקרי הלאומיות מסכימים כמעט כאחד שהיסודות העיקריים של הלאומיות הם לשון ודת, בזה הסדר". השקפה מנוגדת לגמרי מובעת בספר אחר על "החברה הערבית", זאת הפעם על־ידי ד"ר סויילם אל־עומארי, הקובע (ע' 36): "הלאומיות אינה נשענת על יסודות דתיים, אף כי הדת סייעה לאגד בני־אדם ולהניח יסודות לשיתוף־פעולה ביניהם בהתאם לדת...". בהטעמו שהדת קיפחה עכשיו את כוח־הדוחף שלה כגורם בהיווצרותן של אומות ומדינות, ושהמדינות המודרניות כיום מפרידות את הדת מן המדינה, מבסס ד"ר אל־עומארי את השקפתו בהביאו את הדוגמה של ישראל (ע' 38): "אחד הדברים המעוררים את התנגדותה של דעת־הקהל ואינם תואמים את מעמדו המדיני של העולם כיום הוא התעקשותה של הציונות הקנאית לכונן מדינה ולבנותה על יסודות דתיים".

ואולם אחת ההגדרות החדשניות והמקוריות ביותר שמביאים ספרים אלה ללאומיית הערבית תמצא ב"החברה הערבית" מאת בוטרוס גאלי, עבדאללה עודה ומחמוד ח'ירי עיסא, שפך הם אומרים על הערבאות (ע' 207): "בעינינו הערבאות היא אידיאולוגיה מדינית—ממש כמו הדמוקרטיה, הקומוניזם, הסוציאליזם, תנועות־האחדות באירופה ובאמריקה, ושאר אידיאולוגיות ותעודות שאומות שונות מקבלות אותן ונלחמות למענן..." לדברי המחברים האלה, שלושה הם עמודי־התווך של הערבאות כאידיאולוגיה:

1. שיחרור העולם הערבי משליטת זרים;
2. איחוד העולם הערבי בגבולותיו הטבעיים;
3. נייטראליזם במאבק בין שני הגושים העולמיים היריבים.

לא כל ספרי־הלימוד האלה לוקים באותה מידה של בילבול. במאמר הקרוי "חקר הלאומיות הערבית מן הצדדים העיוני וההיסטורי" מפתח ד"ר מוחמד אניס, הפרו־פיסור להיסטוריה חדשה באוניברסיטת קאהיר, השקפה שהיא כמדומה אחת ההשקפות העקיבות המועטות מאד על הנושא. לאחר שהוא מטעים שהתהוותן של אומות היא תהליך היסטורי ממושך שאינו מושלם בקפיצה אחת, מגדיר ד"ר אניס את האור־מה כקבוצת אנשים היסטורית "שהיא בעלת לשון משותפת, ארץ משותפת, חיים כלכליים משותפים ומבנה פסיכולוגי משותף, הבא לידי ביטוי בתרבות משותפת". מכאן מסיק ד"ר אניס כי "הלאומיות הערבית, בדומה ליתר הלאומיות, היא תופעה היסטורית חדשה שאין ראשיתה חלה לפני המאה ה־19".

ד"ר אניס מקדים כאן את הבקורת מצד אלה הנועצים את צמיחת הלאומיות הערבית עוד בימיו של מוחמד וטוען שקיום הרכיבים של הלאומיות הערבית בעבר אין פירו־שו בהכרח שהופיעה לאומיות זו כגורם היסטורי. והוא מוסיף ואומר: "כך לא ידעו

ימי־הביניים את הלאומיות הערבית אלא רק את השליחות המוסלמית. יתר על כן, ההגנה על המזרח מפני הטאטארים והצלבנים נוהלה על־ידי איובים וממלופים, שהם בלתי־ערבים—ואילו מלחמותיו של צלאח אל־דין נוהלו לא בשם הערבאות אלא בשם האסלאם. הערבאות לא היה לה קיום בנפרד מן האסלאם.

אך אם גם סברותיו של ד"ר אניס משכנעות למדי למשמע־אוזן, עדיין דעתו דעת־יחיד כמעט. הספרים שנכתבו על נושא "החברה הערבית", הלאומיות הערבית והאחדות הערבית משאירים רשמים סותרים לגמרי בלבנות הסטודנטים של האוניברסיטאות המצריות—והמשימה של העמדת דורות של מצרים המחזיקים באמונות דומות ופועלים בהתאם להן, כפי שהצטיירה מתוך ההנחיה של המיניסטריון־להשג' כלה־גבוהה, דומה שהיא מטרה רחוקה כמו שהיתה תמיד.

מהו בדיוק "סוציאליזם ערבי"—ובמה נבדל הוא משאר זנים מופרים של סוציאליזם, ובפרט מן הזן המארקסיסטי? שאלה זו מעולם לא זכתה לתשובה המניחה את הדעת, ולפיכך עדיין שרויים במבוכה הפרופיסורים והמרצים המצריים שהוצרכו להורות חלק מסוים זה של "הנושאים הלאומיים".

בשעת ראיון בטלביזיה של מערב־גרמניה נשאל הנשיא גמאל עבד אל־נאצר לא מכבר על טיבו של הסוציאליזם הערבי שלו הוא מטיף ושהוא טוען כי הגשימו. האם זה סוג אחר לגמרי של סוציאליזם, משהו יחיד־במינו שרק הוא לבדו המציאו? תשובתו של נאצר היתה ברורה בהחלט: "כשאנו מדברים על סוציאליזם ערבי", אמר, "הרי כוונתנו למעשה היא להגשימה הערבית של הסוציאליזם". מנהיגים מצריים אחרים נוקטים עמדה דומה בשאלה סבוכה זו. מי־שהיה סגן־הנשיא, כמאל אל־דין רפעת, למשל, דיבר על "הדרך הערבית לסוציאליזם", ואילו עלי צפרי, מי שהיה בשעתו ראש־הממשלה, כתב ספר בשם "הפראקטיקה של הסוציאליזם במצרים".

אפילו מידה זו של בהירות אין למצאה בספרים המרובים על סוציאליזם שהכינו פרופיסורים ומרצים מצריים לתלמידי השנה השלישית שלהם, במסגרת אותם "נושאים לאומיים" של חובה. כמעט אף באחד מן הספרים האלה, למעלה מעשרים במספר, אין אנו מוצאים, למשל, הגדרה ברורה של הסוציאליזם, או של הדברים שהוא אמור לדגול בהם. ד"ר עלי אל־בארודי, פרופיסור־חבר בפקולטה־למשפטים באלק־סנדריה, אומר לנו בספרו על הנושא כדברים האלה: "מושג הסוציאליזם, אפילו נניח שאפשר למצאו בצורה תיאורטית אחת מובהקת — אפשרות שהרבה חוקרים בנושא שוללים אותה... לכן נימנע מלתת הגדרה של הסוציאליזם". אחרי הדברים האלה קם ד"ר בארודי וקורא למנהיג דתי מצרים מסוים סוציאליסט, רק מפני שבזמנו העז למתוח בקורת על פ'ארוק מלך מצרים.

במידה ידועה הרי כתוצאה מן הרתיעה מהגדרת הסוציאליזם נתפסים אחדים מן המחברים לסתירות עגומות. בספר הקרוי "החברה הערבית והסוציאליזם הערבי", למשל, מדברים מחבריו, ד"ר אחמד פ'ואד ועבד אל־מונעם שאוקי, על "הבדלים

בהגשמת המשטר הסוציאליסטי—כפי שהם מתגלים בחברות השונות שאימצו להן את הסוציאליזם, כגון ברית־המועצות, ממשלת הלייבור הבריטית, הממשלה הסוציאליסטית הצרפתית, הסוציאליזם הגרמני של היטלר, וכו' (ע' 178).

אותו דבר קורה ב"על החברה הסוציאליסטית" מאת עבד אל־מועז אבו אל־נצר, גם הוא מאוניברסיטת אלקסנדריה, המטעים בעמוד 217 שמצרים "לא אימצה לה לא את הנסיון הסובייטי גם לא את הנאצי בנסיונה להגיע לקידמה ולבנות את החברה החדשה". מחברים אחרים (כגון עבד אל־עזיז עזאת, ראש המחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטת קאהיר, בספרו "האידיאולוגיה הערבית") מגבבים יחד דוגמות של חברות סוציאליסטיות כגון איטליה של מוסוליני, ספרד של פראנקו ותורכיה של כמאל אתאטורק (ד"ר עזאת בכלל הוא מקורי יותר מדי. בדברו על הרכושנות קובע הוא ש"הרכושנות מיוסדת על קנאות דתית; משום כך הציביליזציה שלה קרויה נוצרית־מערבית". בהמשך דבריו טוען ד"ר עזאת שהסיבה שהאימפריאליזם המערבי ביקש להשתלט על ארצות המזרח התיכון היא שמעצמות המערב רואות באוכלוסי איזור זה "כופרים שצריך להילחם בהם ולשעבדם לצלב").

חלק לא קטן מן הערבוביה הזאת שלמראית־עין, הגובלת לפעמים עם המגוחך, יש ליחס להצהרות הרשמיות שהושמעו בנושא זה במצרים מאז הנהגת הסוציאליזם הערבי. כי גם אם יש אולי כיום מעין דעה אחידה שהסוציאליזם הערבי אינו אלא "הדרך הערבית לסוציאליזם" (וזה עצמו אמנם אינו מושג ברור בתכלית, אבל יתרון יש בו שהוא מבהיר שהסוציאליזם הערבי איננו זן חדש של התורה), הרי לעתים רחוקות היתה השקפתו של המשטר עצמו על הסוציאליזם הערבי מובנה ובהירה בתכלית. נאצר עצמו תמיד רמז שהסוציאליזם שלו הוא משהו יחיד־במינו, הואיל והוא פוסל שליטת כל מעמד אחד בחברה על האחרים ומבקש לדאוג לכל המעמדות—מובן־מאליו שזוהי סתירה מהותית בלשון־מונחים סוציאליסטית לאמיתה.

ברור שדבר זה מתרץ הרבה הצהרות מוזרות בספרי־הלימוד האוניברסיטאיים המצריים על סוציאליזם ונושאים קרובים לזה. הנימה השלטת בנושאים אלה היא שהסוציאליזם הערבי הוא "המצאה" ערבית טהורה שאין לה שום זיקה למורשה העשירה של המחשבה הסוציאליסטית בכל מקום שהוא בעולם. ד"ר עזאת, בספר שצוטט למעלה, טוען, למשל, שהסוציאליזם הערבי הוא "הפילוסופיה הלאומית, החברתית החדשה אשר הגה הנשיא גמאל עבד אל־נאצר..." ושוב: "יכולים אנו לתת למשטר המצרי החדש שם חדש: סוציאליזם עממי. זהו שם חדש לגמרי, יחיד־במינו, כמוכח מתוך העובדה שהפרופסור המפורסם ביותר והחוקר הגדול בורגן (?) אינו מזכירו".

וראש המחלקה לסוציולוגיה בקאהיר מוסיף ואומר: "שיטתו של הנשיא גמאל עבד אל־נאצר בתחומי המימשל, הכלכלה והמדיניות החברתית היא לא מזרחית גם לא מערבית; אין לה כל יחס שהוא לשום סוג של סוציאליזם, בין רכושני ובין קומוניסטי; היא יחידה־במינה לגמרי. אמת, יש מידה של דמיון בין שיטה זו לסיסטי־דאריזם, או מה שקרוי לפעמים באירופה סוציאליזם סולידיאריסטי—תורה של נייטראליזם בין הקומוניזם לרכושנות".

עוד אקדמיקן שאינו רואה שום יחס בין הסוציאליזם הערבי לתורה הסוציאליסטית כמו שהיא הוא ד"ר רפעת אל-מחג'וב, הטוען שהסוציאליזם הערבי נועד לטפל בבעיות הספציפיות של העולם הערבי, בהתאם לערכיו המיוחדים, ושעקרונותיו נבררו וצורפו יחד לאור הבעיות האלו והערכים האלה. ד"ר אל-מחג'וב דוחה את הסברה שהסוציאליזם הערבי אין בו משום סוג חדש של סוציאליזם אלא רק משום הגשמה ערבית של הסוציאליזם. הוא כותב שלמען תוכל תורה זו להתקבל חייבים אנו לקבל שתי הנחות שאף אחת מהן אינה תופסת ואינה נכונה—ז.א. שהמחשבה הסוציאליסטית כולה מוליכה לדוקטרינה אחת, ושאם יופר שקיים לא סוג אחד בלבד של סוציאליזם הרי שהסוציאליזם הנוהג במצרים כיום הוא רק יישום של איזה סוג ספציפי, הקיים כבר ממילא, של סוציאליזם. הואיל ואף אחת מן ההנחות האלו אין ד"ר אל-מחג'וב מוכן לגרוס, הריהו מסיק שהסוציאליזם הערבי הוא משהו יחיד במינו ואינו דומה לשום סוג אחר של סוציאליזם.

צד אחד בפתבים האלה על הסוציאליזם, המשותף כמעט לכולם, הוא אנטי-מארקסיזם בראשיתי. כך קובע ד"ר עבד אל-מונעם אל-בייח, בספרו "הסוציאליזם הערבי", שהמארקסיזם "שוגה בהנחתו וטועה ביעדו... הואיל וקארל מארקס נטל לו כנקודת-מוצא תופעה חברתית מסוימת, בו-בזמן שעל צד האמת הבעיה קיימת בתוך האדם עצמו והמאבק נטוש בתוך עצמיותו האינדיבידואלית". ד"ר טעיימה אל-ג'ורף אומר בספרו "מהפכת ה-23 ביולי": "אנו דוחים את המארקסיזם על קרבו ועל כרעיו כפי-לוסופיה חמרנית טהורה". ד"ר עלי אל-בארודי (ר' למעלה) תוקף את המארקסיזם כ"דוקטרינה בלתי-מוסרית", "תורת השתלטות מפחידה, אכולת-שנאה", וכהצלחה כלכלית קרובה-לזוודאי שאין לה כל יחס לאשרו של האדם. ד"ר עבד אל-עזיז עזאת מרחיק לכת עוד יותר והוא פוסל את המארקסיזם—כהגשמתו בברית-המועצות—בגלל חטאים כדוגמת ההטפה לשוויון בין הגבר לאשה ומתן היתר לנישואים בין אסיר לאסירה.

ספרים

ארצות התן

קובץ הסיפורים של עמוס עוז אפייני להת-
עוררותה של הפרוזה הצעירה בשנים האחר-
רונות, שסימניה המובהקים שיבה לריא-
ליזם סיפורי, עיסוק בגיבורים "בלתי-חב-
רתיים", ביצרים מודחקים ומתפרצים, בעו-
לם פרא בחיקה של ציביליזציה ממושטרת
ומעודנת.

באמרנו ריאליזם, עיקר כוונתנו לריהבילי-
טציה הניתנת באחרונה לנוף המקומי שלנו,
הגיאוגרפי והאנושי. גם הוויתור על היומרה
לחיפוש צורות אסתטיות חדשות, והחתימה
הבאה—תחת זאת—לעיצוב אישי של הוויה
מוכרת מצדה הלא-מוכר, באמצעים ריאליסטי-
טיים-פסיכולוגיים או ריאליסטיים-אווירתיים,
במסגרת החיצונית של הסיפור המקובל, אף
זה אחד מסימני-ההיכר של עמוס עוז בהקשר
של יוצרים אחרים בני גילו הספרותי.

אולם כתיבתו של עוז אישית כל-כך, ויש
עמה נגינה עצמאית ועולם מיוחד-במינו,
עד שנמצא כי המכנה המשותף שלה עם
גילויים אחרים של הפרוזה החדשה בארץ
הוא רחב ביותר—ומשום כך בעל חשיבות
משנית.

רקעם של רוב הסיפורים הוא הקיבוץ. אולם
כאן ניתנים הדברים מנקודת-ראות שונה
לגמרי מזו שהורגלנו לה בסיפורי הקיבוץ
של שנות ה-50 ובקודמיהם. כאן אין החיים
בקיבוץ בגדר בעיה אלא עובדה קיומית.
הבעיה טבועה בנפשות הפועלות, בהוויה
פנימית רחבה הרבה יותר ממישור היחסים
החברתיים במסגרת הקולקטיבית. אפשר יש
ברקע ההתרחשות של הקיבוץ מעין העצמה
של השבר הפנימי, אולם עמוס עוז אינו
חורץ משפט לא על חיי הקיבוץ ולא על
הוויה חברתית כלשהי. הוא רק מציג את
גיבוריו מן הצדדים המעניינים אותו, מתבונן

בהם בלא מעט מיזאנתרופיה מהולה בחמלה
עצמית, ובאירוניה קשה שביטויה המובהק
ביותר הוא הסגנון, אורח-דיבורו של האני
המספר.

סגנונו של המספר עשיר ביותר באוצר
מלותיו, אך עם זאת הוא טבוע תמיד
בתחושת אי-אמון ביכולתן של מלים לבטא
את הדבר כמו שהוא.

"הסיפור בוגד בי ומשטח את הדברים
בוהא-אחר-זה. והרי המתבונן בפניה של
טובה מתבונן בכל הדברים בהיעלם אחד.
הרי לך שורש רפיון של המלים. ביקשתי
לדייק ונמצאתי מזויף. נניח לזאת. אמת,
אין בכוחן של המלים לצייר את קלסתר-
פניה. אפשר שאגב כשלונן נתמלאה בכור
חן תכלית אחרת: מעידות הן עלי שלא
נטרפו עשתונותי ואינני סומא ואינני
הוזה. צלול אני..." (ע' 93, "כל הנהרות")
מאבק פנימי זה עם הלשון המשטחת את
הדברים, והצורך המתמיד בהוכחה לאי-
אבדן-העשתונות, לדעת כי "אינני סומא
ואינני הוזה", הוא אולי אחד המפתחות
להבנת עולמם של הסיפורים האלה.

עם כל השוני בין הסיפורים השונים (שחל-
קם עלילתם מתרחשת מחוץ לקיבוץ, וגם
גיל גיבוריהם אינו תמיד דומה—והגיל הוא
כאן חשוב!), תמיד אתה מוצא בהם את
הראייה הכפולה של עולם מתורבת מול
עולם קמאי, חייתי, שני עולמות שאינם
אלא השלכות של קומפלקס נפשי אחד,
הקורע את כל הנפשות הפועלות. עולם-
התנים שנתן את שמו לכל הקובץ רוחש
אי-שם בתגובותיהם ובהלכי-נפשם של הגי-
בורים, ועונה ביללה, שהיא צחוק סרקסטי
וצעקת-כאב כאחד, לטראומה של הקנאה,
גילוי-העריות, האלימות המינית, האהבה
האסורה, ושאר יצרים ושברונות יסודיים
המפעילים את הסיפור וגיבוריו.

* עמוס עוז: ארצות התן; הוצאת אגודת-
הסופרים בישראל ליד "מסדה", תל-אביב
1965; 174 עמ'.

במקביל לתהליכי ההתפוררות של חברת בעלי-האחוזות, שהשפעתם נוגעת במשהו בגורל היהודים (כבסיפורי בשביס) והם בלתי-מובנים כפעליו של כוח עליון, חלים תהליכי התפוררות ותמורה בסביבות היהודיות המתוארות.

אפלפלד אינו מעוניין בתיאור החיצוני של התהליכים החברתיים, ונגיעתם של הסיפורים במאורעות ידועים (וכאן בניגוד לבשר-ביס) רופפת ביותר. ריחוק המקום והזמן מסייע לו להתבונן מתוך פרספקטיבה בת-מורות המתחוללות בפרטים ובחברה המנורתקים מן העולם הגדול ומהבנת הכוחות הפועלים בו, כשאלה נקלעים לסיטואציות בלתי-צפויות ("מותה של שתדלנות", "צל הרים", "בתחנה", "הגירוש"), ההתרחשויות החיצוניות כמעט אינן מתוארות, רק בבואתן המשתקפת בהירהורי האנשים, באמירות שבינם לבין עצמם ובתגובות של אנב. התיאור של חליפות עונות השנה ושל התמורות בטבע הרודן החורף גורלות נותן בידינו מפתח להבנת משהו מן הסיבות למתרחש.

הגיבורים מכונסים בתוך עצמם או בתוך חברתם המצומצמת והמסוגרת. ניתוקם מן העולם החיצוני נגרם גם על-ידי התנאים הטבעיים במם נתונים—הטירה ב"צל הרים" גבוהה ומרוחקת, היישוב ב"מסודות המסחר הזעיר" מנותק על-ידי השלגים משך כל החורף, והוא הדין "בתחנה" ועוד. הגיבורים צמודים לסביבתם, קשורים קשר נפשי לפרטים הקטנים המעמידים אותה (ראה תגובת הילדים ב"הגירוש" על פרידתם ממקומות מופרים להם, כשלכל מקום שם הידוע רק להם). חרף רצונם של הגיבורים לחרוג ממנה אל עולם טוב יותר, רוב ימיהם הם ימיי-חורף הכובלים אותם למקומם.

יציאת אדם ממקומו, עקירתו משיגרותיו, מביאתו על-הרוב לידי שיכרון וניתוק מוחלט מקשריו הקודמים. היציאה מן המקום אליו קשורים האנשים כעוברים אל טבור אמותיהם משולה להזיית-נעורים החייבת להסתיים,

אמרנו שעולמו של עוז הוא עולם כמה לפיכחון, להוכחת צלילות-הדעת המתמדת. משום כך זהו גם עולם מדכא, אכזרי-כלפי-עצמו ובשרי מאד. הפיכחון, שהוא עיקר כוחו של הסיפור, מעלה אותו לעתים קרובות לגבהים של אמת, בייחוד בסיפורים "אש זרה", "נוודים וצפע" ו"אבן חלולה".

הופעת ספרו של עמוס עוז יש בה עידוד רב למצפים לסיפורת טובה ובעלת ערכים של ממש מפרי-עטם של מספרים צעירים.

ש.ר.

כפור על הארץ

ב"עשן" התוודענו באמצעות א. אפלפלד אל אנשים של יום-יום שזכרון קורותיהם בימי השואה של יהודי אירופה מלווה אותם כצל ומונע מהם השתלבות בחיים נורמליים. עלילתם של סיפורי "עשן" הצטיינה בסיפור-מעשה ברור, עגון במציאות, כשלצדו נרמז משהו מעולם-הפנים של הגיבורים. בסיפורי "בגיא הפורה" אין כבר זכר למציאות ארצישראלית. סיפור-המעשה הריאליסטי פינה את מקומו לגמרי לתיאור עולם-פנים של גיבורים אשר בבריחתם מפני האימה נקלעו לכלא ללא קירות. שהייתם בסביבה מבודדת ומנותקת מבית-גידולם הטבעי מובילה אותם לקראת חדלונם המהיר. גיבורי "בגיא הפורה" רובם ילדים או זקנים, אשר משותף להם הוא איבוד כוח-ההתנגדות עוד טרם הגיעם לתחנה האחרונה בחייהם.

על סיפורי "בגיא הפורה" נמנה גם סיפור "הרדיפה", שעלילתו מתרחשת גם היא בגורפים ירוקים ומבודדים ורק זמן התרחשותה מאה-מאתיים שנה קודם זמנו. סימני-היכר אחדים מעידים שהפרובלימטיקה של ההסתגלות לתנאים שאי-אפשר היה להעלותם על הדעת מועתקת על-ידי אפלפלד למרחקי העבר. ואמנם, במרכז "כפור על הארץ" עומדים סיפורים שזמנם ומקומם רק נרמזים, אך הרמיזות המעטות מלמדות כמדומה שאנו שרויים אי-שם במאות ה-18 וה-19, באזורים מבודדים ואקזוטיים מעט במזרח-אירופה.

* אהרן אפלפלד: כפור על הארץ; הוצאת אגודת הסופרים ליד "מסדה", 1965; 149 עמ'.

רחוקות כאמריקה כבריחה בלתי־מודעת, כר־
צון להשתחררות מעול ומצמידות אל הוויית
מולדת. כך הוא גם ב"פגישה", כשהמדובר
בארץ־ישראל.

המודעות כמעט אינה קיימת בהתנהגותם של
הגיבורים. המספר חושף את החוקיות של
מציאותם בעולם מנוכר ומבודד, אכזרי ומסור־
כן. רב המאמץ הכרוך בחדירת הזר לעולם
זה, אך פשחור הקורא למציאות זו, הוא נסחף
עמה. אפלפלד אינו מקל על קוראיו, המצי־
אות של סיפוריו נכרית, סיפור־המעשה כמעט
נעדר מהם, העלילה היא עלילת־פנים, הקש־
רים בין התרחשויות הפנים והחוץ דקים
ומורכבים, מעשה־חושב של יצירה לירית
אנינה.

תמוה מה טעם צירף הסופר לקובץ סיפורים
קלושים דוגמת "במקומות הנמוכים", שהדב־
רנות בו מרובה והוא בבחינת פסולת מבית־
היצר.

יוצא־דופן בסיפורים הטובים שבקובץ הוא
הסיפור "באיי סנט־ג'ורג'", המרמז על נופים
חדשים ועל פרובלימטיקה חדשה בסיפורי
אפלפלד: גיבורו מנסה לברוח מן המציאות
למקום מבודד ושם הוא נאלץ ליצור מסגרת
חדשה לקיומו, שאינה שונה בהרבה מזו
שהותיר מאחוריו.

א. ז.

העבד

כוחו הגדול של יצחק באשעוויס־זינגער בס־
פר "העבד" בא לו מן העלילה ומן האווי־
רה כאחת. כל דף וכל שורה שבספר נושמים
אוירה מיוחדת, הספוגה עצב גורלי וטרא־
גיות. זו האחרונה מתחילה כבר במלים הרא־
שונות של הרומן: "תחילתו של יום בצרי־
חת ציפור היתה. בשחר־בשחר אותה ציפור
עצמה ואותה צריחת פרא. כביכול ביקשה
לבשר לצאצאיה כי שעת־הזריחה הגיעה".

* יצחק באשעוויס־זינגער: העבד תרגום:
חיים פלג; עם עובד / ספריה לעם, 1965;
216 עמ'.

זסופה אכזבה או פגימה בטוהר הגוף והנפש
(משה ב"צל הרים", גיבורי "מסודות המסחר
הזעיר" ו"בתחנה").

הסיפורים מודעים אותנו אל בעיות מהר־
תיות שבנפש האדם ובקיומו—שייכות האדם
למקום ולחברה, כמיהתו לשיחרור מכבלים,
הסתגלותו לתמורה הקיצונית, עמידתו אינ־
אונים מול הסתוללות כוחות גדולים ממנו.
לכאורה השתחרר המחבר מהפרובלימטיקה
של תקופת השואה, ולמעשה הופשטו הבע־
יות מלבושן בן־הזמן ושחררו מן העובדות
המופרות לכולנו. תחושת המועקה המלווה
את קריאת "כפור על הארץ" מזכירה את זו
שמתלווה לקריאת "הדבר". אפלפלד מתחבט
בבעיות שנוסחו על־ידי קאמי, אלא שהשא־
לות המתעוררות אצלו אינן מובנות כל־כך
מעצמן ואף לא תשובותיו (במידה שהן קיי־
מות). אפלפלד אינו שם עצמו שופט, ומכאן
יובן גם מדוע לא היתה העלילה ה"היס־
טורית" של סיפוריו לאליגוריה, דוגמת זו
של קאמי.

עניינים אחדים מוארים אצל אפלפלד באור
חדש, המסקנות המתבקשות מדרך הצגתו
את המציאות בסיפורים אחדים אינן מקובלות.
לתשומת־לב ראוי הסיפור "מותה של שתד־
לנית"—מעשה בקבוצת רופאים הבאה לגייס
את צעירי העיירה לצבא, העיירה מפרישה
את דלי־הדלים, החלושים בגופם, ומעמידה
את השתדלן שיעשה הכל כדי לפטור גם
אותם מן השירות. היתה זו דרכה של העיי־
רה מאז ומעולם, והשיגרה חוזרת גם כש־
המציאות משתנה. השתדלן נכשל, עשרים
בני־העניים גדונים לסבל, ואיש אינו מתיסר
על כך מלבד השתדלן, המעלה צל של היר־
הור שמא היה פגם בהקרבת החלש למען
קיום החזקים. ב"צל הרים" מעידים כל הסי־
מנים על האסון העומד לבוא מצד כוחות־
חוץ, אך הדעת מופנית למשה, שחלה בו
תמורה מאז ביקר בדנציג. הפיכת משה לציר
שעליו סובבים כביכול כל המאורעות מלווה
בהסת־דעת מוחלטת מן העיקר—מן השואה
הקרבה לבוא מהחוץ. ראוי להסב תשומת־לב
גם ל"הכנות למסע". בסיפור זה, כמו ב"בתח־
נה", מוארת היציאה מן הארץ אל ארצות

האימה של אין־דין ואין־דין; האדם ניצב מול גורלו ללא אלוהים וטובע בים של יאוש ואכזבה, ו"כל זריחת שמש היתה לו כנס מן השמיים". ואף־על־פי־כן, "אמנם ייסר האל את עמו־בחירו, הסתיר פניו ממנו. אפס לא חדל מהנהיג את עולמו". הרי שמתחת לקליפות המרות והקשות של ספקות, פחדים ולבטים מסתתר גרעין של אמונה, שתוכו עודנו חי והוא מזין, במעט או בהרבה, את נפשו של יעקב, גיבור הרומן.

כי יעקב "העבד" איננו איזה שלומיאל עלוב בדמות בחור־ישיבה שמסר את כל חילו לתורה. הוא גבר יפה ובריא בן עשרים־וחמש, והוא מלא יצרים ומאוויים. לאחר היאבקות ממושכת עם יצריו הוא מתפתה לאהבה של ואנדה, בת־האיכרים, ונקשר אליה. מצוות "פדיון־שבויים" שקיימו בו אָחיו, שעל קיומו נודע להם מפיו של "דב מרקד" (כמה סמ־ליות יש בשליח ובשליחותו!), אין בכוחה לנתקו מאהובת־נפשו. הוא מגיירה על דעת עצמו, כי המלכות גזרה על הגרים, והוא מלמדה את דיני היהדות. היא משימה עצמה אילמת, כדי שלא יופר מבטאה הנכרי. פע־מיים היא גוברת על אילמותה וצועקת: פעם כשנדמה לה שה"פריץ" רוצה להרע לבעלה, ופעם שניה לפני מותה, כשהיא מקשה בלד־תה. צעקותיה גילו את מוצאה הגויי, ועם מותה היא נקברת "קבורת־חמור" מחוץ לגדר של בית־הקברות. יעקב בורח עם תינוקו לארץ־ישראל. לאחר שנים רבות הוא חוזר להעלות את עצמות אשתו לארץ־הקודש, ואינו מוצא את קברתה. הוא עצמו מת בבדי־דות ב"הקדש", כקבצן עני. כשחופרים בור לקברו נתקלים בעצמות אשתו, כי "בית העלמין התקרב אליה והכניסה לפניו מגדרו". וכך לא באה ואנדה־שרה לקבר ישראל אלא קבר ישראל בא אליה.

ואנדה, היפה והבריאה, נמשכת אל יעקב, כאילו מתוך הרגשה שהיהודי ימציא את התיקון הדרוש לנשמתה. הדחיות הרבות שיע־קב דוחה אותה אינן מספיקות. סופו שהוא נענה לה, והיא נוטשת את בית הוריה ואת כפר־מולדתה והולכת אחרי היהודי, המנסה לקרבה לעולמם של היהודים. זמן רב ובייסורי

זריחתה של השמש והתגלותו של השחר, המסמלות כרגיל את קצו של הלילה ואת אורו העולה ובוקע של היום החדש—לידתן בצריחת פרא של ציפור. מיד גרעד הלב מן האותות שאינם מבשרים טובות. וכך אווירת החרדות הדחוסה הנסוכה על הספר נעשית כבושה ולחוצה יותר ויותר, עד לשורה הנ־קבת בדף האחרון שלו: "בית־העלמין פסק שֶׁרָה היא יהודיה ומת טהור". לא הרבנים פסקו, ולא אנשי חב־רא־קדישא, ואף לא פ־ר נסי הקהלה הכריעו מי היא יהודי ומי הוא מת טהור. לא אנשים חיים הם שקובעים מי הוא יהודי ומה טמא או טהור. המתים, ובהם רבים שנשחטו לא מזמן בידי הקוזקים, הם הפוסקים מי היא יהודי ומי הוא מת טהור. פסק־דינם נתקבל על־ידי החיים, ו"החלה נהירה למקום כבחודש אלול".

כאן הבעיה, או המיתוס, של כל הספר. "גזירות" ת"ח ות"ט לא די שמחקו קהילות רבות ושלמות בפולין ובאוקראינה אלא שהכ־ניסו בילבול וערבוביה למוחותיהם של הנש־ארים בחיים. האמונה והבטחון בבורא־העולם ובמנהיגו של עולם נתערערו, וספקות החלו לכרסם. זעזועי־נפש עירבבו את התחומים של טהרה וטומאה, מותר ואסור, יצר רע ויצר טוב, ושטפו את הסכרים החזקים שהקימו הדת והמסורת ליצר ולתאנה. ממקורות אלה ינקה לאחר־מכן התנועה השבתאית, שניסתה לעשות אידיאלוגיה משבירת הלוחות ומטיש־טוש התחומים. את האווירה הזו משחזר באשעוויס־זינגער בשפע האמצעים האמנ־תיים העומדים לרשותו—בהם כלים פרוידיא־נים וקאפקאיים מובהקים—והוא מצליח להש־רותה על הקורא בן־זמנו.

לא רק בני־אדם פועלים ברומן, גם רוחות ושדים ומזיקים מסייעים או מפריעים לאנשים ומספכים אותם זה בזה; שרידים ניפרים של עבודת־כוכבים קיימים בקרב האיכרים הפולנים הנוצרים; האצולה הפולנית מתנו־נת מבחינה מוסרית, רבני הקהילות ופרנסיהן ניטל מהם זיום הדתי־המוסרי והם מתוארים בשתלטנותם החמרנית וברדיפת הכבוד של־הם; הפקרת העולם על־ידי הבורא, שהסתיר פניו מעמו הנבחר, יוצרים את ההרגשה

היין. חיים פלג, שעמד במשימה, אף הוא נזקק ללשון של תקופות שונות וזולך בעקבות המחבר לזמנים שחלפו. הוא נסתייע בלשונם של ספריייראים, סיפורי חסידים וספרות רבנים, וזכה להפוך את התרגום למקור.

י. פ.

המסע הגדול

ח'ורח'ה סימפרון נולד בספרד. ב-1936, כאשר היה בן 13, עזב את מולדתו והגיע, בחברת לוחמי-חופש אחרים, להולנד. ב-1939 עבר לגור בצרפת. שנות המלחמה הראשונות מצאוהו בפאריז כשהוא לומד פילוסופיה בסורבון ומשתתף בפעולות המחתרת. ב-1943 נלכד בפח שנטמן על-ידי משתפי-פעולה, עור נה ונשלח עם אסירים פוליטיים אחרים בקרון-בהמות לבוכנוואלד. הוא נמנה על הבורדים שנתרו בחיים לאחר המסע. עם הכיבוש האמריקאי שוחרר, ונתקל בקשיי התאזרחות בצרפת. כאשר הפך אזרח, בנה את ביתו בצרפת; חמש-עשרה שנה לאחר המלחמה פירסם את ספרו הראשון, "המסע הגדול". שזיכהו בפרס-פורמנטור. אחר-כך תירגם את "ממלא-המקום" לצרפתית, וכיום הוא עסוק בכתיבת ספר בספרדית שבמרכזו עלילתו מלחמת-האזרחים בספרד.

הביוגרפיה הקצרה אולי תסייע להבין מדוע נכתב הספר כפי שנכתב חמש-עשרה שנים לאחר המלחמה: במרכז עלילתו—תיאור המסע לבוכנוואלד; לסיפור-המעשה של חות לעבר הקרוב ולעתיד—קטעי השיחות והמראות מעוררים בגיבור-המספר אסוציאציות להתרחשויות שקדמו למסע. תיאור המסע חמש-עשרה שנה לאחר שנסתיים מאלץ את המחבר לסטות כפעם-בפעם ולספר משהו מן השנתיים לאחריו, בימים שלאחר השיחרור. שלושה רבדי-זמן מהווים את העלילה

רים גדולים נאבק יעקב עם אהבתו. "אילו נעשה בעל-מום או סריס—היה מהרהר—היה בא הקץ לכל". אבל "כוח הדם" אינו מניח מקום להרהר, "אין לו לאדם אלא מה שעניו רואות". יצרו הטוב היה מזהירו: "זכור, העולם הזה אינו אלא פרודור לטרקלין. אל תקפח חלקך בעולם הבא בשל הרף-עין אחד זה...". ואף-על-פי-כן היה חולם עליה, ולא זזה ממנו תאוותו. אישיותו נתפצלה לשנים: "האהד ביקש את האלהים, שלא יעמידהו בנסינות, והשני... חיפש היתר למלא אחר תאוות-הגוף". כך היה מיטלטל ונקלע מקוטב אל קוטב עד שגבר הבשר על הרוח ונפשו נקשרה בנפשה של ואנדה. מאז עשה הכל כדי לעשותה יהודיה כשרה ללא קבלת גיור מידי הרבנים. דבר שלא ניתן לעשותו בזמננו אי-אפשר היה לעשותו במאה השבע-עשרה. לא היהודים ולא ה"גויים" לא קיבלו את פתרונו של יעקב לגבי שרה-ואנדה אשר תו. היא נשארה נשמה ערטילאית, שאין לה אחיזה לא בעולמם של היהודים ולא בזה של ה"גויים". מיתחה לא היתה כפרתה, וקבורתה "מעבר לגדר" באה לפי המסורת היהודית הרבנית. אלא שהמחבר זולק על דעתה של היהדות ההיסטורית, ובדרך-נס-נסים ונפלאות אינם חסרים בספרו—הוא מכ-ניס אותה לכלל ישראל, באמצעותו של קבר-ישראל.

סגנונו ולשונו של באשעוויס-זינגער תואמים את הרוח ואת האווירה שבספר. המשפטים קצרים וחותכים. ההבעה חדה ושנונה. החריטות הפילפולית של יהדות פולין מהמאות שחלפו מצאה לה בכתיבתו של המחבר בייטויים מודרניים ומקוריים. הדברים מצומצמים ומועטים אך תכנם רחב כפתחו של אולם, והם שובים את הלב ומרחיבים את הדמיון. זרמי-לשון רבים מתקופות רבות התמזגו בספר לכלל מעשה-מרכבה מופלא, המביע מערכי-לב של יהודים ו"גויים" מלפני מאות-שנים. הלשון היא המחזירה את הקורא לעולם הרחוק בזמן ובמקום, וכמוה כמחזור הדם המפ-עיל את כל חלקי היצירה.

ודאי לא קל היה לתרגם לשון זו מן המקור, בגלל ההכרח לשמור הן על החבית הן על

* ח'ורח'ה סימפרון: המסע הגדול; תרגום: רן עדי; ספרית פועלים / דוכיפת, 1965; עמ' 237.

יירדמו, יאבדו את הכרתם ויתמוטטו. שייחות־שלא־גב הופכות התקשרות עמוקה; הנער אינו בעל כושר־ביטוי והמספר עייף מלדבר, אך המשפטים הנאמרים פה־ושם יוצרים ידידות עמוקה בדרך למיות. יכולת ההידברות איש עם רעהו מצילה כמעט את שניהם; הקהילון והטימטום שנגרמו מחמת הרעב, הצמא והמחנק גרמו לרוב האנשים שיאבדו את עשתונותיהם מלכתחילה. המספר והנער מסמיר מחזיקים מעמד כמעט עד הסוף. רק בשעות האחרונות, כשביום הרביעי נוצרת אנדרלמוסיה ורבים הם הנופלים מתעלפים, נחנקים ומתים, גווע הנער בזרועות המספר.

מן השיחות, מקטעי האסוציאציות, מן ההירורים שלאחר־מעשה עולה דמותו של סימפרון. בשנות ה־30 היה צעיר מכדי להיתפס לפראזיולוגיה שמאלית, אך מצד שני הרי החיותיו כנער גולה, מהיותו נמנה על רבבות בני־בלי־מולדת הנוודים במערב־אירופה בחפשם קלט זמני, וכן מזג הדרומי, הפכוהו ללוחם־חירות, שהמאבק בפאשיזם הוא לגביו בבחינת מוכן־מאליו שאינו דורש הנמק אידיאולוגי.

דקה התבוננותו של סימפרון בבני־אדם. באינטואיציה בלתי־רגילה הוא חש במצבים בלתי־נוחים בהם שרויים אנשים שהפירם היפרות הטובה (הפגישה עם האשה היהודיה ברחוב הפאריזאי, פרשת הסטודנט בלון, הפגישה עם סיגריד הגרמניה, ועוד). הוא אינו שופט את התנהגותו של שום איש, אך הוא מזדהה עם אלה המצליחים לשמור על צלם־אנוש בכל עת (הוא אף מדריך את הקוראים כיצד עשוי אדם להחזיק מעמד בתנאים כאלה).

אף שהוא מזדקק לטכניקה המורכבת של עירבוב שלושה רבדים של זמן, ולמרות המתח הרגשי העצום, שנפרק עם כתיבת הספר, עלילתו ברורה ומרתקת. תירגומו של רן עדי מקנה לקורא תחושה של קריאה בשפת־המקור.

א. ז.

ומשתזרים בה כדי סיפור אחד, הממלא בדרך זו את המשימה שהציב לעצמו המחבר: לשחזר את מאורעות המסע ולנסות להבין את לקחם.

בשנים שלאחר המלחמה ניסה סימפרון לבנות את חייו כדרך אדם נורמלי, נשא אשה והביא ילדים לעולם. הוא מעיד על עצמו שעם תום המלחמה ניסה לכתוב ולספר את קורותיו, אבל חש שהמאורעות גדולים ממנו וכל פרט מפרטי ההתרחשויות מציפו גלים של התרגשות המונעים הערכה נכוחה. השיבה אל המסע, שזכרו לא נתן לו מנוח כל השנים, באה גם כדי לשתף את בניו ואת ידידיו במשהו מחוויותיו. הוא יודע מראש שקוראיו לו יוכלו לחוש כאותם שהיו בתוֹך, והוא מצפה לכך שהספר יאפשר להם להתבונן באימה מבחוץ. אין ספק שסימפרון הצליח בכך. ביודעים או בלא־יודעים העמיד עצמו במקום קוראיו, שאינם נמנים על החוג המצומצם של ידידיו שרידי המחנות, ובנסוֹתו לשער מה גבול השגתם סיפר את סיפורו.

הקורא בספרים שעניינם מלחמת־העולם השנייה לא פעם הוא נסתף אחר תיאורי הזוועות כשהוא משלים עמן כאילו היו חלק מסדרוֹת־של־עולם. הפיכת הזוועות לכרוניקה גורמת קהות־חשים ופוגמת ביכולת ההערכה של המאורעות. סימפרון מביא בצד סיפור המסע גם קטעי התרשמויות והתרחשויות מן השנים שקדמו לו ומן השנים שלאחר השיחרור.

בדרך כך זוכים קטעי המסע להבלטה מיוחדת וקריאתם מעלה את הקורא לשיאים של ריגוש, מהרגם שדרך זו של שילוב הייתה בעבר, בצירוף הנימה האישית שבסיפור המשך הקורות, מעוררת בקורא אמון שרק כך אירעו הדברים, ורק כך ניתן להתבונן בהם.

במרכז תיאור המסע מובאים קטעי השיחה עם הנער מסמיר. הנער, יליד עיר־השדה הצרפתית, תמים ואופטימי, הוא צעיר מעט מן המספר וכרוך אחר שכנו־למסע. המספר ושכנו משתדלים לקשור שיחה; בתחילה באה השיחה לעוררם מתנומה; ברי להם שאם

קצם בלא־עת. חוסר הבטחון־העצמי, שהוא קיים ומקובל אצל בני השבטים הפשוטים ביותר, חותר תחת הנא־החיים של האיש החזק והופכו לאיש חלש, שפל מעשי־גבורתו באים להפוך על חולשותיו המרובות. לאחר שבנו נמשך אחרי המיסיונרים הנוצרים, שחודרים לכפר ומקימים במקום כנסייה, הוא משתתף בהריסתה אף הורג אחרי־כן אחד משליחיו של המושל. מפקד המשפט והעונש הוא מאבד עצמו לדעת ונפטר מן העולם כגיבור, הנקבר אמנם קבורת־כלב, בהתאם למסורת השבט לגבי אנשים השמים קץ לחייהם.

דמויות רבות של זקנים ובני־שבט, גברים ונשים, מתוארות בסיפור, והפרימיטיביות האפריקאית שלהם אינה פוגעת כלל בתכונותיהם האנושיות ובמידותיהם החברתיות הטובות והרעות. ההווי הפולחני שלהם מזכיר אפילו סיפורים מסוימים מן התנ"ך. נראה שהאדם הפרימיטיבי אחד הוא בעבר ובהווה, בכל המקומות ובכל הזמנים. מעלתו הגדולה של הסיפור שהוא פותח לנו שער לאנשי־עד של אפריקה בשעה שפעמוני חירותה המדינית מצלצלים בעצמה כה רבה. המיסיונרים הנוצרים עשו, ללא ספק, את חובתם הנוצרית כאשר הביאו לבני השבטים את המונותיאזם הנוצרי (הדבר הקשה ביותר להסברה היה ענין השילוש של האל היחיד, לעומת ריבוי האלים אצל האפריקאים) ושיחררו אותם מפחד האלים והרוחות. אלא שלא תמיד עשו את חובתם באהבת־הזולת ובסבלנות נוצרית. המחבר מעלה שני טיפוסים של מיסיונרים: האחד דגל באהבה ובסבלנות ובאור־רוח, ואכן הצליח להחדיר את הנצרות בקרב בני השבטים. השני אצה לו הדרך ולא עמדה לו סבלנותו, והוא שגרם את הסיכסוך הטראגי בין הכנסייה והמושל לבני השבטים. רמזיו הבקרתיים של המחבר על השלטון הקולוניאלי האנגלי, שראה בנתיניו הפרימיטיביים גורם פולקלוריסטי בלבד, הם צנועים מאד.

* צ'ינוא אצ'בה: מפולת באומאופיה; תרגום: מרים זליקסון, נערך בידי א. דש; עם עובד / ספריה לעם, 1965; 160 עמ'.

מפולת באומאופיה

ספרו של הסופר הניגרי צ'ינוא אצ'בה מתאר את התמוטטות המשטר השבטי הקדום בכפר ניגרי, כתוצאה מחדירתם של התרבות הנוצרית והשלטון הקולוניאלי הבריטי. חייהם של השבטים הפרימיטיביים אשר על גדות הניגר התחתון נמסרים בלי שום אידיאליזציה. מגרמתו של המחבר היא ריאליסטית מכוונת: העלאת הדברים כפי שהיו במציאות לפני דורות אחדים בלבד. הקהילה הכפרית של בני־השבט ממשיכה בקיומה הקדום, על אף רח־חייה המסורתי ותרבותה המקובלת והמקודשת. התרבות מרוכזת סביב פולחן האלים והרוחות, הממלאים את האוויר ושוכנים ביערות הסמוכים. הפולחן, הכולל גם קרבנות אדם, משמש תגובה לפחדם של בני השבטים מפני השתוללותם של כוחות־הטבע העצומים והאכזריים. נסיון־החיים הוליד מנהגים ונימוסים מעוררי־כבוד שבין אדם לחברו, הנשמרים בקפדנות על־ידי זקני הכפר ונמסרים מדור לדור כאמצעי־שמירה בדוקים על הקיום המשותף של היחיד והכלל. "אם אצבע אחת טבלה בשמן, תזהם גם את שאר האצבעות", אומר משל אחד, והעקרון שפל בני־השבט ערבים זה לזה פועל במלוא הכוח וההשפעה. הרבה משלים מצויים בידי בני הכפר ובכולם טמונה חכמה רבה של גועם־הליכות ושל מידות טובות שבין אדם לחברו. כוונת המשלים היא לקשר ולחנך את הדורות האחרונים לאור חכמתם ונסיונם של דורות ראשונים.

גיבור הספור הוא בן הכפר אוקונקוו, גבר חזק, אמיץ ואמיד ונכבד בכל הסביבה. אביו היה קל־דעת, איש חלש באפיו, עני ומשולל כל מעמד חברתי. בנו הבכור דומה לסבא על תכונותיו החלשות והרכות, ואביו קורא לו אשה. הבוז לאב, שלא היה לו מעמד נכבד בקהילתו, והלעג לבן, שלא יגיע לעמדה חברתית כלשהי לכשיגדל, הכניסו בלבם של אוקונקוו את הפחד כגורם העיקרי בחייו הפנימיים. תסביכי האב ותסביכי הבן—שכוחם יפה לגבי רבים, פרימיטיביים כאנשי־תרבות, באפריקה ובכל יבשת אחרת—חברו כאן יחד דיו לסבך את חייו של בן הכפר ולקרב את

פעולה מצדם. לעומתם היו אחדים אשר מיד דותיהם הטובות לא די שעמדו במיבחן הימים הקשים שעברו עליהם אלא אף נתגלו בכל תפארת ההקרבה העצמית שאדם מסוגל לה למען חברו. אלא שבתפקידים קשים כגון אלה שהוטלו על המשלחת לא די היה באנשיים טובים בלבד. כאן הכרח היה שהכל יקבלו עליהם עולו של צוות, שכל חבריו ערבים זה לזה וכל אחד חיי חברו קודמים לחייו. לא פחות מכך היה הכרח בראש משלחת מתאים, היודע לא רק לפקוד על אנשים אלא גם לארגנם ולהעמיד כל אחד מהם בתפקידו הראוי. הכשלונות היו בעיקרם בתחום האנושי, בהרכב חברי המשלחת. כל זה גרם שמראשית דרכה יהיו במשלחת ריבנות ומדנים, וחלק מחבריה פרשו ממנה כשהם מריי־נפש ומאוכזבים.

ואולם היו גם כשלונות אחרים. מארגני המשלחת לא היו ערים וחרדים לפעולותיה ולהצלחתה ככל שנדרש מהם. ראיית הדברים במלבורן היתה רחוקה מאד מראיית המציאות של המשלחת שנעה־ונדה בדרכיה השרממות של יבשת אוסטרליה. הגישה המעשית והתקציבית של אנשי המעשה, ששמרו על החשבונות והקפידו על ההוצאות, לא עמדה בשום יחס למעשה הנועז של גילוי לב היבשת. אך המכשול הגדול ביותר היה נופה של הארץ, שהיה מדבר ולא־מדבר כאחד; אדמה שוממה העוטה פרחי־בר; גבעות וערוצים ומי שטפונות, סלעים ואבני חצץ; המחסור במים היה המציק ביותר. המרחקים בין בריכות־המים הטבעיות היו גדולים מאד. אך כשנמצאו מים היה הנוף אחר לגמרי: ירוק כולו, משופע בעצי אקליפטוס, צמחיה עשיריה, דגים וציפורים. האדמה היתה מכוסה טיט קשה ואבנים חדות, שהכבידו על הליכת האנשים והגמלים. החדגוניות של הנוף היתה מחרידה. "שעה אחר שעה, מיל אחרי מיל, וכל אותו זמן אותו מישור משתרע לפניך: לעולם אינך מגיע לשום מקום חשוב באמת.

* אלן מורהד: נחל קופר; תרגום: רחל רביד, שמואל שיחור; עם עובד / ספריה לעם, 1965; 216 עמ'.

חידושו של הספר שהוא פורש—באמצעים פשוטים וחסכוניים ביותר—יריעה רחבה ומקיפה של חיי שבט בניגריה, המשתנים והולכים מפוחה של התרבות הנוצרית החדרת לתוכם.

נחל קופר

הרגשתם העמוקה של ראשוני המתישבים באוסטרליה היתה "כי החיים יותר משהם מאבק בין אדם לאדם הרי הם מאבק בין האדם למדבר". ואכן, זו דרכם של מתישבים ראשונים בכל ארץ חדשה: מאבקם הראשון הוא בין האדם לאדמה הקרובה והרחוקה, הקוסמת לו ומושכתו בכוח הנעלם הגדול שלה. גירויו זה היה מאז ומעולם אחד הגורמים שהוציאו בני־אדם מביתם וממושבים ודחפו אותם לנדוד לשם גילוי ארץ חדשה ולא־נודעת. לא פעם שילמו המתנדבים בתיהם בעד העזתם, ואם נודעו לאחר־מכן קורות ימיהם האחרונים היה זה סיפור עגום ומדכא. הבדידות וחוסר כל תקווה להצלה, הקור והרעב והצמא, ועל הכל—ההרגשה האיומה שהם שכוחים ועזובים מאל ומאדם, הפכו את סוף חייהם לטראגדיה שנגרמה להם בידי עצמם. כך היה גורלה של משלחת ברק ווילס, שחצתה את יבשת אוסטרליה מדרום לצפון, לפני מאה שנה. סיפורה מתואר בספרו של אלן מורהד, "נחל קופר".

המחבר, עתונאי אוסטרלי, שחקר את פרשת המשלחת ובדק את המסמכים הרבים הקשורים בפעולותיה, שיחזר את סיפור־המעשה. שימת־לב מרובה הקדיש למשתתפי המשלחת, או לאנשים שהיו מעורבים בארגונה ואחרים לפעולותיה. לא כל המשתתפים היו מתאימים לתפקידם ומוכשרים לעמוד במיבחינים הקשים שקיבלו על עצמם, וזאת למרות העובדה שמתוך שבע־מאות מתנדבים נבחרו כעשרה בלבד. הבחירה הקפדנית והחמורה לא מנעה אי־הבנות וחוסר תקשורת מספקת, הן בגלל תכונות אישיות של חלק מן האנשים הן בגלל חוסר מידה נאותה של שיתוף־

כים הגדול; או, מוטב, כקונכיה זו, שאתה מסמיכה אל אונך ושומע המייתיים ודכי-גליו.

ימות השקט והחול של גבריאל בן-שמחון, המפרסם זה שנים לא מעטות מפרי-עטו בב-מות ספרותיות שונות ("קשת" בכללן), נוש-אות עמהן נופך של חידוש רענן אל חופיה של השירה העברית. ואם גם קשה להקיש מתוך שיריו אלה על האוטו-ביאוגרפיה שלו (גם אין זה חשוב כאן הרבה), הרי לא קשה (אף גם חשוב, אולי) להצביע על השתקפות ה"אוטו-ביאוגרפיה" שלו בתוכם. שפן בן-שמחון הוא צפון-אפריקאי במוצאו וניכר בו שהוא ספוג תרבות-שירה ותרבות-הגות צר-פתית-מודרנית. נתונים אלה נותנים אותותיהם המרנינים בשירתו, שהיא בעלת אופי ים-תיכוני מובהק. זה חותמה, וזה עיקר ייחודה מכלל השירים הנכתבים עברית כיום.

אופי ים-תיכוני זה איננו כאן ענין של אי-דיאלוגיה או של משאת-נפש, אף אין הוא בא על ביטוי בניפנוף בשמות ובמושגים הלקוחים מן הגיאוגרפיה של ארצות הים התיכון או מן המיתולוגיה של כנען, יוון ורומא. לא. האופי הזה הוא מהותי, עצמי ובלתי-אמצעי בשירה הזאת, עד כדי כך שאי-אלה רמזים טופוגרפיים-היסטוריים "ים-תיכוניים" אין בהם כדי לתפוס את העין במיוחד או להפריע את הרגשת הזרימה החווייתית האותנטית; עד כדי כך שהשפעות מסוימות הניפרות בה, כגון זו של סן ג'ון פרס או של פול ואלרי, נטמעות כאן טמיעה אורגאנית—ולא נודע כי באו אל קרבה...

בגדר רשימה ריפרופית זו, נסתפק בכך שנטי-עים את הקורא כמה כפיות מייך-הרקח של בן-שמחון. הנה, למשל, שיר פעוט מע' 14:

אני מצטנף, / אני מצטופף. / כפות התמר
הפרושות לרווחה בעורי נעשות לולבים. /
הגעגועים הארוכים ששטו ברוח נקלעים
בי לחרב חדה. / ילדתי, אני רוצה לכרות
מחילות עמוקות בכל שערה שלך.

* גבריאל בן-שמחון: ימות שקט וחול (שי-רים); מחברות לספרות, 1965; 36 עמ'.

בתנאים אלה מצטמצם העולם. העייפות מוכר-רעת על-ידי הלחץ העמים של הקצב. הקרקע אינה קרקע, אלא אך מרחק שעליך להניחו מאחריך... בתרומה זו של הליכה—כל הפרעה מרגיזה, וכל זיקה למחשבה היא מאמץ.

לבסוף הגיעו ראש המשלחת וסגנו למחוז-חפצם. הם עמדו ליד תעלה הנשפכת לים במפרץ קארפנטאריה שבצפון אוסטרליה, ולא עמדו להם כוחם ומזונם לעשות עוד מאמץ ולהגיע לים. עכשיו היה עליהם לחזור, וכאן נתגלו כל התקלות; הקבוצה שהיתה צריכה לחכות בנחל-קופר לשובם עזבה את המקום יום אחד קודם ולא נפגשה אתם עוד. האיש שהיה צריך להביא תוספת מזון וגמלים הת-עכב במקום האספקה ויצא לדרכו באיחור. שתי התקלות האלו חרצו את גורלה של המשלחת, שכמה מחבריה מתו כבר קודם: בדרך בחזרה מתו ברק-ראש-המשלחת, ווילס סגנו, בתנאים קשים ואיומים של רעב ואפיסת-כוחות.

י. פ.

ימות שקט וחול

לכאורה, צרור עלים של-מה-בכך. אגב הצצה ראשונה עשוי אתה אולי אפילו להזעיק מצח בתמיהה: לשמחה מה זו עושה? כלומר: מה ראה בעל-הדברים לטרוח ולהוציא ולכרוך 36 עמודים של נייר לבן וצח כשלג, שהם למעשה רק 25 עמודים "ניטו", וכל-כולם עשרים-ושנים שיר ולא עוד? כלום אין כאן דוגמה נוספת לאותה בהילות-פירסום, לאותו פחזי-צר של מחברים מתחילים, שגילויי-סרק-ובוסר שלהם מרבים, מן הסתם, למלא את כרסיהם של עכברים ושאר כרסמנים במח-סניהם של מעט המו"לים הנתפסים להוצאת שירה צעירה בארץ הזאת?

אבל כשאתה מציץ הצצה שניה, חטופה פחות, דעתך מתחילה להתקרר מעט. אחר-כך אתה נמשך לקרוא בשירים קריאה של ממש, שור-כח את מיעוטם וצימצומם, מגלה מידת רח-בות ומלאות שיש בהם. וסופך שאותן ימות (יו"ד פתוחה, לא שוואית!) משולות בעיניך

בקראו שירה, בתוך עולם־רפאים זו של מהויות מילוליות מטושטשות.

שירתה של בת־מרים היא שירה של הפשטה. פאריז שלה, למשל, היא "אי נצח מחייך, מתחטא וזורע/עליו הנושרים—רגעים נחפ־זים". אמה יוצאת לצעוד "אל חירות גאָה של צער/אל רחמים רוננים כדמעות". האב־סטרקטי מושל בכיפה. הכינויים מרובים על הרגשות. והכל "שירי" כל־כך, מדקלם בקלות כזו! בשורש העיסוק במהויות שיריות מופ־שטות וכוללות כל־כך מונח, מן־הסתם, הפא־תוס האפייני לשירה הרוסית, אותו רצי־טאטיב מתרגש של "הנשמה הרוסית הרח־בה" במהדורה עברית, שלגביו היקום כולו אינו אלא פרויקציה של התלהבות־הנפש. העצים, השדה, השמיים "זוכרים", "חולמים" ו"מדובבים". הטבע משוחח עם האדם, וה־אדם, נפעם תמיד, אין־אונים מול הטבע. תולדה של מצב נפש כזה הן שורות כמו: והוא אינו אלא נים ולהב העין / והוא אינו אלא בכי וכלות לב הנסער / תוחלת אין־שם, יאוש א־מאין, / זמר כמיהה על סף עולם לא נפתר.

"עולם לא־נפתר", עלום הסגור־ומסוגר בפני המשוררת, עולם של עצמים מטושטשים, עור־לם שכולו מאוכלס פרסונות של "נצח", "תור־חלת", "אושר בכל על סף אין גבול" ו"לה־בות מרחקים מתמשכים". תבל הנראית תמיד מבעד לדוק דמעות של השתקקות שלא באה על סיפוקה. במקום כזה אין לשום עצם קונטורים ברורים, אין לשום הפץ צורתו שלו. ההרים הופכים אז "הרים כניגון, של־פים כחרב / עמומים לפתע כגורל לא נפ־תר / גאים כסופה, כסערה מספרת / כדף מדבריימי ישראל". העולם הופך אז להיות עולם של הכללות.

על ליקוייה העיקריים של שירת בת־מרים עשוי להעמידנו שיר ט"ו ממחזור השירים "ראיון", שעיקרו תיאור מחלה ממושכת ואוירת החולי שבבית־החולים. וזה הבית הראשון שבו:

* יוכבד בת מרים: שירים; ספרית פועלים, 1963; 318 עמ'.

ועוד אחד, אף הוא קטנטן, מע' 17:
נודה לאלים. איך / ירדה עלי / רכב רתום
לברבורים ועורבים / על ראשה. / ששפתי
נקטר לה. / ושדי אַמברוסיה. / מבול ידי
רוחץ / את קצף הגלים מעל גווה.

ועוד "כפית" אחת בלבד—מרוכזת ביותר, כמדומה—והיא כוללת את הצירוף המתנוסס על קובץ־השירים הזה כולו:

מן החלון הקטן שפתח בחזו / ראיתי
ימות שקט וחול / פוחלצי ציפרים מתאמ־
צים לשיר / שימורי דגים / ספינות עתי־
קות שמחפשות ים / ושבילים נגמרים //
הוא ממהר להוריד את התריס / אני חש
כי מעבר לגבעות הוא ממשיך את המד־
בר / בעיניו שמיים שלא יודעים ציפרים /
לאורך גופו נחלים שלא ידעו מים / בקולו
אני שומע מהדסים עקבות גמלים לאים /
הרוח אינה נושבת בשערותיו / חול גופו
מת / אפילו צדפים אין בו. (ע' 28)

ומתוך הכרת־טובה כנה על מתת זו של שירה שפוח בה ואמת בה, שצימצום בה ועמקות בה, אין אנו יכולים להתאפק ולא להביא, לשם קינוח, עוד שני בתי־סיום משיר אחד נוסף (ע' 32):

הים מסביבנו העלה עשבים. / דממה. /
החובלים כולם ישנים ומלפי אבי תפוש
בשרעפיו והוא חולם. //
אבי. ילדי. עור טהור של פרחים וחלב. /
קול קסום של באר כחולה מאדה / בשעת
יין עתיקה את אגדות האודם האחלמה והאז־
מרגד.

ב. מ.

שירי בת־מרים

ספר שיריה של יוכבד בת־מרים הציב בפני הכותב בעיה קשה: השבחים שהשמיעו על־אודותיו באזני כפו עלי לחזור ולקרוא בו שוב ושוב, מחשש שטעות בידי, ואילו ככל שהרביתי וקראתי בו כך גאו ושטפו אותי המלים המרובות כל־כך. החפצים, הרג־שות, האדם—הכל נמלט בעד רשת־המלים הזו. ככל שניסיתי לא עלה בידי למצוא את אשר ביקשתי, את שפל אחד מאתנו מבקש

דות הפשוטות, היומימיות לא נכבשו על-ידה. היא יראה אותן, ולכן היא מפייתת אותן. "גבהות בדידותם המשוחררת" של הדברים מזכיר את "דומיה כמו שיא", או את "כוח גבהם של הימים" אצל אלתרמן; אך נסיונו המתמיד של אלתרמן הוא להפוך את המופשט שט למוחשי, להעניק לאבסטרקטי את מימדיו של הריאלי. שירת אלתרמן להוטה, בדרך של היהודים אסוציאטיביים, לכבוש באימא-ז'ים של עולמה גם את ההפשטות "המבוגרות" לכאורה. אלתרמן שר שירת-נעורים המנסה לגבור על עולם האידיאות בעזרת החושים, הכופה את החומר השירי על המופשט. אצל בת-מרים, לעומת זאת, התהליך הוא הפוך: כאן אנו עומדים בעיצומה של הפשטת המורחשי, של "אובייקטיביזציה" מדומה של הסובר-ייקטיבי. החושים אינם עומדים במבחן של קליטת העולם החיצוני, עולם המראות, ולכן מבקשת הלשון לשלול את האובייקטים, להפוך את כל הסובב לאידיאלי.

תוך קריאת שיריה של בת-מרים נתפסים אמנם העין והלב, כפעם-בפעם, לשאיפה הפכה להגיע, בדרך המלים, אל החוויה המיסטית-למחצה של מציאות מעבר למציאות. אפשר לא סיבה היא אלא מסובב דווקא, אך השורות הופכות לעתים הסתערות אקסטטית על הלוגי. בשיר חולפת אז רוח מרטיטה של "אי-שם על-ידי מקרוב / עולמות רחוקים וסתומים". אמנם עדיין "קיר בינם לבנינו", אך ממשותם המסתורית מוחשית. אזלת-היד נוכח העולם לובשת מימד טרנסצנדנטי. זמר מילא, באותו תחום צר של מיסטיקה פרטית, מיוסרת, של איזו הזיה אישית מעורפלה, אין בחסרונתיה של שירה זו כדי לפגום. ההפשטה, ההכללה, הסנטימנטליות והפאתוס הופכים, לכאורה, מכשיר רוחני לביטויים של נעלמים. וכך יש ומתחיה עולם של הוויות רמוזות, של "אור מתחת לשמורות של עור / ודממה—כקריאה אחרת / מקצה אל קצה רק הד מסתחרר / ציפיה ותשובה לא מוחזרת".

להשגת תדמית זו של עילוי-נפש משמרות גם ההצמדות האימפרסיוניסטיות של שמות-עצם מופשטים. אם עולה הדבר בידי בת-מרים, נוצרת מזיגה של ישויות מילוליות

דממה. רק דממה ולובן. / פנים משתקפים בפנים. / ענוגים כציור ומחשבת, / כחלום דברים מבפנים.

השיר נפתח, אפוא, באמירה באנאלית למדי (ודראמתית יתר על המידה עקב הצורה ההכרזתית הזו של: דממה— — — רק דממה ולובן). ומיד אחר-כך, ההפשטה הראשונה: פנים הענוגים כמו שציור הוא ענוג (?) או כמו שמלאכת-מחשבת (או אולי מחשבה?) ענוגה היא. ואותם פנים הם גם כחלום של דברים (איזה ויתור לכל עולם הריאליה בביטוי הזה 'דברים'!) ומבפנים דווקא. וכיצד, בסופו של דבר, יכולים "הדברים" לחלום מבפנים? ובקטע הבא:

על השולחן רק הוורד / ענוג שוליים ומוא-דס / מהגה בעגמה מהורהרת / יגון חלומו הנפעם.

הוורד אינו אדום אלא "מואדם". לצורך החרוז, בוודאי, אך איזו אי-רגישות לעצמים. ומה, חייב הקורא לשאול את עצמו, הוא "יגון נפעם"? וכיצד יש לו, לוורד, "עגמה מהורהרת", אשר בה אינו "הוגה" אלא "מה-גה" דווקא? גם הוורד, עצם ריאלי יחיד, מאבד את ממשותו במילוליות הסוחפת. ובבית הבא מגיעה האבסטרקציה לשיאה:

והיא, היא מספרת / בפשטות מעורטלת כגוף / גבהות בדידותם המשוחררת / שם הדברים החשוף.

מישהי מספרת בפשטות (ומה הצידוק ל"היא. היא" הדראמתי הזה?) על גבהות בדידותם של הדברים (שוב המסתורין הזה של הדברים). ואם גם יש ל"דברים" בדידות והיא "משוחררת", כלומר חפשית מכל אחיזה וכפייה, מניין באה ה"גבהות" הזאת? מהי גבהות של בדידות ששוחררה? אולם רק בבית הבא, כשאנו מגיעים לפיענוח "שם הדברים החשוף", לגילוי אותו שם מפורש נורא, מסתבר כי שם זה אינו אלא:

על בת יחידה ועל בעל / על הריון לא אחד ועמל / על פרידה אדישה ומדעת / על ערי-רות, ערירות וגורל.

ל"אמיתות" מסוג זה הביאה אותנו המיסטי-פיקציה. ואכן, זה עיקר חולשתה של בת-מרים: חסרת-אונים היא מול העולם. העוב-

נגרמו הפאתוס, השירתיות, חוסר-המשמעות עקב העיסוק במלים ולא בתכנון.

שיריה של בת-מרים הם שירי נעורים נצי-חיים, שירה של כליון-נפש מתמיד. לשון אחרת: זו שירה סנטימנטלית. הסנטימנטליות היא המקנה למליה של המשוררת אותה אחי-דות מונוטונית, שהיא תמיד תוצאה של בחי-רה נפשית. המלים מתאימות לחוויה ה"שיר-רית" המעודדת. השבועה, המילמול, הפרידה, הווידוי, הרחמים, הדמע, המרחב, האושר, הפגישה הכורעת—כל אלה לקוטים משדה המלים של השירה הרומנטית.

מכאן גם הניגון ההמיתי, המונוטוני, של שירי בת-מרים. המשקל האחיד משרה על השיר-רים טון מרוסן, משעמם מעט, הממתן את האמירות הפאתטיות יותר, ומקנה לבאנאליות ביותר הדר מסוים. בדרך זו נוצל מרחק טונאלי, המיפה את הצורמני. בעד מרחק טונאלי כזה ניתן לכתוב שורות כמו:

מתהום של ענות ודמע / מטרדות הבלים
והבאי / מזריזות פיקחה ושוממת / ממש-
רפות אבדן ודווי //

הקשיבה: בלהט וזעם / גורלך הירקרק וסור-
ער / צפונה מחשבה לא-נודעת / נדר-זמנים
מסתחרר.

כאילו כל הנאמר, משנאמר באותו ניגון, חזקה עליו שהוא שירה.

המשקל והניגון האחידים בשירי בת-מרים מסייעים להפשטות המילוליות להסתוות. הני-גון כופה עליך למהר ולעבור, בעת הקריאה, מזרועו האחת לזרועו השניה של הבית השירי המרובע. שורות קצרות, חסרות אתנה, המס-תיימות תמיד בסוף השורה או הבית, טון "מורס", קצר-נשימה, מחייבים אותך שלא להתעכב, שלא לגשום, עד סוף הבית כולו. ממילא אתה ממזג, בשעת הקריאה, את שמות-התואר ושמות-העצם למהות אחת. השיר כולו נקרא בקול תרועה חטופה, דיק-לומית. וכך, בקטע כמו:

זהרים ודמי ללא שחר / זהרים ותכלת איך
שם / יחידה השעה הצומחת / ומעבר לעי-
ני תיעצם.

מחייבים החריזה והיעדר הפסיחות, החזרה על מלתי-הפתיחה בשתי השורות הראשונות,

נפרדות להווייה אחת, חדשה ושונה מרכיביה. אולם הסנטימנטליות של המשוררת היא בעוכריה. וכך אנו זוכים לתרכבות כמו "מעל לכמישה ותוחלת, מקצווי דרכים וזמן", "מוות, נשי וחלום", "שבילי חלום ותוחלת", "דרור, מכאוב ובדידות", או אף לשיר הנפתח במלים "הטל שעל פניהם—מתום של הדעת / אושר השכול—מגורל וייעוד".

רק כשעולה בידי בת-מרים להיאחו בקונ-קרטי, בסיטואציה הממשית, בחפץ הקיים, כותבת היא שורות כמו "ומוות, וריח ירוק וגבוה / משפץ כטבעת את היד". העצם המור-חש מלכד סביבו את הדיבור, והדוגמות מרו-רות: בכל חוויה שאינה פרי של הזיה חלומה שב הדבר ומתרחש. כשהיא מתארת טיול באפילה מתמחשת חוויתה במלים: "כאן הל-כה, עצומת-עיניים / בוחשת קול עם צל ער-בר". הגירוי השירי המתמיד, המשולחב, אותו גירוי שיצר את הזיוגים הבאנאליים כל-כך כמו "המיתה הענווה כווידוי", "ריח העתידות המקולף" ו"ענות היאוש המלובן", נאחו לפתע בסיטואציה הנחזית ומתגבש סביבה בבתי-אחת. כך, למשל, בסוף שיר פאתטי כשיר י"ז מאותו מחזור "ראיון" מופיעות השורות:

עד בגרות פתאומית כצינת-ערביים / ער-
טפת אותן בשתיקה. / מקצה אל קצה רק
אור ושמיים / וכף-ידן רזה וריקה.

כאילו לראשונה ראתה המשוררת את המור-שר עלי-ידה, מבעד למלים המשפרות אותה תמיד, ראתה את הקור, השתיקה, ראתה את האור והשמיים הרחבים המתוחים, גבוהים מעל לפרט המאיים בדקותו ובדיוקו ובשכולו: כף-היד. המלים מקומצות, מדויקות. גם המלור-דראמטיות אינה מפריעה יתר על המידה. ואז אתה תמה: כיצד כתבה המשוררת, באותו שיר ממש, כמה שורות קודם-לכן:

בכנפות בגדיהן ננערו מקמט / נושמים,
מתנשבים הימים. / ששכבו עלי-ידן קרועים
מדמע, / שקופים מווידוי ורחמים.

אלא שכאן החוויה כפתה את ההתפכחות; העמידה מול הנחזה בראה את הנאמר. ושם

טבעית היא נטייתו להביא לפנינו דברים הקלים יותר להישמע, ונוחים יותר להסתבר. מתוך הרקע הרעיוני והמדיני—הנהיר במידה זו או אחרת—של ההתנערות האפריקאית ועימותו של המשכיל האפריקאי עם תרבותי של ה"קולוניאליסט" האירופי ועם מקורותיה. שירים כגון "אל הרובאים מסנגאל אשר מתו בעד צרפת", "אל החיילים הכושים בצבא ארצות-הברית", "ים תיכון", "לוקסמבורג 1939", "הנרצחים" וכיוצא באלה אכן יש בהם כדי להאיר עינינו לא מעט בכל מה שנוגע לחיפושי הזהות-העצמית, ולהתגלות ההכרה-העצמית, באותם חוגים אינטלקטואליים פרנץ-קופריקאיים הקובעים יותר ויותר, ובכל המובנים, את זמותה של אפריקה המערבית הצרפתית-לשעבר, החשים עצמם תכופות כבתוך שלהם בדאקאר, באפידז'אן ובפאריז במידה שווה—ולא עוד אלא שתכופות מתקבל הרושם שהם מובנים ונערכים יותר ברובע סן-ז'רמן-דה-פרה מאשר על חופיו הלהטיים-המהבילים של הקונגו. אבל אשר לערכים פיוטיים-אמנותיים יותר, דומה שהללו משר-קלם ניכר יותר בשירים הפחות "ציוניים" (אם מותר להזדקק למטבע זו בהקשר זה) של סנגור, אף כי אלה דווקא הובאו כאן בפרפורציה הרחוקה מלשקף את משקלם האמיתי בכלל יצירתו של המשורר. במובן ידוע אפשר לומר אפוא כי מבחר זה שלפנינו עוול הוא עושה לסנגור-המשורר, אם גם קרוב-לוודאי שנחת-רוח הוא גורם לסנגור המדינאי-הנשיא.

נקודה שראוי לא-פחות להצביע עליה, ולהת-ריע עליה, היא הרישול הניכר בהגשתה של אסופה זו—ולא במובן אחד בלבד. אין ציון לשנת-הופעה, אין ציון למספר העמור-דים; אין הקפדה על ניקוד נכון ועל פיסוק נכון, והרבה "היספוסים" ופגימות ניפרים בהכנת לוחות-האופסט ששימשו בהדפסה; על אף תשומת-הלב, היחסית, לרישומים דו-צבעיים ולהידור חיצוני-מתוך נאמנות לקו הגראפיקה-האסתטי של "אלגנטי-בוזול", האפייני, כמדומה, לרוב מוצריה של הוצאת "עקד" עד הזמן האחרון—יש אי-התאמות טיפוגראפיות מנקרות-עיניים בין עמוד עברי למק-

המנין החדגוני (זהרים, דמי, זהרים, תכלת) והמשקל עצמו, למהר ולקרוא בנשימה אחת מ"זהרים" עד "בעצם". וממילא הופכת השעה זוהרת ומעבר לעיניים הנעצמות נבראת תכ-לת המלווה דמי ללא שחר. הדברים נמהלים זה בזה להתכה מילולית אחת.

ושוב, גם אילו מתכונותיה של שירת-נעורים; קוצר הנשימה, ההתלהבות המתמדת, השורות ה"פואטיות", הניגון המיפה את הנאמר, והעיר-פול המכוון של תחומי התחושות. יש אמנם קסם בעולם חולמני, מיסטי-למחצה, נרגש ושירי זה, אולם התאנה הנפעמת לכתוב את העולם כולו בהיעלם אחד גרמה את אי-הבהירות הסימנטית.

א. ב.

טוֹטֵם

דבר טוב רחש לבו של מי שהגה את הרעיון להוציא תרגומים של מבחר שירים מ ל. ס. סנגור, המדינאי-המשורר האפריקאי, כיום נשיא סנגאל ולשעבר מאבותיה הרור-הניים ומנהיגיה המדיניים של תנועת-ההתנער-רות האוטו-טונית באפריקה דוברת-הצרפתית, שלראשונה התוודע אליו הקורא העברי, כמר-דומה, מתוך מקרא האנתולוגיה "סיפורים אפריקאיים בני-זמננו" (בעריכת גב' ז'. כהר-גוב. "עם הספר", 1963). שבעה-עשר השי-רים, המובאים באסופה זו שלפנינו מקור-מול-תרגום, והמלוקטים מתוך תקופת-יצירה של כמה עשרות-שנים, יש בהם, בלי ספק, כדי להעמידנו, ולו גם במעורפל, על כמה מן המניעים המרכזיים, והמוטיבים היסודיים, בעולמו הרוחני-הפיוטי של סנגור, שבצדק עודו נחשב על ענקי השירה האפרו-צרפתית, כמו גם בעולמם של כלל המשוררים הכושיים (כלומר: בין אפריקאים ובין קאריביים-אנטיליים) שתלו כינורותיהם, החל משחרה של המאה הנוכחית, על נהרות צרפת.

מי שפונתו "לקרב" ו"לגשור גשרים" אולי

* ליאופולד סידאר סנגור: טוטם (מבחר שירים); תרגום: א. אבן-זהר, א. אמיר, ח. גורי, א. לרנר, ש. ענבל; הוצאת "עקד".

כולוגי, המשחזרת—לפעמים בהצלחה ניכרת— את התגובות והאירועים, עם שהאישיות החזקה מתנגשת עם העובדות. דמותו של בור ליבור נשארה חקוקה בלבם של עמי אמריקה הלטינית כמדינאי גדול, שעלה בידו לשחרר את ארצותיהם ולהניח את היסודות לקיומם העצמאי. אישיותו הדינאמית, שהושגה פעה מן המהפכה הצרפתית ומשיחורון של ארצות-הברית באמריקה הצפונית, גויסה כולה למאבק, שהפך תוכן ומטרה לחייו.

אך לא רק מרעיונות הושפע בוליבר. ההשגחה הקובעת בחייו באה לו ממורו סימון רודריגס, שנקרא גם רובינזון. הוא היה "אהד האנשים המקוריים ביותר ואחד המורים העצמאיים ביותר בדעותיהם". כמהפכן ומחנך שדגל בחינוך "חפשי" של הגוף והנפש אסף ילדים מן הרחוב כדי לחנכם ולהשכילם. נודד היה ממקום למקום, "כרות, כשמש וכים, שנמצאים תמיד בתנועה", והוא שלימד את בוליבר "כי כדי ליצור רפובליקה חדשה חייבים תחילה ליצור אומה חדשה". הודות לו נקשרה גפשו של תלמידו אל הספרות הקלאסית והצרפתית, ולבו נפתח ונמלא רצון ללמוד ולהשכיל ולהבין את המתרחש בעולם. בנסיעותיהם המשותפות באירופה השלים בוליבר את השכלתו, מתוך הסתכלות באנשים ובמאורעות: בפאריז היו עדים לכשלונה של המהפכה שבא לה מידי נפוליאון, ובאיטליה שיחזרו לעצמם את חייה של רומא העתיקה, אשר בה נתגלו כל יסודות התרבות "פרט לבעיה כיצד יכול האדם לחיות בחופש. הפתרון לנעלם המסתורי הזה יוכל להימצא רק בעולם החדש". ברומא נשבע בוליבר, בנוכחות מורו, "כי לא תנוח ידו ולא תשקוט רוחו עד אשר ינתק את הכבלים האוסרים אותו על-ידי רצון גה וכוחה של ספרד". מאותו רגע הוקדשו חייו למלחמה שאינה פוסקת לשיחורון של ארצות אמריקה הלטינית. אילו היה מפופח

בילו הצרפתי, לפעמים חוסר-איוון בעיצובו של העמוד העברי (בפרט כשמובאות הערות הסבר בשוליו), ובמקום אחד אפילו חריגה צורמת מטיפוס האות הצרפתית המובא בכל יתר השירים (וזאת, ודאי, בגלל המקור שמנו צולם נוסחו של שיר מסוים זה). אך אולי מדאיב הוא יותר מכל, במקרה שלפנינו, היעדרו של עורך, או של מלביה"ד לאמיתו. לא די שלא היה מי שיחבר הקדמה כלשהי—ואין ספק שהצגתו של סגור לפני קוראי-שירה עבריים מחייבת מבוא מקיף, תיאורי ונתחני כאחד—אלא שלא היה גם מי שיראה סמכות וחובה לעצמו להעיר למתרגמים על ליקויי-הבנה או על פירוט-תרגום שנכשלו בהם פה-ושם, ולא היה אפילו מי שיפקח על הנוסח הסופי שקודם-הדפסה וידאג לכך שלא תחסרנה מנוסחו הצרפתי של שיר שורת שלמות (וחשובות) המופיעות דווקא בתרגום העברי (למשל: בשיר שלפני האחרון, "שכינה אפריקנית"), או שיקפיד למנוע את "שדך" (בשיר "קונגו") מלהופיע כ"שדך", בשי"ן שמאלית דווקא, למרבה הגיחוך והמבוכה.

ב. מ.

בוליבר

סיפור-חייו של סימון בוליבר ניתן בספר זה על רקע המאבק, כשהגורם האישי שזור הן בתנאים המדיניים והחברתיים של אמריקה הלטינית הן באווירה הרוחנית של ראשית המאה התשע-עשרה. אווירה זו היתה ספוגה רעיונותיהם של הוגי-הדעות מתקופת ההשגחה כלה ושל המהפכה הצרפתית הגדולה. מבחינה היסטורית יש בספר ניתוח של המצב המדיני והחברתי של אותם זמנים אגב שיר לובם במערכת היחסים הבינלאומיים, שהמחבר בקי ורגיל בהם. מבחינה ספרותית גולל המחבר את תולדות חייו ומאבקו של סימון בוליבר, יחד עם התפתחותו הפנימית, על רקע הזמן והמקום של פעילותו הרבה ומתוך הצמדה רבה למאורעות החיצוניים והסוערים. יש בספר גם הדירה לתחום הפסיי

* פרופ. י. ב. טרנד: בוליבר ועצמאות אמריקה הלטינית; תרגום: מיה מבורך; ספרים מופת להיסטוריה, הוצאת "הדר", 1965; עמ' 192.

המשטרים של רומא בעולם העתיק ושל אנגליה בתקופתו. במיוחד העריץ את "התכונות הריפובליקאיות" של המונארכיה הבריטית, וראה בה את הביטוי הנאצל ביותר לשלטון דמוקרטי מתקדם. השקפותיו הרחיקו מעליו רבים, ובהם הארגנטיני הגדול ביותר של אותם ימים, הגנרל ח'וזה דה סן-מרטין. סן-מרטין רצה שבראש השלטון בארצות אמריקה הלטינית יעמדו נסיכים מבתי-המלכות באירופה, ואילו בוליבר דגל במפורש בריפובליקות שבראשן נשיאים, המחזיקים אמנם במשרותיהם כל ימי חייהם אלא שאין שרר-תם עוברת בירושה. ביוני 1826 נסתיימו המלחמות עם הספרדים, וכשהגיעה אל בוליבר הידיעה על כניעתו של המפקד הספרדי האחרון, קרע את מעילו הצבאי ורמסו. "תודה לאל!", אמר, "לעולם שוב לא יהיה עלי לפקד". השלום היה בדמו, והמלחמה היתה לו כורה רע שלא יכול להימנע ממנו.

ארבע השנים שבאו לאחר הנצחון היו האחרונות והקשות ביותר בחייו. אמנם ניתנו לו סמכויות דיקטטוריות, ומדינת בוליביה, שקודם היתה חלק של פרו, נקראה על שמו. בתחוקה של המדינה החדשה השאיר בוליבר את שאלת הדת פתוחה. עניינו היחיד בדת היה הגנה על זכותו של כל אזרח לקיים את הדת לפי מצפונו. הוא התנגד לפיקוחה של המדינה על קיום מצוות הדת ועל הקשר בין מוסדותיה למוסדות הכנסייה. "בתי-המשפט לעניינים אלה הם בשמיים, ואלוהים בלבד הוא השופט". דעתו לא נתקבלה, והאסיפה הבוליבית קבעה שהדת הרומית-הקתולית היא השלטת במדינה. חוקתו של בוליבר לבוליביה, בדומה לזו שקדמה לה באנגוסטורה, היא מסמך חשוב בקורות המחשבה המדינית של היבשת האמריקאית. שאיפתו העזה בסוף ימיו היתה לאחד את אמריקה הדרומית כדי להדק את הקשרים שבין כל הארצות לשם פתרון הבעיות הפנימיות והחיצוניות בכוחות משותפים. לצורך זה יזם את קונגרס-פאנאמה, שגרם לו אכזבה רבה הואיל ועורר התנגדות בתוך הארצות המישוריות שחררות ונתקל באיבה מצד מדינות אירופה, שחששו מגידול כוחן של ארצות אמריקה

וריאליסט הרי מעולם לא היה מסוגל לעשות מה שעשה בכוח חזונו ורעיונו. הקשיים הגדולים נבעו לא רק מכוחה של ספרד, שנשען על הכנסייה ועל הצבא, אלא גם מהשנאה ומהקנאה שבין הגזעים השונים, שעדיין לא היו לאומות בעלות-הכרה. גם מן השמיים נלחמו בבוליבר, ורעידת-האדמה הקשה ביותר שפקדה את ונצואלה ב-1812 פגעה במיוחד בשטחים רבים, ובקאראקס הבירה, ששוחררו על-ידו. הכוהנים ראו בכך אצבע-אלוהים נגד תנועת-השיחרור, ואילו בוליבר הכריז: "אם הטבע הוא נגדנו, נילחם גם בו ונכפה עליו שיעשה רצונו". המלחמה נהלה בכוחות קטנים, סדירים ובלתי-סדירים, ובוליבר הפך חייל, מפקד, דיפלומט ומדי-נאי. את כל התפקידים האלה מילא בכוח רצונו העז, שגזר עליו "להיות חזק בעת צרה ולעולם לא להתיאש בעת מפלה". אנא-ר-כיה פשטה בכל רחבי אמריקה הלטינית עקב התפוררותו של השלטון הספרדי. בוליבר דגל בממשלה חזקה, שתבטיח את חירותם של האזרחים בעזרת כוחו הגדול של הצבא שיעמוד לרשותה. אמרו עליו ש"לא היה מסוגל לשפוך טיפת-דם אחת לשם תענוג, אך היה שופך דמו של העולם כולו לו חשב כי הדבר דרוש לעצמאותה של דרום-אמריקה". כוחו עמד לו גם בנאומיו ובכתביו. לא עבר עליו יום אחד, לרבות ימי קרבות קשים, שלא קרא בספרים, ובתחום המדיני והחברתי היו השקפותיו מתקדמות. הוא כתב שעצמאותה של אמריקה הלטינית היא מעניינה של אירופה, כי על-ידי כך יושג בעולם שיווי-משקל המבוסס על יחסי כלכלה ותרבות בין שתי היבשות. תקיפותו האישיות סיבכתו הרבה, אולם בתנאי המלחמה לא ראה דרך אחרת לפעולה אלא להטיל את רצונו על אחרים, מהיגם שלנגד עיניו לא רק בעיות השעה אלא עתידם המדיני והצבאי של העמים שלמענם נלחם. עם זאת כינס פרלמנט באנגוסטורה בשנת 1819 כדי להר-כיב ממשלה נבחרת וחוקתית. נאום-הפתיחה שלו, שבו פיתח את השקפתו על המשטר הדמוקרטי, נחשב אחד הניתוחים הגדולים של דמוקרטיה ושלטון. לבו נמשך אחר

לקסיקון הספרות העברית

מסתבר שהספרות הקרויה משום־מה "עב־רית" היא, בניגוד לדעתם של ציניקנים ושונאיי־ישראל להכעיס, ענין רב ומפואר. לפחות מן הבחינה הכמותית. פיתחונא את הלקסיקון של מר קרסל ותיוכחו לדעת כי מספר הסופרים ה"עבריים" בדורות האחר־נים גדול הוא מאד־מאד, וגם תרבויות מת־קנות שלא גלו מעולם מאדמתן ומלשונן, והוציאו לעצמן שם בתחום הספרות, לא תבושנה בכמות אשר כזאת.

מי תיאר לעצמו, למשל, כי גם לספרות העברית יש בלזק משלה (בנימין הלוי בלזק, ש"היה עסוק כל ימיו בוויכוחים דתיים עם הנצרות בעברית וביידיש, תחילה ברוס־יה ובפולין, ולאחר־מכן באנגליה, קנדה, וארצות־הברית. בלונדון אף הקים חברה לשם מלחמה במיסיון..."), ויש לה 25 (!) הורוביצים, ומחדשי־חידושים בתחום ההל־כה והפילפול, ושלוחות בכל רחבי העולם— פרט, אולי, לכמה סופרים טובים שאפשר יהיה להתחמם לאורם. לא נשוב ונמנה את הסופרים שלא הוכנסו לרשימתו של מר קרסל, לאחר שכבר צוין הדבר בהרחבה בעתונות ובראדיו, כי לדעתנו אין ליחס חשיבות רבה להיעדר זה. סופר אחד פחות או יותר מהם לעומת שושלת עצומה וחובקת־זרועות־עולם המכונסת בלקסיקון הזה, לשלוחותיה וסעיפ־סעיפיה.

אך השאלה המציקה לנו, בכל־זאת, היא למי נחוץ ספר כזה ואת מי הוא בא לשרת? מבקרי ספרות וחוקריה לא ישכילו ממנו הרבה, וזאת בגלל קוצר המצע המוקדש לכל אישיות והמבול העצום של פרטים קלי־ערך המציפים את הדפים כפולי־הטור־רים. ספרי הבקורת (לכשיפתבו, כמובן) יציידו את הקורא באינפורמציה רחבה ומלווה ניתוחים. האנציקלופדיות חזקה עלי־הן שתבאנה את עיקרי הביוגרפיות וה־

הלטינית. גם היחסים בין המדינות לבין עצמן החריפו וניגודי־אינטרסים גרמו ריחוק־לבבות, עוררו התמרמרות מרובה נגד שלטונו של בוליבר ופוררו את איחוד המדינות. כך הצ־ליח בוליבר במלחמות־העצמאות ולא הצליח בשלום שבא לאחריהן. אולם האידיאל שלו על הקמת ריפובליקות עצמאיות ומשחררות הושג, ולא עוד אלא שבמשך השנים ביקשו כל אותן מדינות דרכי שלום ובוררות ליישוב הסיכסוכים שביניהן, כפי שהורה להן בוליבר המשחרר.

גורלו של בוליבר היה גורלם של משחררים רבים בהיסטוריה האנושית. האכזבה שבאה להם, לאחר שהצליחו להתגבר על הכוחות המשעבדים, נבעה מכך שהדור האחרון לשיעבוד עדיין לא היה בשל לגאולה. נכונה אפוא הגדרתו של פרופ' טרנד, הקובע שבא־שיותו של בוליבר נתמזגו יחד היסודות הקלאסיים, הראציונליים והרומנטיים שדחפו אותו להרפתקה רומנטית חסרת־הגיון, אשר, כביטוי של סרוואנטס, היתה "ההגיון שב־חוסר־הגיון".

אכן, יפה עשתה הוצאת "הדר" שהוציאה את ספרו זה של פרופ. י. ב. טרנד מקמברידג', "בוליבר ועצמאותה של אמריקה הספרדית". בכך ניתנה לקורא העברי מונוגרפיה פולי־טית על אחד האישים הגדולים שקמו ליבשת זו, שעמד בראש המאבק לשיחרורה משיעי־בוד ספרד. אך לא יפה נהגה הוצאה זו כאשר זילזלה בתרגומו העברי של הספר, שנעשה ברישול או בחיפזון ובלא תשומת־לב מסי־פיקה. אפילו שמו של הספר באנגלית Spanish America מובא בשני נוסחים Bolivar and the Independence of, שונים: על גוף השער החיצוני של הספר כתוב: בוליבר ושיחרור אמריקה הספרדית. הספרדית, ואילו על השער הפנימי, בוליבר משחרר אמריקה הספרדית. המלה Independence באנגלית פירוש, כמובן, עצמאות, לא שיחרור. אם בתרגום השם בלבד חלו תקלות, ממילא יש לחשוש לתרגומו של הספר כולו, שאכן לקוי הוא ופגום.

* ג. קרסל: לקסיקון הספרות העברית בדו־רות האחרונים; ספריית פועלים, 1965; 796 טורים.

משום כך אכן צר לנו כפליים לחוות דעה—
שהיא, כמובן, לפחות בחלקה, פרי התרש-
מות אישית בלבד—שיותר משהיה בכרך
מגושם זה כדי להועיל למורה, למעיין,
או למשכיל הממוצע סתם, עשוי הוא להש-
ביע נחת את מחברי הנקרולוגים בעתונים.
ועם אבלי-ציון ננוחם.

ש.ר.

ביבליוגרפיות הדרושות על הסופרים החשו-
רים באמת. ואשר לאלה שאין להם חשיבות
ספרותית-רוחנית, והם עשויים להעסיק רק
גברני-אקדמיות ובעלי-אוב למיניהם, ישו-
ע לא תצמח להם מהלקסיקון הזה.
צחוק בצד: מר קרסל השקיע בעבודה גדו-
לה זו, בלי ספק, לא רק יגיעה רבה ומדוק-
דקת ובקיאות אנציקלופדית ממש, אלא גם
מסירות-נפש הרבה ואהבה רבה לענין.

המשתתפים בחוברת

איתן איתן מופר למדי לקוראי "קשת", בייחוד בתקופה האחרונה, כמשורר וכמספר כאחד. הוא בן המושבה כינרת, המועסק כיום בפעולה לביעור הבערות. שירו של אהרן אמיר הוא מתוך קובץ שיריו, "יתד", העתיד לראות אור בהמשך שנה זו. אורה באומגרטן פירסמה כבר משיריה ב"קשת" (ר' חוברת כח). קובץ ראשון של שירים מאת יעקב בסר הופיע לא מכבר בהוצאת "עקד". סרז' גאנטר הוא מזרחן צרפתי המתמחה באחרונה בשאלה הכורדית. עבודתו המקיפה בנושא זה, שהיא פרי מחקר ממושך שנתוסף אליו סיור יסודי בכורדיסטן העיראקית ב־1964, בחסות לוחמי-החופש הכורדיים, תפורסם בארבעה המשכים רצופים ב"קשת", החל מחוברת זו. היא מתפרסמת אצלנו ברשותו האדיבה של הרבעון המזרחני הצרפתי המהולל, Orient. כוונתנו להביא בכך בפעם הראשונה לידי הקורא העברי המעוניין מחקר מקיף, נדיר בטיבו בלשונו, על שאלה שהיא בעלת חשיבות ראשונה-במעלה למדיניותה של ישראל בעתיד ולעצם מעמדה של האומה העברית במרחב הגיאופוליטי שלה. שירו של יהונתן גפן, "נמוש", הוא פירסום ראשון ב"קשת" למחפרו הצעיר, בן נהלל המשרת עתה בצבא. ורדה דואר היא משוררת צעירה, תושבת טבעון כיום העוסקת גם בקדרות אמנותית, ששירה הראשון נדפס ב"קשת" עוד ב־1961 (ר' חוברת יב). שירו של ע. הלל הוא הראשון המודפס ב"קשת" מפרי עטו מאז הופעת קובץ שיריו האחרון, "טרוף טורף". אלקס זהבי, מורה ומבקר ספרותי, הוא בן 30, תושב ירושלים. מאמרו של ד"ר ע. ג. חורון הוא פרק שני בסדרת מאמריו, "עולם בהשקפה עברית", וכאן ניתן לו לשאוב בהרחבה מבקיאותו בתחום המדעי בו התמחה במיוחד, הוא תחום הפרה-היסטוריה בכלל וזו הימתוכונית בפרט. אברהם ב. יהושע, שסיפוריו מתפרסמים אצלנו בקביעות החל מחוברת ב (חורף 1959), יושב בשנים האחרונות ישיבת-ארעי בפאריז ומשלים עתה את הכנת קובץ סיפוריו השני. סיפורו "שלושה ימים וילד", שהופיע ב"קשת" כו, משמש עתה בסיס להכנת תסריט לסרט ישראלי שאורי זוהר מתכוון להפיקו השנה. נחמן ליסט מפרסם בחוברת זו את הפרק הששי מזכרונותיו, "צדק הקומינטרן". פרק קודם נדפס בחוברת כז שלנו. סיפורו של ראובן מירן מבוסס על התרשמות בלתי-אמצעית, כמדומה.

המחבר עשה בשנה החולפת חדשים אחדים בדרום-אפריקה ועבד שם, לסירוגים, כזבן בחנות בגדים, נגר-בנין ונהג. עכשיו הוא נמצא בלונדון. סיפור קודם משלו, "אבא הולר עוזב", נדפס ב"קשת" כח. פאול נוימרקט, שסדרת מסותיו, "הומו מיסטיקוס", נדפסה בחוברת כה, כו וכח של "קשת", מפרסם אצלנו זו פעם ראשונה מיצירתו בתחום הסיפור הקצר ה"פילוסופי". מחבר רב-צדדים זה, המשמש עתה מרצה לאנגלית באוניברסיטה העברית ולשעבר היה מרצה בברוקלין-קולג' של ניו-יורק-העיר, פירסם באנגלית ובגרמנית דברי שירה ובקורת ספרותית כמו גם עיונים פסיכולוגיים, סוציולוגיים ופילוסופיים. בועז עברון, המבקר והפובליציסט, פירסם כבר ב"קשת" סיפור קצר מפרי עטו (ר' חוברת כו). הוא מתכוון גם לסיום לימודיו באוניברסיטת ת"א. האלוף מתתיהו פלד, כיום ראש אג"א במטכ"ל, פירסם כבר ב"קשת" כא (החוברת שהוקדשה כולה למזרח התיכון) מסה על "הסוציאליזם הערבי". האלוף פלד, המשרת בצה"ל מאז הקמתו, הוא גם בוגר המכון למדעי-אסיה-ואפריקה באוניברסיטה העברית, המתמיד בעקיבתו אחר ההתפתחות השוטפת בסביבתנו. מסתו של אלפרד פריש על "עתידם של הטכנוקרטים" תורגמה מצרפתית מתוך סדרה של תחזיות-עתיד מדיניות-חברתיות-כלכליות הקרויה Futuribles, המופיעה מטעם המכון-לחקר-יחסים-בינלאומיים בשוייץ, בניהולו של ברטראן דה-ז'ובנאל. מתוך סדרה זו עצמה הובא ב"קשת" כח גם מאמרו של פרופ' מוריס דיוורז'ה, "דמותם של המוסדות המדיניים בעתיד". המסה על הטכנוקרטים, מאת המחבר השוייצרי-הצרפתי הצעיר, נעתקת כאן ברשותו האדיבה של המכון הנ"ל. נסים ר'ז'ואן מופר היטב לקוראינו כבעל מסות ומאמרים, בעיקר על נושאים מזרח-תיכוניים אך גם על נושאים חברתיים-ישראליים. פרופ' בן-עמי שרפ-שטיין, ראש המחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת ת"א, העושה עתה בחופשת-שבטון בארה"ב, הדפיס באחרונה ב"קשת" (ר' חוברת כז) מסה הזכורה ודאי היטב לרוב קוראינו, "מבוא לפילוסופיה" (הרצאה אחרונה).

עלינו לתקן טעות שנשתרבה בכותרת שיר אחד של יוסף גזית שנדפס ב"קשת" כט. שם השיר צ"ל "שיר לשיח החומות" ולא "לשיח החלומות", כפי שנדפס בטעות.

ספרים חדשים בסדרת 'ספרי מופת מספרות העולם'

מולייר: בית-ספר לנשים

קומדיה מקסימה זו שנכתבה כולה בחרוזים, פרייטטו של גדול המחזאים הצרפתיים, יוצאת בפעם הראשונה בתרגום עברי מתרונן ומלא חן מעשהידי המשוררת לאה גולדברג. לספר נלוו מבוא מאת המתרגמת וכן 10 ציורים מקוריים של הציירת איווט תומה-שצ'ופאק. 112 עמ' — 6 ל"י.

יוהאן הויזינגה: האדם המשחק [HOMO LUDENS]

תרגם מהולאנדית ש. מוהליבר והקדים מבוא משה ברש. אחת היצירות החשובות ביותר בפילוסופיית-ההיסטוריה של דורנו, המעמידה במרכז את המישחק כשורש התרבות האנושית בכל תחומי חיינו. מבואו המקיף של פרופ' מ. ברש מכניס את הקורא לעולמו הרוחני של מחבר הספר. 228 עמ' — 9 ל"י.

ויליאם שקספיר: קומדיות

(חלום ליל קיץ / הסופה / רוב עסק על לא-דבר / קומדיה של טעויות)
תרגם מאנגלית והוסיף מבואות והערות אפרים ברוידא
4 מחזות במהדורות-נוי, בארבעה ספרים. מחיר כל מחזה 4.50 ל"י.
[התרגומים זכו בפרס טשרניחובסקי לתרגומי-מופת לשנת תשכ"ה.]

טאקיטוס: ספרי-השנים

תרגמה מרומית שרה דבורצקי, הקדים מבוא ח. וירשובסקי והוסיף הערות ע. גלבוש. 408 עמ' בלוויית 10 תמונות ומפות. — 12 ל"י.

טאקיטוס: דברי-הימים

(חיי אגריקולא, גרמניה. שיחה על הנואמים)
תרגמה מרומית שרה דבורצקי והוסיף הערות ע. גלבוש. 332 עמ' בלוויית 6 תמונות ומפות. — 12 ל"י. [התרגומים זכו השנה בפרס טשרניחובסקי לתרגומי-מדע]

להשיג בכל בתי-מסחר ספרים בארץ ובמדור ההפצה של מוסד ביאליק ת.ד. 92, ירושלים

**הוצאת הקיבוץ
המאוחד**

תל-אביב, רח' סוטיץ 27, טל. 249194

הופיעו

נתן אלתרמן / משפט פיתגורס

מחזה עם אחרית-דבר: "בין סיפרה לספור".

אלישע קלי / המאבק על המים

מפעל המים הארצי — תולדותיו ומבנהו; בעיות המלחה והמתקה; נסיונות ההטיה של המדינות הערביות; כלכלת הארץ ומשק המים. בלוויית מפות ותצלומים.

**נתן רוטנשטרייך / בין עם
למדינתו**

ספר מסות של הוגה-דעות מעמיק עיון בבעיות העם היהודי בדורנו ובדיוקנה של החברה הישראלית, כפי שהשתקפה במאורעות המדיניים והמשבריים החברתיים של העשור האחרון בישראל.

**ספרים
חדשים**

**צחות
בדיחותא
דקידושין**

מאת
יהודה סומו (1527—1592)
המחזה העברי הראשון
מבוא הערות ונספחים
ח. שירמן
5-80 ל"י

**המון
וכונה יגים
ברוכי**

מאת
פרופ' צ. יעבץ
הספר זן במערכת היחסים שבין
ההמון הרומי לבין מנהיגיו
הפוליטיים
9- ל"י

הוצאת דביר

הנילוס הלבן מאת אלן מורחד

„הנילוס הלבן“ מתאר בצורה דרמטית את חוויות אפריקה המרכזית ומקורות הנילוס. היו אלה אנשים בלתי-רגילים, שסיכנו לא פעם את חייהם כדי לחקור חבלי ארץ ענקיים, שבמפות של אותם ימים צוינו כשטח חלק, מסוכן ובלתי-נודע.

תחילתו של סיפור-עלילות זה ב-1856 וסיומו בתחילת המאה הנוכחית, כאשר „הנהר האדיר ביותר בעולם הפך להיות נתיב-מים פתוח לספנות“.

שליחות עלונה מאת ג. מרדור

מהדורה חדשה של ספורו של מפקד „הגנה“ ותיק, חבר הפלוגה המיוחדת בחיפה, מפעילי הרכש וההעפלה, המספר בלשון בהירה ושוטפת אירועים שהשתתף בהם, הנראים לנו כבר היום כמעשי אגדה. ספר קריאה מהנה ומאלף לצעיר ולקשיש כאחד.

עלילות ש"י מאת אפרים דקל

מהדורה חדשה מורחבת

המחבר, מי שהיה מפקד הש"י של ה„הגנה“ בדרום הארץ, בחר להגיש לנו חוויות אישיות בדרך הסיפור החי: התחקות אחר מעשי המשטרה והבולשת של ממשלת א"י ותכניותיהן, שיתוף ברכישת נשק, סיוע להעפלת יהודים לא"י, הבטחת שידורי המחתרת, השגת ידיעות ועוד. האמצעים היו מעטים, התנאים מיוחדים, הסכנה מרובה, והפעולות בוצעו מתוך חירוף-נפש והקרבה למופת.

ראשי חנית מאת ג. אלטיוורי

המפקד רצה יחידה העשויה לבוא על האויב בחשאי, בהלם ובסערה. הוא רצה וקיבל יחידת קומנדו מחושלת, שאנשיה האמיצים נודעו בשם „הרינג'רים של דארבי“. קורותיהם של רינג'רים אלה מספר ג. אלטיוורי.

משרד הבטחון - ההוצאה לאור

„עם הספר“: ספרים חדשים

שירה

חואנה דה-איברבורו: מבחר יצירות המשוררת הגדולה של אמריקה הלטינית. מוגש ומתורגם בידי ד"ר פ. נוה

אנתולוגיה של השירה הגיילית

מקור מול תרגום. ארבעה משוררים איריים מודרניים כותבי-גיילית. נוסח עברי: ד"ר פ. נוה

ספרות יפה

מייקל בלנקפורט: הנה האש הרומן על ניל"י. בתרגום א. אמיר

יעקב צור: שחרית של אתמול

זכרונות כובש-לב מהווי ארץ-ישראל של שנות ה-20

עיון

שאול קולבי: היסטוריה קצרה של הנצרות בארץ-ישראל אנגלית. עם 12 עמ' תצלומים

דוד בן-גוריון: דברים כהווייתם חיבור מדיני שהסעיר את הציבור

רח' ביאליק 9, טל. 611244, תל-אביב

הגבול

מאת משה שמיר

רומן חדש של המחבר, שזמנו ההווה ומי קומו גבול ישראל—ירדן בירושלים. דמוי יותיו—ישראלים וערבים, אנשי החברה הגבוהה ותושבי שכונת-הספר. עלילה רבת-מישורים, הפורשת יריעה רחבה של הוויות ובעיות מחיינו בהווה. הרומן המפורסם הנושא פרס בינלאומי. רבי-מכר בארה"ב.

הרצוג

מאת סול בלו

מקום העלילה — מוחו המגורה של גיבור הספר, מוזס הרצוג פרופסור לשעבר, גיבור רומנטי תלזש מן המציאות, בודד הנאבק במכתביו לגדולי האנושות, היים ומתים, לתקנת חיי אדם. מוחו הקודח אינו תא-מפלצות, כי אם פאנוראמה עשירה של החברה בדורנו. סיומו של הספר — קרן אור ראשונה של תקווה.

כתבים

מאת משולם גרול

(מקיאבלי וזמנו; עיונים ברוסו; מסה על קאנט) משנתו העיונית הספרותית של משולם גרול ז"ל, ששימש סגן דקאן הפאקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת תל-אביב.

הוצאת ספרים „הדר”

רח' הרצל 10, תל-אביב

הופיע

אמנות האהבה

מאת אריך פרום

מאנגלית: א. ד. שפיר
ספר הדן באהבה לכל צד-דיה, באהבה הרומנטית, באהבת בת ההורים לילדיהם, באהבת האחים, באהבה הארוטית, באהבה העצמית ובאהבת הבורא. מחיר הספר — 5 ל"י. להשיג בכל חנויות הספרים.

יופיע בקרוב

ברניקה

החשמונאית

מאת הווארד פאסט

מאנגלית: אוריאל שלח
ברומן כביר זה מצייר הווארד פאסט את עלילותיה של ברניקה היפה, את התפארת והכיעור של הרומאים והיהודים כאחד על תרבויותיהם.

הוצאת נוסדה בע"מ

המרכז: רמת-גן, דרך ז'בוטינסקי 21. טל. 724112/720142

סניף ראשי: תל-אביב, רחוב הרצל 2. טל. 56628

ספרים חדשים

ברוך אקסלרוד תקלה בשחקים

רומן שעלילתו קורמת עור וגידים תוך טיסה במטוס. שזורים ועוברים בו פרקי חיים בבריגדה, בהעפלה, והמעגל נסגר במלחמת-השיחרור — בחיל-האוויר הישראלי. המחבר, שזה פרי ביכוריו, טווה בקוים עדיני-רגש אף את חיינו של צפר, שחי "ציונות" בלי שנתן דעתו על כך.

אהרן אפלפלד כפור על הארץ (סיפורים)

המספר הוא אחד הכשרוניים ביותר במשמרת המספרים הצעירה. המיוחד שבו — המשך חיינו: אתמול והיום; שם ופה; שואה ותקומה. נימה עדינה חרישית לסיפוריו: קול אדם בשעת דימדומי-חמה ודימדומי-שחר.

ספריית "מקור", הוצאת אגודת-הסופרים ליד "מסדה".

ג'ון פורמן אסיר נמלט

סיפורו של המחבר — קצינת-ותחנים — שברח ממחנה-שבויים אל כוחות הברית באיטליה והצטרף לארגון האמיץ של מונסניור אופלאהרטי, שפעל גדולות תחת אפו של הכובש הגרמני להבטחת מקומות-מחסה לשבויי-המלחמה הנמלטים.

שלום בארון

פרופיסור באוניברסיטת-קולומביה

היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל

2 כרכים — חלקים ד'—ה' — ימיה-ביניים הראשונים (1200—500): יורשי רומא ופרס. המחבר הקדיש ל-700 שנות ימיה-ביניים הראשונים מקום רב בהרבה מזה שהקצה לאלפיים השנים הקודמות בשלושת הכרכים הראשונים. מחציתה הראשונה של סדרה זו הוקדשה ברובה לבדיקת ההשתלשלויות המדיניות, החברתיות-הכלכליות והדתיות. המחצית השניה סוקרת את השטחים העיקריים של היצירה האינטלקטואלית היהודית ותרומתה החשובה לציביליזציה אנושית.

דוגית
גלריה לאמנות
ובית-מסחר לספרים

תל-אביב
רח' פרישמן 43
טלפון 227586

מבחר גדול של ספרי אמנות
ושל גרפיקה ישראלית

עבודות של:

אופק, אלקלעי, בארי,
בייל, גטניו, גת, הופ-
שטטר, הלוי, הלפרן,
ויתקין, מסר, פלדי
ואחרים

ק ש ת

תכנית החוברות הבאות
לשנת 1966

לא (אביב)
משאל

מה אחרי השלום?

לב (קיץ)

תיאטרון

לג (סתיו)

ספרות גרמנית חדשה

עיריית תל-אביב - יפו

מוזיאונים עירוניים בת"א - יפו

מוזיאון תל-אביב ע"ש מ. דיזנגוף, שדרות-רוטשילד 14, טלפון 57760. מרוכזים בו מוצגים בציור ובפיסול, ממיטב אמנות העולם וישראל.

מוזיאון תל-אביב ביתן ע"ש הלנה רובינשטיין, שדרות תרס"ט, טלפון 226058. מיועד לאמנות מודרנית בציור ובפיסול.

קרית "מוזיאון הארץ"

מוזיאון הזכוכית ע"ש וולטר מוזס, רמת-אביב, טלפון 443059.

מכיל אוסף זכוכית עתיקה, שהוא העשיר ביותר במזרח התיכון.

מוזיאון המטבעות ע"ש קדמן, רמת-אביב, טלפון 445579. מכיל אוסף מטבעות עתיקות, בעיקר מטבעות מאזור הים-התיכון.

מוזיאון למדע ולטכניקה רמת-אביב, טלפון 448242. מצויים בו כ-300 מוצגים בענפי המדע: אירונאוטיקה, אסטרונואוטיקה, מתימטיקה, אנרגיה ותחבורה.

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור רמת-אביב, דרך חיפה פינת שדרות רוקח, טלפון 447055. מכיל חפצי אמנות יהודית עממית ומסורתית, לרבות כלי-קודש ותשמישי-

קדושה, וכן תלבשות יהודיות מתקופות שונות.

מוזיאון היסטורי לתולדות תל-אביב רחוב ביאליק 26, טלפון 615901.

מוזיאון הכתב רחוב ביאליק 26, טלפון 615901. יחיד-במינו בעולם העוסק

בכתב, תולדותיו והתפתחותו.

מוזיאון לעתיקות ת"א-יפו רחוב מפרץ שלמה 10 (ליד השעון), יפו, טלפון

825375. מכיל מוצגים ארכיאולוגיים ותעודות שנחשפו בחפירות שונות בעיר.

ציון חברה לבטוח בע"מ

כל עסקי ביטוח

תל-אביב, ירושלים, חיפה
ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:

רח' אלנבי 120, טל. 614711, ת"א

בהרו בתערוכה המתחדדת של 34 מבעלי כור

בת"א, רח' בן-יהודה 99
ב ת צ ו ג ה

פאר מוצרי מפעלי כור החל
מחדר אמבטיה מושלם על
כל אביזריו ועד מוצרי חשמל,
אלקטרוניקה, קרמיקה סני-
טרית ואמנותית, עץ, מוצרי
מתכת ופלסטיקה.

התערוכה פתוחה מ-8:00
בבוקר עד 4:30 אחה"צ.

המפיצים
סולנוך בע"מ

הסנה

חברת הביטוח הגדולה בישראל

סה"כ אקטיבה
1006 מיליון ל"י

*
137 סניפים
בכל רחבי הארץ

*
כל שירותי בנק

בנק הפועלים בע"מ

נוסד 1921

המשביר המרכזי בע"מ

תל-אביב — חיפה — ירושלים —
באר-שבע — אילת

המוסד
המרכזי
לאספקה
של
התנועה
הקואופרטיבית

ק ש ת

הוא כתב-עת יחידי בסוגו
בישראל

ק ש ת

הוא כתב-עת שידו על דופק
הזמן

ק ש ת

הוא אספקלריה נאמנה לצמיחה
החדשה בספרותה ובמחשבתה
של מדינת ישראל

ק ש ת

הוא אפרכסת קשובה לקולות
החדשים הבוקעים מספרות
העולם והגותו בימינו

ק ש ת

מופנה אל המשכיל העברי
השוחר ספרות טובה,
משוחררת, הער לבעיות-היסוד
של קיומנו ושל
עמידתנו באזור ובעולם

הזמן את כרכי השנים
הקודמות (א-ז) של

ק ש ת

מועבר

ת
ז
ה
ה

או

בנק

דיסקונט
לישראל

תאריך לשירותך

המרכז: רח' יהודה הלוי 27/29
102 סניפים ברחבי הארץ
הסניף בניו-יורק: פיפט אבניו 511

החברה הישראלית הנורכזית לנוסחר ולהשקעות בע"מ

המשרד הראשי: תל-אביב, רח' לילינבלום 39

טלפון 615979, 614731 — טלקס 816 — מברקים CENTRALE
הון עצמי וקרנות: מעל ל-59,000,000.00 ל"י

*

תעשייה

מסחר

בנקאות

פיתוח ובנין ערים

מפעלי ישראל לחבלים בע"מ
רמת-גן

תעשיות יוטה לישראל בע"מ
בני-ברק

כרכת

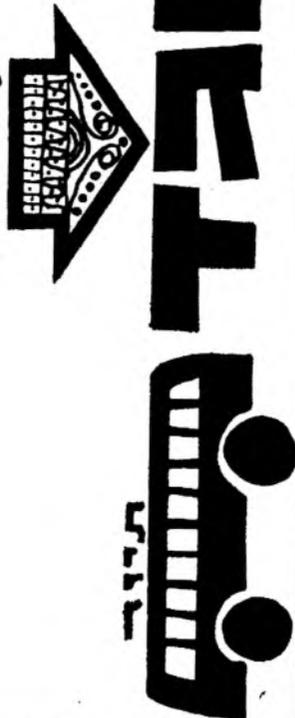
יפ"ן-חקהל

לחג הפורים

אם הכואב
אולי כואב מילוד

אם תיאר
אם תיאר

...חוסר אכילה

אם -
במפעל
החסכון
לבנין
אם -
בתכנית
בר-נוצוה

משרד
השיכון

שיכון עובדים בע"מ

מיסודה של הסתדרות העובדים הכללית

- הותיקה והגדולה בין חברות השיכון הבלתי-ממשלתיות בישראל ובמזרח התיכון
- בונה בעיר ובכפר
- משכנת ותיקים ועולים, פועלים ופקידים, זוגות צעירים, אנשי צבא-הקבע ובעלי-מקצועות אקדמאיים
- בנתה עד כה למעלה מ-75,000 דירות
- שיכנה עד כה יותר מ-350,000 תושבים
- הקימה 12 קריות עובדים ו-100 שכונות פועלים

*

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב ליאונרדו דה-וינצ'י 21

סניפים:

ירושלים, חיפה, תל-אביב, מושבות, באר-שבע

